

Drita Tutunović

Tragovi u snegu

Mr Drita Tutunović

TRAGOVI U SNEGU

Sefardska narodna književnost: tradicija
prenošenja i očuvanja kulturnog nasleđa
španskih Jevreja u Srbiji / Beogradu

Beograd 2015.

Izdavač
SAVEZ JEVREJSKIH OPŠTINA SRBIJE
JEVREJSKI ISTORIJSKI MUZEJ U BEOGRADU

Za izdavača
Dr Ruben Fuks

Urednik
Aleksandar Gaon

Lektura i korektura
Mr Drita Tutunović

Grafička obrada i prelom
Željko Hrček

Štampa
LION, Beograd

Tiraž
250

ISBN 978-86-915145-3-2

Izdavanje ove knjige pomogla je Jevrejska kulturna i humanitarna fondacija
„SABITAJ BUKI FINCI”, Beograd

NAPOMENA. Fotokopiranje ili umnožavanje na bilo koji način ili ponovno
objavlјivanje ove knjige – u celini ili u delovima – nije dozvoljeno bez prethodne
izričite saglasnosti i pismenog odobrenja izdavača.

Sadržaj

PREDGOVOR	7
1. UVOD	10
1. Kazivači.....	18
2. PROZNA TRADICIJA SEFARDA.....	25
2.1. Poslovice i izreke	25
2.1.1. Štampane zbirke	36
Zbirke Žamile Kolonomos	38
2.1.2. Neobjavljene zbirke (rukopisi).....	40
2.1.3. Dodatak – izbor poslovica iz porodične tradicije D. Tutunović.....	44
2.2. Bajke, šaljive priče, anegdote	46
2.2.1. Jevrejske bajke	48
2.2.2. <i>Konsejas i konsejikas</i>	52
2.2.3. Šaljive priče	58
2.2.4. Dodatak – izbor priča iz porodične tradicije D. Tutunović:	62
3. POETSKA TRADICIJA SEFARDA	73
3.1. Romansa i romansero	73
3.1.1. Razvrstavanje romansi (R. Menendes Pidal).....	74
3.1.2. <i>Aleksandrova smrt</i>	78
3.1.3. Romansero na prostorima bivše Jugoslavije.....	85
3.1.4. <i>Andarleto mi Andarleto</i> i druge stare romanse	89
3.2. Lirska poetska tradicija	98
3.2.1. Jevrejsko-španska lirika.....	100
3.2.2. <i>Kansioneros/ Cancioneros/ Pesmarice</i>	102
3.2.3. <i>El kansoniero sefardi/ Sefardski kansonijero</i>	102
3.2.4. <i>Koplas/ Komplas</i>	108
3.2.5. <i>Kantigas de boda/ svadbene pesme</i>	115
3.2.6. <i>Kantigas de kuna/ uspavanke</i>	116

3.2.7. <i>Kantigas de i para las kryaturas i retahiyas/ dečje pesme i brojalice .....</i>	117
3.2.8. <i>Brindis/ zdravice i endechas/ tužbalice .....</i>	121
3.2.9. <i>Kantigas emprestadas (Pozajmljene pesme – pozajmljenice).....</i>	123
3.2.10. <i>El amor por España .....</i>	125
4. ZAKLJUČAK.....	127
5. BIBLIOGRAFIJA.....	129
5.1. Primarna literatura i izvori	129
5.2. Sekundarna literatura	131
REZIME/ RESUMEN	136

Veliku zahvalnost dugujem svojoj mentorki, dr Jasni Stojanović, profesorki Filološkog fakulteta Univerziteta u Beogradu, za interesovanje i strpljenje koje je pokazala tokom izrade ovog rada.

Iskreno priznanje iskazujem dr Danki Lajić-Mihajlović (Srpska akademija nauka i umetnosti), Ljiljani Zečev (Biblioteka grada Beograda), Vojislavi Radovanović, Branki Džidić i Barbari Panić (Jevrejski istorijski muzej), Samuelu Sadikariju i Žamili Kolonomos (Skoplje), Zafiru Hadžimanovu, Nadi Blam i akademiku Ivanu Klajnu.

Zadovoljstvo mi je da istaknem da su mi u toku istraživanja neophodnu pomoć pružili svi od kojih sam je zatražila.

Autorka

Predgovor

Knjigu pred nama sastavila je Drita Tutunović, jedna od poslednjih Sefardkinja na području Srbije kojoj je jevrejsko-španski maternji jezik. Drita je čuvar jedinstvene folklorne građe koja se u njenoj porodici s kolena na koleno prenosila stotinama godina. Deo tog materijala, skladištenog u njenom sećanju, već je objavila u dvema zbirkama, naslovljene *Izgreva mesec/ Ya sponto la luna i Kantigas del korason*, kao i na kompakt disku *Donde tiyenes ojos?* Takođe je objavila *Ladino-srpski rečnik*.

Knjiga Sefardska narodna književnost: tradicija prenošenja i očuvanja kulturnog nasleđa španskih Jevreja u Srbiji predstavlja sefardsko folklorno blago na području Srbije i istražuje na koji način se ono, u kojoj meri, kom obimu i obliku sačuvalo tokom vekova. Kada su u pitanju Balkan i područje bivše Jugoslavije, dosad je u proučavanjima prednost davana Bosni i Makedoniji, usled brojnosti i organizovanosti tamošnjih jevrejskih zajedница. Drita Tutunović se u svom istraživanju nadovezala na rade prethodnika sa ovih prostora (kako sakupljača i zapisivača, tako i proučavalaca), s tim što ona, za razliku od većine, u centar svojih razmatranja stavlja kulturnu i književnu delatnost Sefarda u Srbiji i Beogradu. Njen istraživanje, takođe, odnosi se na sefardsku narodnu književnost u celini, što znači da obuhvata i pesničke i prozne forme.

U uvodnom delu prvog poglavlja, autorka daje sažet istorijski okvir u kome podseća na migracije Jevreja iz postojbine, sa naglaskom na viševkovnom boravku u Španiji i egzodusu iz 1492, posle koga su se raselili po Evropi i severnoj Africi, ali na Balkanu. Posebna pažnja posvećena je društvenom, kulturnom i porodičnom životu Sefarda iz Srbije i Beograda, kao i njihovim profesionalnim aktivnostima.

Drita Tutunović se osvrće na razvoj sefardske narodne književnosti u Španiji, uz konstataciju da je ta tradicija nastavila da živi i u dijaspori, gde se čuvala upravo u porodičnom okruženju. Definišući predmet svoje

analize, ona zastupa gledište da „polazišna tačka u istraživanju očuvanosti baštine Sefarda mora biti /.../ sticanje znanja o tome koje su bile odlike nasleđa ponesenog iz Španije i u kojoj su meri zadržale svoja osnovna obeležja (jezik, forma, tema, itd.), kroz vekove izložene uticajima i prožimanjem sa kulturom sredine u kojoj su se posle progona Sefardi nastanili“.

Zaseban odeljak prvog poglavlja autorka s pravom posvećuje kazivačima – najbližim rođacima (baka, majka, tetke, ujaci) koji su joj usmenim putem prenosili riznicu narodnog stvaralaštva. Napominje da se njena porodica posle Drugog svetskog rata doselila u Beograd iz Soluna (preko Prištine i Prizrena), gde su jevrejsko-španski jezik i usmena tradicija bili znatno očuvaniji nego što je to bio slučaj u glavnom gradu Srbije.

Drugo poglavlje posvećeno je proznom stvaralaštvu španskih Jevreja u Srbiji, i to: poslovicama, bajkama, šaljivim pričama i anegdotama. Autorka polazi od stava da su prozne forme do sada daleko manje zapisivane i štampane, te navodi obilje autentičnih tekstova iz vlastitog nasleđa, koje analizira, komentariše i prevodi na srpski. Vredni pažnje i podsticajni su poredbeni komentari koje navodi D. Tutunović kao dokaz dodira sefardskog materijala sa okolnom, srpskom kulturom. Na primer, jevrejska priča *Šta je ženi najdraže* ima pandan u ovdašnjoj *Devojka cara nadmudrila*; *Kuvana potkošulja* iz jevrejske tradicije u srpskim zbirkama je *Klin čorba*, itd. Imala je u vidu, pritom, da postoje zajednička obeležja u bajkama i pričama mnogih zemalja, kao i da se motivi, teme i likovi neretko prenose iz jednih u druge nacionalne književnosti.

Treće, najobimnije poglavlje, obrađuje poetsku tradiciju Sefarda u Srbiji. D. Tutunović podvlači da je „karika koja najčvršće vezuje Sefarde za Španiju – romansa“ jer je, kao nastavak tradicionalne španske romanse, ova pesnička forma vekovima smatrana za nešto najvrednije u sefardskoj narodnoj baštini, te joj se ovde posvećuje dužna pažnja. Pošto je definisala pojmove *romance*, *romancero* u španskoj, ali i sefardskoj književnosti, objasnila njihova obeležja, istorijat i razvrstavanje, autorka se osvrnula na dosadašnji sakupljački i istraživački rad na jevrejsko-španskoj romansi na prostorima bivše Jugoslavije, da bi svoju pažnju potom usmerila na pesme iz Beograda. Spominje 26 romansi koje je saradnik čuvenog španskog književnog istoričara Ramona Menedes Pidala, Manrike de Lara, zabeležio u Beogradu 1911. godine i analizira jednu od njih, naslovljenu „Aleksandrova smrt“. Kada je otkrivena posle četiri veka zaborava, ova pesma je smatrana pravom senzacijom (K. Vidaković-Petrov). D. Tutunović zatim beleži i tumači odabrane romanse pevane u njenoj porodici, od kojih su neke veoma stare (15. vek), a predstavljaju varijante onih dosada poznatih

(*Andarleto, mi Andarleto, Deke yoras niña blanca, Pasear se iva el kabayero, Kuando el rey Nimrod, Tresermanicas*, itd.).

Autorka se takođe bavi lirskom sefardskom pesmaricom (*canzoniero*), iz koje predstavlja čitav spektar lirske vrsta koje pamti, nabraja ih i, uz brojne primere, tumači: ljubavne, običajne, svadbene, uspavanke, dečje pesme i brojalice, zdravice, tužbalice, stihovane kulinarske recepte, kao i one koje nostalgično pevaju o Španiji. Pokazuje na nizu stihova kako je lirski fond ponesen sa Iberijskog poluostrva vremenom poprimao kolorit koji su mu na Balkanu davali orijentalni (turski) uticaj, a potom i slovenski. Kao lepu ilustraciju obrađuje tzv. „pozajmljenice“, pesme koje se u varijantama sreću i u jevrejsko-španskoj, i u srpskoj verziji (neke se pojavljuju i u okolnim zemljama – Bosni, Makedoniji, Turskoj, Bugarskoj). D. Tutunović navodi i tumači kompozicije „Ruse kose, curo, imaš“ (na jevrejsko-španskom *Tus kaveyos mi kerida yo los kero biyen*), zatim „Oj devojko, dušo moja“ (*Por tu puerta yo pasi*), „Pastirče mlado i milo“ (*Mi vizinika yo ami*), „Bolujem ja“ (*Primera vez*). Komparativna razmatranja čine naročito inspirativan deo njene analize.

Bibliografiju na kraju knjige čine relevantne bibliografske jedinice na srpskom, španskom, jevrejsko-španskom, francuskom i engleskom jeziku, vezanu za problematiku proučavanja narodne književnosti Sefarda u Srbiji, bivšoj Jugoslaviji, na Balkanu i zemljama gde se ta književnost neguje i proučava.

Nesumnjivo je da ovaj istraživačko-analitički poduhvat Drite Tutunović predstavlja vredan doprinos proučavanju narodnog stvaralaštva jedne specifične etničke grupacije – španskih Jevreja – na području Srbije i Beograda. Njenu analizu navedene građe, kao i sumiranje dosad obavljenog sakupljačkog i istraživačkog posla na prostoru bivše Jugoslavije, svojom autentičnošću obogaćuju segmenti u kojima su priloženi materijali iz njenog porodičnog nasleđa. Zahvaljujući nesvakidašnjoj sposobnosti memorisanja, beleženja, ekspliciranja i veštog prenošenja na srpski, D. Tutunović je pošlo za rukom da ovaj jedinstveni korpus na adekvatan način prikaže našoj javnosti.

Treba podvući da knjiga Drite Tutunović ima i međunarodnu dimenziju i značaj, jer predstavlja originalan vid izučavanja romansera i sefardike, a to su oblasti kojima moderna hispanistika posvećuje stalnu pažnju. Takođe je koristan prilog poredbenim razmatranjima na relaciji srpska/španska i srpska/jevrejsko-španska književnost, i kao takav veoma značajan i za srpsku hispanistiku i folkloristiku. Konačno, ovako obrađena tema zaslužuje punu pažnju i kao nastojanje da se sačuva od zaborava jedna tradicija koja se nepovratno gubi.

Jasna Stojanović

1

Uvod

Kulturno nasleđe sefardskih Jevreja nosi pečat njihovih dveju domovina: Palestine i Španije. Španija je i sama pod uticajem tri konfesije: hrišćanske, muslimanske (osvojivši je u VIII veku, doneli su je Arapi-Mavri) i jevrejske. U kasnjem razdoblju, posle izgona iz Španije 1492. godine i njihovog naseljavanja u zemljama Zapadne Evrope, Afrike i zemljama u sklopu Osmanskog carstva, Jevreji su bili izloženi opštem ekonomskom, političkom i kulturnom uticaju života i jezika etničkih zajednica u kojima su živeli. Reč „Sefard“¹ je etnonim za etničke grupe koje su živele u Španiji, a vode poreklo od starih Jevreja – naroda koji je živeo u Palestini od sredine II milenijuma p.n.e. do II veka naše ere.²

„Istorija jevrejskog naroda deli se na dva perioda: istočni – koji obuhvata vreme kada su Jevreji živeli u Aziji i Africi na obalama Sredozemnog mora, tj. u svojoj sopstvenoj zemlji (ili *Erec Jisraelu*) i u susednim zemljama Vaviloniji i Egiptu. Ovaj period je trajao više od dve hiljade godina, sve do propasti velikih kulturnih centara u Vaviloniji i Egiptu i Palestini.

Zapadni period počinje u vreme kada se većina jevrejskog naroda iselila u evropske zemlje u kojima su pojedine grupe stvorile jevrejske kulturne centre. Uzrok ovim seobama bili su Rimljani. Rimski vojskovođa Pompej je, osvojivši Jerusalim, zarobljene Jevreje prisilno odvodio u Rim (gde je nešto kasnije stvorena kolonija), ali i Pirinejsko poluostrvo je bilo osvojeno a Španija postala provincija rimske carevine³.

Jevrejima Španija postaje druga domovina prema kojoj se odnose sa poštovanjem, nastojeći da daju svoj doprinos njenom ekonomskom, poli-

¹*S'farad* – hebrejska reč čije je osnovno značenje *zapadne zemlje*, podrazumeva Iberijsko poluostrvo tj. Španiju (i stanovnike Španije); u: „Prilog židovskoj povjesti i kulturi“, *Novi Omanut*, br. 86, Zagreb, siječanj–veljača 2008, str. 1.

²Simon Dubnov: *Kratka istorija jevrejskog naroda*, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd, 1986, str. 2.

³Isto.

tičkom i kulturnom prosperitetu. Ipak, svoje „zlatno doba“ Jevreji u dijaspori ostvaruju u vreme kada su Mavri osnovali kordobski kalifat u X veku. Jevreji, u to vreme, zauzimaju mnoge važne položaje (sam kordobski kalif je za svog ministra imenovao Jevrejina⁴). U ovom periodu došlo je do procvata arapsko-jevrejskog književnog stvaralaštva; u XI veku u Španiji raste interesovanje za pesništvo verske i svetovne sadržine; brojni su pesnici koji su ostavili svoj trag u španskoj književnosti: Solomon Ibn Gabirol iz Malage, Mojsije Ibn Ezra iz Granade i najveći među njima Jehuda Halevi iz Toledo. Iz XII veka upamćen je i najveći filozof i mislilac, rabin Moše ben Majmon (Rambam/ Majmonides), tumač suštine judaizma.

Suživot hrišćana, muslimana i Jevreja dao je značajne rezultate jer su često jedni u drugima videli uzore. Mavri su, na primer, u svojim dvorcima okupljali pesnike, veoma cenili njihovu umetnost šireći i razvijajući naklonost prema poeziji. Period prosperiteta i sklada u suživotu sa Mavrima potrajan je do propasti kalifata zbog razjedinjenosti unutar države (moćna i jedinstvena država se u XI veku pretvorila u mnoštvo malenih kraljevina (*reinos de taifas*)⁵ i oslobođenja Španije (*Reconquista*) od Mavara, tj. proterivanja semitskog elementa iz ove zemlje. Jačala je moć crkve, da bi Tomazo Torkvemada (Tomaso Torquemada) zahtevao uvođenje inkvizicije i vršio stalni pritisak na kraljevski par Izabelu i Ferdinandu da „preduzme radikalne mere proterivanja Jevreja“⁶, i uspeva da 31. marta 1492. godine bude potpisani edikt kojim se naređuje svim Jevrejima da napuste Španiju.

Verujući da će jevrejski doseljenici znatno unaprediti trgovinu i zanatstvo u dotad osvojenim gradovima na Balkanu, sultan Bajazit II rado je primio prognanike iz Španije (kasnije i iz Portugala) o čemu postoje i pisana dokumenta. Na primer, Jicak Carfati/ Sarfati u XV veku piše svojim sunarodnicima: „U turskoj zemlji slobodno se živi u obilju svega dobrog“ i kao najvažniju činjenicu ističe da je Turska „zemlja odakle se suvozemnim putem lako i brzo može doći do Jerusalima, putuje se u velikim karavanima a put je kratak i siguran“⁷.

⁴Isto, str. 125. U X veku, po osnivanju kordovskog kalifata, kordovski kalif (Dubnov ne navodi njegovo ime) postavlja za svog ministra Hazdeja ben Šapruta, „obrazovanog lingvistu čija je dužnost bila da obavlja prepisku kalifata i odgovara na pisma koja je kalif primao od stranih vlada“.

⁵Muhamed Nezirović: *Jevrejsko-španjolska književnost*, "Svjetlost", Sarajevo, 1992, str. 13.

⁶Muhamed Nezirović, *op. cit.*, str. 17.

⁷Ženi Lebl: *Do konačnog rešenja. Jevreji u Beogradu 1521-1942*, „Čigoja štampa“, Beograd, tom I, 2001, str. 3.

Iako je činjenica da su se Sefardi naselili na jug Balkana u pradavnim vremenima poznata, malobrojna su dokumenta koja to potvrđuju. Ženi Lebl kaže: „Svi autori koji su pisali o Jevrejima u Beogradu, navodili su, neobavezno, bez ikakvih izvora, da je u tom gradu postojala jevrejska opština „od pamtiveka“”⁸.

Ista autorka ističe:

„gotovo neproziran veo pokriva dugo razdoblje (sve do 1521. godine) istorije jevrejske zajednice u Beogradu. Nema gotovo nikakvih podataka, nisu ostali spomenici ili pisani dokumenti, iako se pouzdano zna da su Jevreju tu živeli i pre turskog osvajanja Beograda. Stanje se znatno izmenilo od dolaska Turaka u ove krajeve. Otad ima pisane dokumentacije, zapisa putnika i putopisaca, gotovo nikad neutralnih, o stanju u zemljama kroz koje su prolazili.“⁹

I beogradski nadrabin Ignjat Šlang o dolasku Sefarda u Beograd piše: „Kod Jevreja u Beogradu održava se uverenje da su njihovi saplemenici u tome starodrevnom gradu živeli od prastarih vremena“¹⁰. Poznati turski putopisac Evlija Čelebija (Evlija Mehmet Zili), opisujući Beograd pominje i Jevreje i kaže: „Kuće su im divne, sa vrtovima, baštama i doksatima, sa prozorima koji gledaju na Dunav, Savu i zemunsko polje, a u mahalama pokraj kale (tvrdjave) stanuju Jevreji“¹¹.

Šlang naročito ističe doprinos kojim su Jevreji podstakli u velikoj meri razvoj trgovine primenjujući svoj sistem: on se od drugih razlikovao po tome što su oni, održavajući veze sa svojim sunarodnicima u drugim krajevima stvorili trgovačke mreže, pa se njihova roba prodavala svuda po svetu. Vrlo brzo su se razišli po balkanskim i podunavskim zemljama, „zahvaljujući tome što su se odmah uklopili u raniji, već postojeći sistem trgovine i u njega unosili svoja materijalna sredstva i svoje sposobnosti koje su došle do izražaja zbog toga što je Zapadna Evropa toga vremena bila sputana nesposobnošću svojih aktera“¹².

Gradsko stanovništvo se, pored trgovine, bavilo i zanatstvom, što je dovelo do pojave zanatskih esnafa (kao i trgovačkih), među čijim su osniva-

⁸Ženi Lebl, *op. cit.*, str. 1.

⁹Ženi Lebl: „Tragedija beogradskih Jevreja 1688. godine“, u: Samardžić, Radovan (ur.), *Zbornik 6. Studije, arhivska i memoarska građa o istoriji beogradskih Jevreja*, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Jevrejski istorijski muzej, Beograd, 1992, str. 183.

¹⁰Ignjat Šlang: *Jevreji u Beogradu*, Štamparija M. Karića, Beograd, 1926, str. 1.

¹¹Turski putopisac Evlija Mehmet Zili (1611-1682) u opisu Beograda 1660. godine.

¹²Čubrilović, Vasa (ur.): *Istorijski Beograda. Stari, srednji i novi vek*, t. I, „Prosveta“, Beograd, 1974, str. 371-375.

čima bili i Jevreji. Najstariji podaci o esnafima u Beogradu su iz 1560. godine. Jačanjem i rastom gradskih naselja jačala je i gradska privreda, zanatstvo i trgovina. Esnafi su imali svoja pravila koja su precizno regulisana – za kršenje pravila sledile su kazne – za šta su esnafi imali podršku vlasti¹³.

I onda kada nisu živeli u getima, kao na tlu Jugoslavije i Srbije, Jevreji su nastojali da žive jedni pored drugih jer je to bilo od najvećeg značaja za njih iz više razloga, počev od toga da su u slučaju bilo kakve potrebe mogli da se obrate jedni drugima. Muškarci su se udruživali u poslovima, dogovorom su rešavali poslovne, porodične i probleme šire zajednice. Glavnu reč su imali rabini koji su takođe veoma nastojali da održe duhovni život jevrejske zajednice u dijaspori, brinući ne samo o obavezama koje podrazumevaju judaizam kao religiju, već i o tradiciji i sekularnom životu svojih vernika. Mnogočlane porodice su veliki značaj pridavale tradiciji, s tim što su teret održavanja domaćinstva i vaspitanja dece, što podrazumeva prenošenje znanja mlađim generacijama i brigu o starima, nosile žene. One su sve do pred kraj XIX veka govorile samo *el đudezmo*, koji je i u njihovo vreme smatran porodičnim jezikom. Porodična okupljanja su bila česta ne samo u vreme praznovanja, jednostavno i prirodno okupljali su se u dvorištima ili na ulici ispred svojih kuća u popodnevним ili večernjim časovima, naročito leti.¹⁴

Jevrejska opština u Beogradu bila je vekovima okosnica svih zbivanja unutar sefardske zajednice, kao i njen predstavnik pred vlastima. Ona je činila sve što je moguće da se sačuva integritet i versko-etnički identitet zajednice. Nemuslimani nisu imali ni približno ravноправan položaj sa muslimanima, ali zahvaljujući *miletu*, specifičnom administrativnom, političkom i ekonomskom uređenju Osmanskog carstva, Jevreji su, kao i drugi nemuslimani, imali pravo na sopstveni identitet, kao i zaseban društveno-ekonomski i kulturno-religiozni život unutar svoje zajednice.¹⁵ U takvim uslovima bilo je važno održavanje kontinuiteta sopstvenog načina života i prenošenje kulturnog nasleđa, bitnih etničkih obeležja sefardske zajednice.

Podaci o položaju Sefarda u Srbiji i Beogradu nisu malobrojni, ali o njihovom duhovnom životu, tradiciji i kulturnom stvaralaštvu se ipak nedovoljno zna, iako su im Sefardi oduvek bili vrlo privrženi. Tek od druge polovine XIX veka, kada se jevrejska zajednica otvara prema sredini u

¹³Isto.

¹⁴O načinu života u Jevrejskoj mahali na Jaliji u Beogradu vidi Hajim Davičo: *Priče sa Jalije*, "Centar za stvaralaštvo mladih", Beograd, 2000.

¹⁵Ivana Vučina Simović, *Stavovi govornika prema jevrejsko-španskom jeziku: u prilog stvaranju tipologije održavanja/ zamene jezika*, neobjavljena doktorska disertacija, Filološki fakultet u Beogradu, Beograd, 2010, str. 95.

kojoj živi, nailazi se i na više takvih podataka. Tome doprinosi i početak štampanja jevrejskih knjiga u „Knjažesko Srbskoj Tipografiji” u Beogradu, tridesetih godina XIX veka¹⁶. Međutim, asimilacija je učinila svoje, pa je i jevrejsko-španski jezik (*el djudezmo*) postepeno ustupao mesto većinskom i zvaničnom jeziku zemlje¹⁷, a pisci koji su se bavili temama iz jevrejskog života¹⁸ činili su to na jeziku svoje nove domovine.

Nastojeći da se uklope u sredinu, mladi Sefardi, školujući se u državnim školama prihvataju u mnogo čemu različit način života od onog koji se odvija u njihovim kućama, a koji se temeljio na tradiciji i očuvanju kulturnog nasleđa sticanog vekovima, u čijoj je biti upravo narodna književnost. To su to bile, pored religije i jezika, najvažnije komponente njihovog etničkog/ nacionalnog identiteta, koje već između dva svetska rata u velikoj meri gube svoje utemeljenje u životu beogradskih Sefarda. Posle strašnih ljudskih i materijalnih gubitaka tokom Holokausta, sefardska tradicija i kulturno nasleđe gotovo nestaju u potpunosti.

U ovom radu polazimo od definicije da je „narodna ili usmena književnost najstariji vid umetnosti reči koja je nastala u davnim vremenima, mnogo pre, i nezavisno od pojave pisane reči, ali koja od njene pojave živi uporedo sa njom u raznim sredinama i uslovima.”¹⁹ Uzimamo u obzir i upo-

¹⁶Pre nego što su jevrejske knjige počele da se štampaju u Beogradu štampane su u većim jevrejskim centrima: Carigradu, Solunu ili Jerusalimu. Godine 1691. štampano je jedno od dela velikog talmudiste i pisca Moše Ben Mihaela Hakonena *Širot vetišbohot* (*Pesme i ode*), u kome se nalazi pesma „Kantiga de Belgrado kvando vino el Nemci ay” („Pesma/ poema o Beogradu kada su došli Nemci, avaj”) o stradanju beogradskih Jevreja 1688. godine.

Od početka rada beogradske Knjažeske štamparije, jevrejske knjige štampane su u Beogradu. Već 1839. godine štampane su tri knjige pesama Jisraela Ben Moše Nadare – velikog jevrejskog pesnika – *Poesias* (*Pesme*). Štampana su i dva izdanja *Pirke Avot* (*Muđrost otaca*), 1867. i 1905. godine.

Veoma veliku popularnost imale su *Las koplas* ili *komplasi/ konplasi* (zbirke *koplás*). To je vrsta paraliturgijskog poetskog stvaralaštva na *dudezmu* – narodnom jeziku (za razliku od religioznih knjiga, koje su pisane na *ladinu*). *Komplasi* su bili neka vrsta narodnih pesama i često se nije znalo ko je autor navedenih pesama. Obradivale su poznate biblijske motive vezane za praznike *Purim*, *Tubišvat* i *Šabat*, ali i za razne porodične i svetkovine šire zajednice, ili u čast neke ličnosti. Iako ne govorimo o pravom narodnom stvaralaštvu, verujemo da je i ta baština bila temelj na kome se gradilo. Ženi Lebl: *Jevrejske knjige štampane u Beogradu 1837-1905.*, „Dečje novine”, Beograd, 1990, str. 49-52.

¹⁷Ivana Vučina Simović; Jelena Filipović: *Etnički identitet i zamena jezika u sefardskoj zajednici u Beogradu*, „Zavod za udžbenike”, Beograd, 2009.

¹⁸Na primer, krajem XIX veka (1895) u *Vojislavljevoj spomenici* objavljene su priče H.Daviča *Jedne večeri na Jaliji*.

¹⁹Ljiljana Pavlović-Samurović, Dalibor Soldatić, *Španska književnost I*, „Svetlost”, Sarajevo, „Nolit”, Beograd, 1985, str. 16.

zorenje Snežane Samardžije da je reč o „fenomenu kulture i civilizacije” za koji postoji pregršt termina (narodna, usmena književnost, narodno/usmeno stvaralaštvo, folklor, umetnost reči) koji se različito koriste „u zavisnosti od sredine i uslova”²⁰.

U skladu sa gore navedenom definicijom narodne književnosti, iz koje se vidi da ona ima specifična obeležja, pratićemo razvoj sefardske narodne književnosti. Za taj razvoj je važno naglasiti da se sastoji od dve glavne etape: prvo, do progona Jevreja iz Španije 1492. godine i Portugalske 1496-98, ona se razvija kao deo španske književnosti, a, zatim, posle dekreta kraljevskog para Izabele Katoličke i Ferdinanda njen razvoj u dijaspori je samostalan.

Kada je o prvoj etapi reč, sefardska narodna književnost nastala na Iberijskom poluostrvu, pronalazi svoje mesto u oba pristupa istoriji španske književnosti, kako u *teritorijalnom*²¹, tako i u pristupu koji je definiše na osnovu španskog narodnog jezika²².

Druga etapa razvoja sefardske narodne književnosti ima svoj početak u dijaspori, kada, zbog uticaja i prožimanja sa kulturom i jezicima zemalja u kojima su se naselili, dobija specifičan vid. To se znatno više odnosi na jezik, a manje na formu narodnog stvaralaštva Sefarda. Zbog geografske udaljenosti i nepostojanja kontakta sa Španijom, sefardska narodna književnost stiče i izvestan oblik samostalnosti koja se ogleda u tematici, dok se forme zadržavaju.

Čuvari i prenosioci sefardske baštine bile su uglavnom žene, koje su se tek u drugoj polovini XIX veka opismenjavale polazeći u državne škole. Do tog vremena, one nisu imale mogućnosti da zapišu ono što znaju i time obezbede trajnost viševekovnom narodnom stvaralaštvu, mada moramo

²⁰Snežana Samardžija, *Uvod u narodnu književnost*, Narodna knjiga, Beograd, 2007, str. 7-12.

²¹Teritorijalni princip u definisanju španske književnosti podrazumeva „uključivanje svih književnih tvorevina nastalih na teritoriji Španije, pa kao prva dela španske književnosti navode [se] dela pisana na latinskom, nastala u vreme rimske vladavine na Iberijskom poluostrvu, a u kasnijim istorijskim razdobljima uključuju [se] dela arapskih i jevrejskih pisaca koji su živeli i stvarali u Španiji”. Među pristalicama ovakvog stava je i Ramon Menendes Pidal (Ramón Menéndez Pidal) koji se ubraja u izuzetne poznavaoce i izučavaoce španske kulture i književnosti Srednjeg veka, prvenstveno španske i sefardske romanse. Ljiljana Pavlović-Samurović, Dalibor Soldatić, *op. cit.*, str. 126.

²²Drugi pristup španskoj književnosti podrazumeva da se „španskom književnošću može smatrati samo ona koja je napisana na španskom narodnom jeziku” – jer njegove pristalice smatraju da je „nemoguće da se jezik i književnost posmatraju kao razdvojeni vidovi kulture jednog naroda”. *Isto*.

Ljiljana Pavlović-Samurović, Dalibor Soldatić, *op. cit.*, str. 126.

priznati da ni zapisivanje nije garancija da će se zapisano sačuvati – ipak, sve što se čuvalo kao porodična svojina, propalo je nestankom poslednjeg člana neke porodice.

Najveću štetu naneo je Drugi svetski rat – naročito na ovim prostorima, odnevši mnoge živote „čuvara“ kulturnog blaga i stvaraoce koji su mogli da nadgrađuju svoju kulturu pišući na jevrejsko-španskom – kao što to čine u drugim zemljama u današnje vreme, na primer Margalit Matitja-hu, Avner Perez iz Izraela, koji pišu umetničku poeziju; Matilda Koen-Sarano koja ulaže velike napore da, ne samo sakupljačkim radom, nego i stvaranjem, doprinese revitalizaciji jevrejsko-španskog jezika, Glorija Ašer u Americi i mnogi drugi.

Mišljenja smo da polazišna tačka u istraživanju očuvanosti baštine Sefarda mora biti, pre svega, sticanje znanja o tome koje su bile odlike nasleđa ponesenog iz Španije i u kojoj su meri zadržale svoja osnovna obeležja (jezik, forma, tema itd) kroz vekove izložene uticajima i prožimanjem sa kulturom sredine u kojoj su se posle progona Sefardi nastanili.

Idući ka ostvarenju tog cilja, odlučili smo se da prvo prikažemo prozne forme, pre svega poslovice i priče, zbog toga što poslovice čine deo svakodnevnog govora koji smo upoznali u sopstvenoj porodici i zato što se takav načina izražavanja u međusobnoj komunikaciji Sefarda zadržao do današnjeg dana. Na raspolaganju su nam bile zbirke sakupljene pre Drugog svetskog rata (Hajim Davičo, Danijel Danon) i posle rata: rukopisne zbirke poslovica poklonjene Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu, štampane zbirke (Žamila Kolonomos, Samuel Pinto i naša), kao i anketa *Moja porodica* – autentičan izvor o životu jevrejskih porodica pre i posle Drugog svetskog rata.

Bajke/priče (*konseja(s)* = pouka, savet) su preko pouka koje sadrže povezane sa poslovicama i prirodno se nadovezuju na njih, su sledeće koje smo obradili zbog toga što su zaslužile daleko veću pažnju od one koja im je posvećena. Smatrali smo da je od značaja činjenica da nas one, kao veoma važan deo detinjstva, prve upućuju u čudesan svet književnosti, budeći u pojedincu interesovanje i ljubav za lepu reč i široko polje maštovitosti koje ukazuje na to da i za najteže situacije u životu možemo naći rešenje. („Bajke ne uče decu da postoje zmajevi. Ona to znaju. Bajke uče decu da se zmajevi mogu ubiti“ – R. Česterton). Bajke su prvi nauk o životu koji nam upućuju majke, bake, tetke, ujaci, što se nikad ne zaboravlja i obavezuje nas da i svom potomstvu dugujemo isto. Pored toga što su most koji nas, svima zajedničkim mukama i radostima, povezuje sa celim svetom, one nose u sebi težnju ljudskog roda da upozna prirodu, da je razume i ostvari sklad sa njom. Na ovim prostorima nije zabeležen veći broj sefardskih bajki i

priča, pa smo prikazom nevelikog materijala koji nam je bio na raspolaganju: S. M. Kruz, Ž. Kolonomos i priča iz naše porodične tradicije, pokušali da damo, bar približno, sliku narodnog pripovednog stvaralaštva Sefarda, oslanjajući se najviše na sopstvenu porodičnu tradiciju koju su nam u na-sleđe ostavili naši bližnji.

Situacija je, kada je reč o poetskoj tradiciji, slična. Iz raznih predratnih svedočanstava (naročito jevrejske periodike) poznato je da su Sefardi najviše ljubavi i pažnje posvetili romansi. One su se pevale ili recitovale u svakoj pogodnoj prilici za to. U našoj porodici bilo je „obavezno“ pevati u toku obavljanja kućnih poslova, znači preko celog dana, a uveče mama, baka ili tetka su najmlađim a pevale uspavanke, starijoj deci pričale priče, dok su u susednoj sobi ostali ukućani razgovarali i pevali, ali su pesme retko zapisivali.

Zahvaljujući trudu M. de Lare, saradniku R. M. Pidala, koji je 1911. godine boravio i u sefardskim zajednicama u Sarajevu, Štipu i Beogradu, zapisane su i sačuvane pesme koje bi, kao mnogo drugog materijala na ovim prostorima, propale i omogućio nam da upoznamo i koristimo taj materijal. Iako je zabeleženo da se Hajim Davičo bavio sakupljanjem i beleženjem folklora beogradskih Sefarda, osim poslovica, naišli smo samo na fragmente sefardskih romansi koje navodi u svom delu *Slike iz jevrejskog života na Jaliji*, jer, kako i Krinka Vidaković-Petrov navodi: „On nije sistemske prikupljao sefardski folklor“²³.

U posleratnom periodu neprocenjivi doprinos očuvanju ne samo romansi već i dela fonda lirske pesama dao je Samuel Elazar uvrstivši ih u svoj *El romancero judeo-español/.Jevrejsko-španjolski romansero* štampan u Sarajevu 1987. godine. Iako su te pesme sakupljene u Bosni, veliki broj tih pesama i njihovih varijanti pevao se i recitovao i među Sefardima u Beogradu.

Iz zbirke *Ya spontó la luna/ Izgreva mesec*, iz koje smo veliki deo materijala uneli u ovaj rad, izdvojili bismo kao „rđekost dečije pesme i brojalice, kao i bajke na koje nismo nailazili u nama dostupnom materijalu, osim brojalice *Dikutin, dikutan* koju je naveo Jakov Maestro u *Jevrejskom glasu*²⁴ u Sarajevu.

Mi smo u našem istraživanju veliku pažnju posvetili materijalu koji se nalazi u Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu što nam je bilo od velike koristi pri izradi ovog rada, i dopunilo naša saznanja iz ove oblasti.

²³Krinka Vidaković-Petrov, *Kultura španskih Jevreja na jugoslovenskom tlu, XVI-XX vek*, "Svjetlost", Sarajevo, 1986, str. 110.

²⁴Jakov Maestro: „Dijete u folklori bosanskih Sefarada“. *Jevrejski glas*, br. 12-13, 4. april 1928, str. 7.

U Biblioteci grada Beograda, Srpskoj Akademiji nauka i umetnosti i Etnografskom muzeju nismo pronašli materijal relevantan za temu našeg rada.

U radu smo dali veliki broj primera iz sopstvene porodične tradicije, kako proznih, tako i poetskih formi, u jevrejsko-španskom originalu u transkripciji časopisa *Aki Yerushalayim – Revista kultural Djudeo-Espanyola*²⁵, *propraćenih našim prevodom na srpski jezik, što u tekstu nije posebno naglašeno. Primeri i prevodi iz drugih izvora posebno su naglašeni i preuzeti u transkripciji u kojoj su navedeni.*

1.1. Kazivači

Informanti ankete „Moja porodica“ (Jevrejski istorijski muzej u Beogradu, 1979-1985), poreklom iz Beograda, pružili su nam dragocene podatke o životu i usmenoj tradiciji Sefarda u svom okruženju pre Drugog svetskog rata.

U formularu koji je popunjavan, postoje, pored brojnih drugih pitanja koja se odnose na jezik kojim se u porodici govorilo (što pruža mogućnost da se sagleda tok zamene jezika), o običajima koji su se negovali, praznicima, itd., – kao i pitanja šta im je ostalo u sećanju (pesme, priče, poslovice...), a odgovori daju uvid o prenošenju, (načinu i okolnostima prenošenja porodične tradicije). Većina ispitanika²⁶ navela je da su to romanse i poslovice (najčešće navodeći da su se romanse pevale u posebnim prilikama, kao što su verski praznici i slavlja), dok su se poslovice koristile svakodnevno, zatim slede običaji i prigodne pesme koje su se pevale u tim prilikama (*Šabat, Koplas de Purim, Kantigas para la Hanuká*)²⁷ – koje su u detinjstvu i mladosti slušali i naučili od svojih ukućana, majki, baka, tetaka itd.

Muškarci su liturgijske i paraliturgijske pesme slušali i naučili od muških članova porodice (jer su te pesme pevali isključivo muškarci). Ispitanici su, često, davali opširne odgovore posebno kada su opisivali svoj porodični život, sa detaljima iz detinjstva i mladosti, pominjući druženja, igre, jela koja su voleli i slično. Rafael Pijade, rođen 1916. godine, lekar rentgenolog iz Beograda, u anketi za sebe kaže da je poslednji muškarac iz

²⁵Pošto su za ovaj časopis stizali prilozi iz celog sveta, trebalo je nekako ujednačiti grafiju (svi koji su slali priloge oslanjali su se na pismo zemlje u kojoj žive), pa je *Aki Yerushalayim* dao svoj predlog koji je dobro prihvaćen i sve više se koristi.

²⁶Rafael Pijade, Jelena Diklić, Batševa Altarac, Berta Levi-Papo, Bela Demajo itd.

²⁷Šabat-subota, čiji se dolazak svetuju u Jevreja kao dan odmora. Purim, Pesah i Hanuka su praznici.

velike beogradske porodice Pijade: „Sve čisti Beograđani, svi rođeni u Beogradu i svi završili svoj život u Beogradu.” Iznosi posebno dirljiva sećanja na babe, dede i roditelje („sve što znam, od njih sam naučio”) naglašavajući da su mu pružili mnogo pažnje i ljubavi. Seća se proslava, romansi itd. (Anketa *Moja porodica*)

I Jelena Diklić, defektolog iz Beograda, rođena 1942. godine, seća se da se u njenoj kući puno pevalo, a i sama zna nekoliko sefardskih pesama. Bela (Demajo) Kovač zna romanse i poslovice, a Betševa Altarac, rođena 1902. godine, seća se pesama koje su pevali o praznicima, naročito za *Purim*, i navodi da se najbolje seća pesme „Kuando Aman s'imburacho (peva se za Purim – „Kada se Aman napio”, prim. autorka) kao i pesme koja se peva za *Seder* (veče uoči Pesaha): „Un kavritiku ke mirko mi padri por dos levanim” (*Had gadja*) – „Jare koje mi je otac kupio za dve pare”. Zna puno poslovica (ne navodi nijednu) itd. Rezultati ove ankete su izvor autentičnih informacija, i velika i dragocena pomoć istraživačima, jer daju sliku života Jevreja u Beogradu pre Drugog svetskog rata i naglašavaju tužnu činjenicu da ljudi koji su ovakvim životom živeli više ne postoje.

Budući da se naša porodica naselila u Beogradu posle Drugog svetskog rata, nastojanje da se očuva i prenese sefardska tradicija razlikuje se od one koja je bila u predratnom Beogradu. Naime, kazivači, članovi naše porodice, došli su iz Soluna i Prištine, gde su jevrejsko-španski jezik i usmena tradicija bili znatno očuvaniji među Sefardima nego što je to bio slučaj u Beogradu, pa čak i u Sarajevu.

Uslovi života u Beogradu, u kojima je naša porodica nastavila da neguje *el djudezmo* i porodičnu tradiciju bili su veoma teški u početku, ali je porodica nastojala da se život ukoloteči, a životna radost, zbog nas dece, imala je prioritet nad brigama i bojaznjima koje su ih pritiskale. To se postizalo pesmom.

...

Prežивeli bliži i dalji članovi porodice vraćali su se iz logora i sa ratišta. Stanova je bilo malo pa su, do odluke šta će dalje, ostajali kod nas. Uveće bi posedali na pod (nismo imali stolice niti nameštaja). Te prve posle-ratne godine živeli smo iznad kapele na jevrejskom groblju. Kasnije, 1947. godine, roditelji su dobili stan u Krunskoj ulici. Pričali su, planirali i maštali o novom životu koji će započeti i pevali! Njihovi su svi razgovori bili, ako se tako može reći, gusto isprepletani poslovicama i izrekama kojima su najsažetije mogli da izraze svoja osećanja i proživljeno iskustvo za koje još nisu mogli da nađu prave reči. Mi, deca, slušali smo ih upijajući svaku izgovorenu reč – tako je *el djudezmo* bio prvi jezik koji sam naučila i, na sreću, nikad zaboravila.

Rahela /Beža/ Beja Bukić, rođena 1898. godine u Solunu, umrla 21. novembra 1977. godine u Beogradu – baka po majci

Matilda /Bukić/ Maloku, rođena 22. augusta 1923. godine u Solunu, umrla 19. avgusta 1967. godine u Beogradu – majka

Bela /Bukić/ Luković, rođena 10. decembra 1928. godine u Prištini, umrla 10. februara 2005. godine u Beogradu – tetka

Aron Kapuano, rođen 1926. godine u Solunu, umro 1968. godine u Atini – ujak (mamin brat od tetke)

Jakov Bahar, rođen u martu 1923. godine u Prištini, umro 1995. godine u Beogradu – ujak (mamin brat od strica)

Neke od pesama (religiozne, paraliturgijske i ljubavne) čula sam (i zapisala) od dr Avrama Sadikarija u Skoplju.

Rahela /Beža/ Bukić

Ako bih sastavljala listu najzaslužnijih za svoje sveukupno znanje, ona, moja baka, bi svakako zauzimala prvo mesto. Rođena je u mnogočlanoj porodici *Beja* (Beža). Zahvaljujući tome što je njena porodica bila veoma imućna, roditelji su svojoj deci omogućili da im učitelji dolaze u kuću, kao i činjenici da je baka imala brata blizanca – od koga se nije, kako je pričala, gotovo ni na tren odvajala – stekla je dobro obrazovanje, budući da u vreme njenog odrastanja nije bilo uobičajeno da devojčice idu u školu, niti stiču šire obrazovanje od onog koje je tradicija namenila njenom polu.

U porodici se negovala tradicija, bili su pobožni, pa se *Šabat* svečano dočekivao i ispraćao, kao i svi sefardski praznici. U tim prilikama se okupljala familija, prijatelji i komšije – naravno, pričalo se i pevalo. U bakinoj porodici su svi članovi veoma lepo pevali, a stariji brat i brat blizanac su svirali gitaru i mandolinu (baka je pored njih takođe naučila da svira, mada je uvek naglašavala da je njen umeće, na tom polju, skromno).

Udala se sa nepunih 19 godina za Bahar Avrama, koga su zvali Buko (Buko – od *bohor* – hebr. prvenče, prvoroden). Ona ga je, kada bi govorila o njemu, nazivala „*mi siñor*“ (kako je strogo tradicionalno vaspitanje nalagalo). Avram je radio kod bakinog oca. Na žalost, vrlo brzo posle venčanja je otišao u rat (I Svetski rat) kao dobроволjac u srpskoj vojsci. Nije ga bilo pet godina. Kada se vratio, rodila im se prva kćer, Matilda, naša majka. Avram

je želeo da se u poslu osamostali pa je, na nagovor svojih rođaka, otvorio radnju sa mešovitom robom u Prištini (rođaci su smatrali da se upravo tu, u tom zabačenom mestu, može sjajno zaraditi).

Prvih nekoliko godina je putovao što je češće mogao, do Soluna, a zatim je pozvao Rahelu da sa Matildom dođe u Prištinu jer se on „razboleo“. Rahela je u Prištinu stigla samo sa nekoliko kofera, a zatim su okolnosti dovele do toga da taj grad bude mesto u kome će porodica, koja se u međuvremenu proširila – rodile su se mamine sestre Bela i Ermoza/ Moza, živeti i dočekati II Svetski rat. Iako se baka stalno nadala da će se vratiti u Solun, to se nije ostvarilo, jer kad god bi se spakovala, utvrdila bi da je trudna, zbog čega nije mogla da putuje.

Posle kapitulacije Italije u septembru 1943. godine, Prištinu su od Italijana preuzezeli Nemci. Gestapo je sve prištinske Jevreje poslao u Bergen-Belzen. Solun više nikada nije videla. Istina, završetak rata je bio prilika za to, jer su njene kćeri i ona preživele, ali je od Crvenog krsta dobila obaveštenje da je njena cela porodica u Solunu stradala, ali da je živa njena kćer Matilda koja je sa mužem Kemalom odvedena u logor KC-16 u Beču i da imaju kćer Dritu. Odlučili su da dođu u Beograd. Ova je odluka bila od najvećeg značaja za sve, a naročito za mene, jer su u to vreme obnove grada svi bili zauzeti radom, a baka, moj mlađi brat i ja smo ostajali kod kuće. Baka nije znala srpski, pa se u našoj kući govorio *el đudezmu*.

Matilda /Bukić/ Maloku

Majka je smatrala da ne poseduje dar za muziku, pa nije pevala, ali je, pored toga što je muziku veoma volela i uživala u njoj, bila pravi obožavalac književnosti. Tu svoju ljubav je prenela na svoju decu, a što se mene lično tiče, direktno je uticala na moje opredeljenje. Ona nam je pričala priče, kupovala knjige i učila nas da recitujemo. No bez obzira na to što nije pevala (osim kada kada baš nije imala izbora zbog mog upornog navaljivanja), znala je mnogo pesama, većinu dečjih pesama sam čula i naučila od nje. Bila je sjajan pripovedač, njena su pripovedanja uvek bila ispunjena emocijama, što nas je, zavisno od teme same priče, dovodilo do ushićenja ili na sam rub plača. Na žalost, mama se iz logora vratila bolesna. Puno je radila, rađala decu (petoro) i bila veoma zaokupljena mnogim brigama, zbog čega je ponekad bila previše umorna za priču. Bolest ju je savladala 1967. godine.

Bela /Bukić/ Luković

Mamina pet godina mlađa sestra bila je „zadužena” za pevanje. Iako je njeno dečinstvo prekinuo rat i logor Bergen-Belzen, u kome je bila sa roditeljima i najmlađom sestrom, i proživila – i preživila, teške dane, radila je, dobila tifus, zbog čega je bila na samoj ivici smrti. Bila je veoma vedra, radoznala i komunikativna. Kada su se iz logora vratile nije nastavila prekinuto školovanje već se odmah zaposlila (imala je 16 godina). Njen posao je bio težak, radila je za mašinom u štampariji „Borbe” – noću. Njena mladost i volja prevazilazile su sve moguće teškoće –

po ceo dan je pevala, moglo bi se reći da ni tren nije mogla da zamisli bez pesme. Imala je zanimljivu naviku kojoj smo se mnogo smeјali: započela bi neku pesmu i na pola reči bi se zbog nečega obratila nekome od nas, a zatim nastavljava tamo gde je prekinula, pa je to izgledalo ovako:

„Tu madre kuando te par (...)
/Molim te donesi mi metlu, eto je iza vrata,/ (...)

yo i te kito al mundo (...)”

Imala je smisla za estradni nastup, pa je insistirala da se popnem na hoklicu ili sanduče za drva, poklonim se (obavezno) i započнем s pesmom (...) Mnogo sam pesama od nje naučila. Zajedno smo pevale, a kad je umrla, pesmom „Adio kerida” smo je ispratili. Kompakt disk *Donde tiyenes ojos?*, na kome je istoimena pesma koju mi je kratko vreme pred smrt otpevala, posvećen je njoj.

Aron Kapuano

Bio je sin bakine sestre Grasije. Naša porodica do 1951. godine nije znala da je preživeo rat. Na sreću, spasili su ga grčki partizani, koji su ga poveli sobom jer je ostao bez porodice (bio je maloletan). Kada se rat završio počeo je da se raspituje želeći, pre svega, da nađe svog starijeg brata, dr Mišela Kapuana, koji je, pokušavajući da se spase, uspeo da stigne u Skoplje ali su ga tu uhvatili i sa Jevrejima Makedonije (njih 7500) 11. marta 1943. godine poslali u logor Treblinku, odakle se nije vratio jer je imao nesreću da su ga samo dva dana pre nego što je doneta odluka da lekare ne šalju zbog velike epidemije tifusa – poslali, oduzevši mu priliku da možda,

preživi. Pre no što će Aronu stići obaveštenje o bratovljevoj sudbini, stiglo je pismo u kome ga Crveni krst obaveštava da je Rahela Beža živa, kao i njene kćeri, i da su u Beogradu. Odmah je doputovao i našao nas. Sasvim neočekivani susret je bio toliko potresan da sam ga zapamtila zauvek, zatim je usledila velika radost i pesma kojom su je iskazali.

Ujak Aron je, takođe, divno pevao, voleo je da peva ali i da s pažnjom i uživanjem sluša druge. U govoru se služio brojnim poslovicama i izrekama kao uostalom i svi ostali. Od njega sam čula priče *Eliyahu i el guerko*, *Dos ermanas*, *El mazal no se puede engañar* i druge. Znao je i vrlo mnogo pesama. Među njima je i „Mi kerido, mi amado” za koju su čika Jakov i on napisali tekst. Te pesme i priče sam od njega naučila kada je dolazio da nas poseti i kada smo, brat i ja proveli nekoliko meseci u Atini gde je tada sa suprugom i čerkom Grasijom živeo. Grasija je bila mala pa joj je po ceo dan pevao a uveče uspavljivao pričama ili divnim uspavankama.

Jakov Bahar

On je bio – *ermano segundo* – njegov otac i naš deda Avram su bili braća od stričeva – što je bilo potpuno nevažno jer je on bio naš mno-
go voljeni ujak. Čika Jakov je bio *prava riznica!* Znao je mnogo priča, bio je maštovit pa je priče tako i pričao, često u „nastavcima”. Kada bi priča koju nam je pripovedao, dostigla vrhunac, a mi ga slušali potpuno zaneseni, on bi „zevnuo” protegao se i rekao: „Au, koliko je sati! Na spavanje, treba da rastete!” „A priča?” – „Sutra!” – rekao bi lakonski – i mi bismo jedva čekali „sutra”. Pričao je zanimljivo, menjajući izraz lica, gestikulaciju i intonaciju, pa kad bi se dogodilo da posle neke, vrlo tiho izgovorene reči, iznenada povisi ton, svi bismo se trgli i poskakali, a on nas zbog toga zadirkivao.

On nam je, pored bajki, pričao i šaljive priče (*Moshiko si fizu rey*), o kralju koji ne želi da ostari, čoveku koji je drvetu prodao kravu (...) i pevao je – u društvu odraslih ozbiljne i često tužne pesme – najviše je voleo pe-

smu *Aryolis yoran por luviya* (*Drveće za kišom plače*) i poneku liturgijsku ili paraliturgijsku pesmu (te pesme, po tradiciji Sefarda, pevaju muškarci). Nama, deci, pevao je vedre svadbene i dečje pesme, pljeskajući i podstičući i nas da pljeskamo razvijajući nam na taj način osećaj za ritam. Od njega sam naučila mnogo priča i pesama; neke smo, silno uživajući pevali zajedno. Mnogo nam je znanja darovao naš čika Jakov, a još više iskrene i tople ljubavi.

2

Prozna tradicija Sefarda

2.1. Poslovice i izreke

„Mudrost ulice peva po trgovima“
(Kralj Solomon o poslovicama)

Sefardska narodna književnost u Srbiji, kao i u bivšoj Jugoslaviji, do sada nije bila istraživanjima obuhvaćena u celini. Razlog za to mogli bismo naći u brojnim okolnostima, ali i u prostoj činjenici da su sakupljači i zapisivači svoju pažnju usredstvili pre svega na romanse (j-šp. *romansas*) koje su oduvek bile omiljene, lirske pesme (*kantigas i koplas*) i poslovice (j-šp. *refranis/ rifranis, proverbios*) koje su do dana današnjeg veoma zastupljene u svakodnevnoj komunikaciji Sefarda, dok su druge (uglavnom prozne) forme, u znatno manjoj meri zapisivane i štampane, sačuvane skoro isključivo u porodičnoj tradiciji.

Poslovice i izreke, kao i priče i romanse, sačuvane su u arhaičnoj formi: pune su pouka, oštoumnosti, zapravo, po rečima Kalmija Baruha²⁸:

²⁸Kalmi Baruh (1896-1945), filolog i publicista koji je dao do sada najveći doprinos širenju saznanja o jeziku, istoriji i kulturi Sefarda na prostoru bivše Jugoslavije. Bio je saradnik u brojnim jevrejskim časopisima. Baruh je 1923. godine u Beču odbranio doktorsku disertaciju *Die Lautstand des Judenspanischen in Bosnien*. Objavio je niz radova o jeziku (na primer, Kalmi Baruh: „O jeziku i knjizi Sefarada“, *Židovska svijest*, br. 247-250, VI god., 23.11.1923, 30.11.1923, 07.12.1923, 14.12.1923, str. 2-3, 5, 2, 2; Kalmi Baruh: „Jezik sefardskih Jevreja“, u: *Spomenica "La Benevolencije"*, Beograd, 1924, str. 71-77; Kalmi Baruch: „El judeo-español de Bosnia“, *Revista de Filología Española*, br. 17, 1930, str. 113-154), zatim priloge o folkloru bosanskih Sefarda (Kalmi Baruh: „Španske romanse bosanskih Jevreja“, *Godišnjak La Benevolencije i Potpore*, Sarajevo, Beograd, 1933, str. 272-288) i o sefardskoj kulturi uopšte (Kalmi Baruh: „Jevreji na Balkanu i njihov jezik“, u: *Knjiga o Balkanu*, t. I, „Balkanski institut“, Beograd, 1936, str. 280-286). Baruhov rad je prekinuo Drugi svetski rat. Dopao je fašistima u ruke i poslat u logor Bergen-Belzen, gde je maja 1945. godine preminuo iscrpljen glađu i torturom. Kalmi Baruh: *Izabrana djela*, „Svetlost“, Sarajevo, 1972, str. 21.

„(...) odlika koje u velikoj mjeri posjeduje narodni jezik Španjolaca te koje je Cervantes vjerno izrazio i prikazao u figuri svog blagoglagoljivog Sancha Panze. Taj se Cervantesov junak razbacuje bujicom tih izreka koje su i danas svakom Sefardu poznate“²⁹

„Oh, maldito seas de Dios, Sancho! Dijo a esta sazón don Quijote y senta mil satanes te llevan a ti y tus refranes! Una hora ha que los estas ensartando, y dandome con cada uno traga de tormento... Dime ¿dónde los hallas, ignorante, o como los aplicas, mentecato, que para decir yo uno y aplicarle bien, sudo y trabajo como si cavase?“

– *Por Dios, señor nuestro amo - replica Sancho - que Vuesa merced se queja de bien pocas cosas. ¿A que diablos se pudre de que yo me sirva de mi hacienda, que ninguna tengo, ni otro caudal alguno, sino refranes y mas refranes?“*

„Oh, da si od boga proklet Sančo! – reče ovom prilikom don Kihot. Šezdeset hiljada Satana odnelo tebe i tvoje poslovice! Već ih ceo sat nižeš, svaka me na muke stavlja. Reci mi, gde ih to nalaziš, neznalico, i tako dobro primenjuješ, slaboumniče, a ja se, da bih jednu izrekao i primenio na pravom mestu, znojim kao da kopam?

– Zaboga, gospodaru – odgovori Sančo, Vaše se gospodstvo žali zbog takve sitnice. A šta bih drugo, dovraga, mogao ja koji nemam nikakvo dobro, niti kakav drugi imetak imam osim poslovica i još poslovica?“

Prevod: Drita Tutunović

Jezik i način izražavanja Sefarda pre izgonu iz Španije u XV veku bio je takođe prepun poslovica i izreka koje Sefardi u dijaspori i posle više od pet stotina godina koriste u govoru kao i tada. Veliki deo izreka i poslovica potiče iz *Biblije, Talmuda i Midraša*³⁰. Jevrejske poslovice se stoga ubrajaju među najstarije na svetu.

Prve jevrejske poslovice su Solomonove, nalaze se u *Bibliji*, a kasnije u *Talmudu*. U *Bibliji* se zovu *Misle Selomon* (*Solomonove poslovice*), a u *Talmudu Sefer Hokman*, tj. *knjiga mudosti*. Pokretač i urednik časopisa *La Alborada*, koji je početkom XX veka izlazio u Sarajevu, Abraham Aron Kappon (Abraham Aaron Cappon)³¹, objavio je 1922. godine knjigu *Poesías, versification de los proverbios de Salomo* (*Pesme, versifikacija Solomonovih*)

²⁹Kalmi Baruh: *Izabrana djela*, "Svjetlost", Sarajevo, 1972, str. 72-75.

³⁰Samuel Pinto: „Španjolske izreke i poslovice bosanskih Sefarda“, *Jevrejski almanah 1957/58*, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd, str. 24.

³¹Imali smo izuzetnu privilegiju da nam unuka A. A. Kapona, Luci Petrović-Mevorah, omogući uvid u zaostavštinu svog dede, na čemu smo joj neizmerno zahvalni.

poslovica), koja je štampana u Beču, a izdavači su bile knjižare Jehiela A. Kapona iz Slavonskog Broda i Jakova Kapona iz Sarajeva. To je bio prvi pokušaj da se Solomonove poslovice štampaju na jevrejsko-španskom, a u uvodu knjige autor kaže:

„(...) las paráolas substanciosas, las perlas literarias del hijo de David, se encuentran muy raramente en los armarios de los Sefarditas; porque pocos son los que conocen el hebreo y estos pocos tienen menester de estudiar los comentarios respectivos para entender los sentidos de las frases alegóricas, y por tanto son muchos que no se aprovechan de la grandiosa obra del célebre sabio de los sabios.”³²

Solomonove poslovice su na španski prevedene kad i *Biblia*, arhaičnim jezikom i stilom. Želeći da ih učini razumljivijim čitaocima, A. Kapon kaže: „Por estas causas los traslada en versos, en un lenguaje posiblemente agradable a los sentidos para que el lector pueda leerlos de buena gana”.³³

Evo primera:

„El amigo confidente
Es un bravo compañero, y en muchos casos vale
Mas que un hermano vero.”³⁴

Varijanta koja je, moguće je, nastala kasnije i očuvala se do današnjih dana, glasi:

„Mas vale buen vizino ke ermano i el primo.”³⁵

Sefardske poslovice su nastavile da žive najčešće u varijantama i obogaćene doprinosima iz kulture drugih naroda (najviše onih među kojima su Sefardi živelji). Samuel Pinto o tome kaže: „Sefardi su u novim sredinama stvarali, kovali nove poslovice, a nekad i prevodili (podvukla D. T.) najčešće one koje su odraz novih iskustava i saznanja”.³⁶

³² „[...] temeljne pouke, književni biseri Davidova sina vrlo rijetko se nalaze u ormarima Sefarda pošto je malo onih koji poznaju hebrejski, a i oni imaju potrebu da provučavaju komentare da bi razumjeli smisao alegorijskih rečenica, te zbog toga, brojni su oni koji se ne koriste veličanstvenim djelom mudraca nad mudracima.” Prevod: Muhamed Nezirović; u: Muhamed Nezirović, *op. cit.*, str. 226.

³³ „Zbog tih razloga pretočio sam ih u stihove i u što je moguće prijatniji jezik za slušanje kako bi ih čitalac sa zadovoljstvom mogao čitati.” Prevod: D. T. Ovo je primer iz koga se vidi da se u izvorima ponekad mešaju jevrejsko-španski i moderni španski jezik. Umesto *traducir* upotrebljena je reč *trasladar*.

³⁴ „Povjerljiv prijatelj jeste hrabar drug.” „Mnogo puta vrijedi više nego pravi brat.” Prevod: M. Nezirović; u: Muhamed Nezirović, *op. cit.*, str. 226.

³⁵ „Važniji je sused (koji živi preko) no rođeni brat (koji je daleko).” *Isto.* Prevod: D. T.

³⁶ Samuel Pinto, *op. cit.*, str. 29.

U njima su mnogobrojne pouke koje propisuju moralne norme života u porodici i široj zajednici, ističu poželjne ljudske vrednosti za svaku situaciju u životu, pa su, u nekim zbirkama koje su do sad štampane, klasifikovane po tom principu: za svaku situaciju u životu, odgovarajuća poslovica. Osim toga, poslovice i izreke se odlikuju i izrazitom muzikalnošću jezika i često se rimuju:

„Ken ande, il djo li mande.” (Ž. Kolonomos)³⁷

Iste poslovice i izreke se pojavljuju u više varijanti, čak i kad potiču iz istih krajeva, ali različitih osoba:

„Al kavayo sarnozo le kore la moška.” (Ž. Kolonomos)

„Al kavayo sarnozo le koren las moškas.” (Ž. Kolonomos)³⁸.

Tematske oblasti po kojima bi se poslovice mogle klasifikovati su zastava brojne:

Odnos roditelja i dece:

„De tal palo, tal astiya.”³⁹

Odnos starih i mlađih:

„Quando el padre da al ijo, riye el padre, riye el ijo, quando el ijo da al padre, yora el padre, yora el ijo.”⁴⁰

Odnos svekrve i snahe:

„A ti te digo fija (ija), ke siyenti la mi nuera.”⁴¹

Zanimljive su i veoma česte u Sefarda poslovice u obliku pitanja i odgovora:

„Ken sea maldicha? La mi suegra!”⁴²

Ovaj oblik poslovica je u drugim jezicima veoma redak, a na srpskom smo našli samo jednu sličnu u zbirci Vuka Stefanovića Karadžića⁴³:

„Šta rade djeca? što vide od oca!”

U poslovicama su obuhvaćene brojne teme:

---

³⁷ „Onome koji traži, bog i daje.”

³⁸ „Šugavog konja saleće muva.” „Šugavog konja saleću muve.”

³⁹ „Kakvo drvo, takav štap.” (Uporedi srpsku poslovicu: „Kakvo drvo, takav klin, kakav otac, takav sin.”

⁴⁰ „Kada otac daje sinu, nasmejan je otac, nasmejan je sin, kada sin daje ocu, plače otac, plače sin.”

⁴¹ „Tebi prebacujem, kćeri, da čuje moja snaha.”

⁴² „Ko da je proklet? Moja svekra!”

⁴³ *Narodne poslovice*, predgovor napisala Anica Šaulić, "Rad", Beograd, 1964, str. 11.

Prijateljstvo:

„*L'amor va i viyene, la haveransa es por una vez.*”⁴⁴

Ljubav:

„*L'amor es mas huerte de la muerte.*”⁴⁵

Skromnost:

„*Pan i sal abasta por buena voluntad.*” (B. Samokovlija)⁴⁶

Ipak, da o skromnosti kao vrlini nemaju svi isto mišljenje, potvrđuje poslovica:

„*Ken dimande poku, es loku!*” (Ž. Kolonomos)⁴⁷

Vrednoća:

„*Ken lazdra, alkansa.*” (J. Konforti)⁴⁸

Lenjost:

„*El haragan no komi fresku pan.*”⁴⁹

Ljubomora / zavist:

„*El selo pudre los guesos.*”⁵⁰

Kao što se iz navedenih primera vidi, iskonsko iskustvo se iskazuje sažeto i jasno u „metrički organizovanoj formi, koja odgovara formuli”⁵¹.

Poslovica izlaže saznanja o životu, ljudskim osobinama, postupcima i međusobnim odnosima kao nedvosmislenu, direktnu, metaforičnu ili ironičnu pouku, iskaz ili poređenje, ali se ovako iskazana zapažanja i preporuke (o naravima, moralnim normama i ljudskim postupcima) *usvajaju i pamte* – što je, zapravo i njen najvažniji zadatak: „Da bi se poslovica usvojila i prenosiла, uz manja ili veća variranja, mora da ispunjava i jedan neophodan uslov: da bude jasna – u trenutku kada izgubi to svojstvo, pa smisao i poruka nisu jasno iskazani, poslovica nestaje iz upotrebe jer više nema uslova da se, kao formula, ugrađuje u govor.”⁵²

⁴⁴ „Ljubav dođe i ode, prijateljstvo je (jednom) zauvek.”

⁴⁵ „Ljubav je (i) od smrti jača.” Poslovice pored kojih nije naznačeno ime autora su one koje se pojavljuju u svim zbirkama ili su iz naše porodične tradicije (*Ya sponto la luna*), što nije posebno naglašeno.

⁴⁶ „Hleb i só, uz dobru volju, dovoljni su.”

⁴⁷ „Ko malo traži, lud je!”

⁴⁸ „Ko mnogo radi, postiže.”

⁴⁹ „Lenjivac svež hleb ne jede.”

⁵⁰ „Od ljubomore/zavisti, kosti trunu.”

⁵¹ Snežana Samardžija, *op. cit.*, str. 93.

⁵² *Isto*, str. 92.

Uvek ističući poentu događaja ili nudeći savet koji je dobar zbog toga što je rezultat iskustva brojnih prethodnih generacija – što se nadovezuje na samu definiciju poslovice: „Poslovica je sažeta, zaveštajna formulacija iskustva, jezgrovito izrečeno opažanje prihvaćeno u tradiciji”⁵³.

Poslovice iz *Biblije* i *Talmuda* su riznice jevrejske tradicije kojima se izražavaju „uopštena, vremenom neograničena, opšteljudska i opštevažeća iskustva”. Na primer:

„*El mal entra por la puerta de la kaye, salí por el ojo de l'aguja.*”⁵⁴

U poslovici se reči najčešće ne upotrebljavaju u značenju svakodnevnog govora; osnovno značenje se proširuje u prenosno, tj. dobija metaforično značenje:

„*De arvol kaido todos azen leña.*”⁵⁵

Poslovica je uvek u obliku tvrdnje, s obzirom da prenosi proživljeno iskustvo koje je (već) istaknuto (u poslovici):

„*Mijor es siyen añus en kadenas ke un punto debasho la tiyera.*”
(Ž. *Kolonomos*, D. *Danon*)⁵⁶

Indicija koja nas usmerava ka mogućem vremenu nastanka i poreklu poslovice su reči koje se u njima pojavljuju:

„*No tiyene ni madre, ni padre, ni espíritu santo.*”
(Ž. *Kolonomos*, D. *Danon*)⁵⁷

Dve poslednje reči ukazuju da ova poslovica nije jevrejskog porekla, moguće je da je nastala u katoličkoj Španiji jer u Jevreja (naravno ni u Sefarda) nema *duha svetoga*, ali se poslovica očuvala u istom značenju, tj. da označi čoveka koji nema nikoga na svetu, ili:

„*Dame mazal, echa me a la mar.*”⁵⁸

Reč *mazal* je hebrejska, znači „sreća, sudbina” – ona ukazuje da je poslovica jevrejska i nastala u davnim vremenima, itd.

⁵³Živković, Dragiša (ur.): *Rečnik književnih termina*, autor odrednice Nada Milošević, „Nolit”, Beograd, 1992, str. 626.

⁵⁴„Zlo ulazi na vrata, a izlazi kroz iglene uši./ Zlo ulazi kroz (širom) otvorena vrata, a izlazi kroz iglene uši.”

⁵⁵„Od palog stabla svi cepaju/koriste drva”, tj. kada je neko „na kolenima”, svi to koriste.

⁵⁶„Bolje je sto godina u lancima biti, nego minut pod zemljom.” (Up. Vuk St. Karadžić: „Robom ikad, iz groba nikad”).

⁵⁷„Nema ni majke, ni oca, ni *duha svetoga*.”

⁵⁸„Rodi me srećnog/srećnu, pa me u more baci.”

Ipak, moramo naglasiti (još jedanput) da je poslovica imala veoma veliku važnost, a otud i primenu od davnina.

„(...) dokaz za to je što su ih Aristotel, Aristid, Demokrit, Sokrat, Seneka i mnogi drugi brižljivo sakupljali i negovali. Vrlo časno mesto u sabiranju poslovica pripada i kralju Solomonu, koji je sakupio zbirku od oko tri hiljade poslovica. Na žalost, ta je zbirka propala za vreme jerusalimskog požara (586. p.n.e.). Zbirka *Pirke Avot*⁵⁹ predstavlja pravi biser mudrosti. Proroku Ezri pripisuje se zbirka poslovica pod imenom *Misle* (poslovice) a kralj Solomon je definisao poslovicu ovim rečima: 'Mudrost ulice peva po trgovima'; ove reči izvrsno pristaju značenju poslovice, pokazuju njihov izvor i poreklo.”⁶⁰

Ove reči daju osnova potrebi da se poslovice pamte i koriste, bilo kao ilustracija neke situacije, ili mudar savet, do današnjih dana.

Očuvanju bar dela kulturne baštine vredan pažnje doprinos su dali autori objavljenih i neobjavljenih zbirki poslovica. Broj štampanih zbirki poslovica na ovim prostorima nije veliki – sve zbirke (osim one rabina Dанијела Данона koja je u nastavcima objavljivana u časopisu *Jevrejski glas*⁶¹ od 1928. do 1930. godine), štampane su u Beogradu.

Broj zabeleženih poslovica je znatan, zahvaljujući sakupljačima/ zapisivačima čije zbirke nisu objavljene, a koje su autori ili njihovi bližnji⁶² poklonili Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu, i koje su sve, bez izuzetka, iz porodične tradicije zapisivača (kao i one koje su objavljene, osim: Poslovica i izreka sefardskih Jevreja Bosne i Hercegovine Žamile Kolonomos). Sakupljači/ zapisivači su ljudi čija vokacija nije ni u kakvoj vezi sa filologijom, a osim imena i prezimena autora zbirke (ima i rukopisa koji čak nisu ni potpisani) i eventualno naslova (obično: *Poslovice i izreke...*), drugih podataka ni komentara nema. Njih je na to podstakla potreba da ispune zadat�ak prenošenja, koje nisu bili ni svesni, potreba da zapisivanjem označe smer generacijama koje slede.

Oni koji su se ozbiljnije posvetili⁶³ proučavanju, sakupljanju i beleženju kulturne zaostavštine Sefarda, kao, na primer Abraham Galante, dublje

⁵⁹ Pouke otaca ili mudre izreke otaca je zbirka tekstova u kojoj su i mnoge poslovice.

⁶⁰ Samuel Pinto, *op. cit.*, str. 30.

⁶¹ *Jevrejski glas* je bio glasilo jevrejske zajednice Bosne i Hercegovine i štampan je u Sarajevu.

⁶² B. Samokovlija, J. Konforti, Flora i David Eškenazi, Regina Kamhi, Laura Papo-Bohoreta. Opus Laure Papo Muzeju je darovala njena sestra Branka Kuić 1976. g. Mali deo njene zbirke nalazi se u zaostavštini L. Papo-Bohorete koju nam je Gordana Kuić, sestričina Laure Papo (Brankina čerka), poklonila, na čemu smo joj neizmerno zahvalni.

⁶³ Kod nas Kalmi Baruh, Moric Levi i drugi i u svetu.

su analizirali i definisali poslovice. U predgovoru svog rada „Le Juif dans le proverbe, le conte et la chanson orientaux”, Galante definiše poslovice kao: „(...) des maximes communes qui se trouvent dans la bouche de tout le monde”⁶⁴, i deli ih u dve grupe: prvoj pripadaju opšte poslovice, tj. one koje koriste i drugi narodi, a drugoj posebne poslovice, odnosno one koje nose obeležja koja karakterišu manje lokalne zajednice.

Nezavisno od toga u koju su grupu svrstane, poslovice imaju svoj život: nastaju, traju i nestaju. Dužina trajanja njihovog „života” zavisi od razvoja istorijskih događaja kao i od toga na kom stupnju razvoja je društveni i kulturni život zajednice, a posledica toga je da se upotreba poslovnica mnogo brže gasi u kulturno nadmoćnijim sredinama, odnosno, velikim gradovima, zbog toga što je proces asimilacije brži, dok je u manjim ustima život poslovice manje ugrožen (kao i drugih formi koje se prenose putem usmene predaje).

Da bi se obezbedila trajnost usmenog predanja, neophodno je ispuniti najvažniji uslov za to – očuvati jezik. Sefardi su vekovima (kao i danas) ulagali velike napore da taj uslov ispune, od prvog trenutka života u dijaspori:

*„Llevaron de acá nuestra lengua i todavía la guardan y usan della de buena gana; y es cierto que en las ciudades de Salónica, Constantinopla y en otras ciudades de concentración no compran ni negocian en otra lengua sino en español. Y yo conocí hartos Judíos que hablan castellano i mejor que yo.”*⁶⁵ (Gonzalo Illescas)

Protok vremena, ratovi, nestanak ljudi, geografska udaljenost Španije i nedostatak aktivnog kontakta sa njom i, naravno, asimilacija, učinili su da je taj uslov bilo sve teže ispuniti. Verujemo da su spomenute okolnosti bile od najvećeg uticaja da se održava potreba da se, zapisivanjem, baština sačuva od zaborava, skoro podjednako kod onih koji su taj problem sagledavali iz aspekta filologije i onih koji su to činili nesvesno. Stoga su zbirke darovane Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu dragocene pre svega kao autentična dokumenta, koja pružaju mogućnost da se stekne slika o životu i životnim stavovima Sefarda u dijaspori.

⁶⁴ „Zajedničke maksime koje se nalaze u ustima celog sveta, tj. koje ceo svet zna.” Abraham Galanté: „Le Juif dans le proverbe, le conte et la chanson orientaux”, Fratelli Haim, Istanbul, 1935, str. 135-137.

⁶⁵ „Poneli su naš jezik odavde, uvek ga čuvaju i rado se njime služe. Sigurno je da u gradovima Solunu, Carigradu i drugim gradovima ne kupuju, niti trguju na drugom jeziku osim na španskom. Upoznao sam Jevreje koji španski govore bolje nego ja.” M. Nezirović, *op. cit.*, str. 31.

Veliki broj istih poslovica (i njihovih varijanti) pojavljuju se u svim zbirkama sa ovih prostora, često i u zbirkama drugih zemalja – balkanskih najčešće (Bugarska, Grčka...). Razlike su uglavnom neznatne: muški rod u jednoj, ženski u istovetnoj poslovici, jednina ili množina itd.

Na primer:

„*Al tañidor no li diges tañe, ni al kantador kante.*” (Ž. Kolonomos)

„*A lus tañidoris no digas ke tañen ni a lus kantadoris ke kantan.*”
(R. Kamhi)⁶⁶

Sve to ukazuje na nekadašnju celovitost korpusa ponetog iz Španije (i Portugala) posle izgona.

Samuel Pinto kaže:

„Sefardi su, da bi poslovici odredili najviši hijerarhijski rang, često davali i neko religiozno značenje – proširili bi čistu špansku poslovicu nekom hebrejskom rečju uzetom iz nekog njima poznatog teksta”.

„*La dota i el ashugar te puedo dar, el mazal te va dar el Dyó.*”⁶⁷

Poslovice koje se pojavljuju u svim zbirkama su i one koje svojim proživljenim iskustvom upozoravaju na oprez:

„*El peshi spinozu el djidiyo no komi.*”⁶⁸

ili su mudra pouka:

„*No despiyertis el ayre, se va alevantar el polvu.*”⁶⁹

Naravno da život nije samo ozbiljan i da se ono što je ozbiljno može, a često i treba, sagledati sa vedrije strane. Navešćemo primere iz obilja poslovica koje situacijama prilaze sa stanovišta humora, koji je takođe jedna od veoma važnih komponenti života:

„*Ken se kaza por la moneda, şolo la mujer li keda.*”⁷⁰

„*Il bivdu ki si kaza otra vez, no mirisyó ki li si muera la primera mužer.*”
(B. Samokovlija)⁷¹

Naučna klasifikacija sefardskih poslovica ne postoji, ali ih sakupljači i zapisivači zapisuju na tri načina:

⁶⁶ „Sviraču ne reci sviraj, ni pevaču – pevaj sviračima ne reci...”

⁶⁷ „Spremu i miraz ču ti dati ja, sreću/sudbinu daće ti Bog.”

⁶⁸ „Ribu s mnogo kostiju Jevrejin ne jede, tj. oprezan je.”

⁶⁹ „Ne budi vетar, dići će se prašina!”

⁷⁰ „Onome ko se zbog novca oženi, ostaje samo žena”.

⁷¹ „Udovac koji se ponovo ženi nije zaslužio da mu prva žena umre. ”

1. Tematski, kao u zbirkama Haima Daviča i Žamile Kolonomos (*Poslovice, izreke i priče sefardskih Jevreja Makedonije*). Teme izlažu stav Sefarda prema životu, novcu, poslu, ljudskim osobinama itd.

Pri tematskoj klasifikaciji događa se da se ista poslovica nađe svrstana u različite kategorije. Na primer:

H. Davičo: *Amigos i enemigos* (priateljstvo/ neprijateljstvo):

„Ken no da migas, no tieni amigos/ amigas.”⁷²

Ž. Kolonomos: *Korupsiyon* (podmitljivost):

„Ken no da miges, no tiyeni amiges.”

H. Davičo: *Amor* (ljubav):

„De bien ke se keran los ojos se kitán.”⁷³

Ž. Kolonomos: *Burla* (rughanje, podsmeh):

Ili su na pogrešnom mestu:

H. Davičo: *Bondad* (dobrota):

„La pasiyensiya de la yerva faze seda.”⁷⁴

Ž. Kolonomos: *La sensiya* (znanje, nauka):

„La sensiya de la yerva aze seda”⁷⁵

2. Abecednim redom, kao u zbirkama Žamile Kolonomos (*Poslovice i izreke sefardskih Jevreja Bosne i Hercegovine*, Beograd, 1976), Jakova Konfortija (*Refranis*, rukopis), Laure Papo-Bohorete (rukopis), Danijela Danova (*Poslovice*, Sarajevo, 1928-1930) i Drite Tutunović (*Ya spontó la luna/ Izgrevá mesec, Pesme, priče poslovice* Beograd, 1997).

3. Bez ikakvog sistema – zapisivane u trenutku kada se zapisivač seti neke od njih – kao što su zbirke Samuela Pinta (*Španjolske izreke i poslovice...*), Benjamina (Binja) Samokovlije (*Refranim poslovice sefardskih Jevreja na Balkanu*, rukopis br.1940-JIM), Flore Eškenazi (*Narodne poslovice i izreke*, rukopis-kutija br. 3 – JIM), Davida Eškenazija (bez naslova, rukopis), kao i nekoliko zbirki u rukopisu koje nisu potpisane niti imaju naslov, kutija br. 3 – JIM).

U nekima je uočljiv trud da se postigne red(osled), ali se među poslovicama koje počinju rečju *KEN*, na primer, pojave poslovice koje ne po-

---

⁷² „Ko ni mrvice ne dâ, prijatelja nema.”

⁷³ „Toliko se vole da (od ljubavi) jedno drugom oči vade.”

⁷⁴ „Strpljenje travu u svilu pretvara.”

⁷⁵ „Znanje/umeće i travu u svilu pretvara”.

činju tom rečju (već nekom sasvim drugom), ili su, jednostavno, ispisane bez ikakvog reda (F.E., D.E.). Skoro sve zbirke u svom naslovu imaju i reč „izreke”, ali ih u nekim zbirkama nema (na primer kod Samuela Pinta), a ponegde su među poslovicama, verovatno zbog toga što zapisivači nisu pravili razliku, posebno zato što su, po svojoj definiciji, bliske poslovica-ma.

„Izreka je izraz u obliku formule, metaforični oblik govora, većinom pomoću slika idiomičnog karaktera”, ili: „u običaj uzeta reč”.⁷⁶

Tri su glavne funkcije izreke u sistemu metaforične stilistike:

Prva je – funkcija preterivanja i preuveličavanja (hiperbola): „Isko-čio je iz kože” / „Lo kito del mundo.”

Druga je suprotna prvoj, funkcija eufemizma: može ublažavati neku strašnu realnost, sadržavajući (često) i element magičnog: Za umrlog se kaže: „Otišao (bogu) na istinu”; „Otišao u Nedođin” / „Se hue al otru mundu.” Apstraktни pojам se slikovito konkretizuje: na primer za pojам *nikad* se kaže: „Kad na vrbi rodi grožđe” /itd)/ „Al diya de „si””; ili kada se umanjuje uvredljivost nekog izraza. Na primer, za ludog se kaže: „Lak je ispod kape”, a za glupog: „Kratke je pameti” / „Tiyeni meyoyu/ miyoyu kurtu”.

Treća funkcija je svođenje jednog stanja stvari ili akcije na što manji broj reči, tj, konkretizuju se i sažimaju opširna objašnjenja: „kao dodola, adamsko koleno” / „Kara di luna”; „Algodon batido”; „Boka de miyel” itd.

Sve tri funkcije mogu biti spojene u jednoj izreci. U izreke spadaju i drugi govorni oblici tradicionalne forme kao: „Visok kao bor” / „Alto como un pino”; „Prav kao strela” / „Komo la flecha”; uobičajeni izrazi, konvencionalne fraze: „Da si živ i zdrav” / „Asi bivas”; „Diyo ke ti guadri”; „Salud i vida”; dijalekatske sintagme kao dubleti: „sito i rešeto”; „ni kriv ni dužan” / „Ay bivir, ay murir.”⁷⁷ ...

U štampanim zbirkama na ovom prostoru, kao i u neobjavljenim zbirkama, sefardske izreke su izdvojene samo u dvema: onoj Hajima Daviča – 112 izreka, i Žamile Kolonomos (1978) – 59 izreka. Bez obzira što su u naslovu najavljenе, u rukopisnim zbirkama ih ima integrisanih u poslovice (B. Samokovlija; J. Konforti; R. Kamhi i dr); najčešće su to konvencionalne fraze kojima se želi dobro zdravije, neko dočekuje; ili ispraća, i slično, ili ih uopšte nema. Ukratko, izrekama nije posvećena veća pažnja u smislu širih objašnjenja – odakle potiču, u kojim se prilikama koriste, i, uopšte, nije

⁷⁶Dragiša Živković, *op. cit.*, str. 311.

⁷⁷Isto.

zabeležen veći broj izreka, ali su zato brojni *poslovični izrazi* (iako, razume se, ni oni nisu izdvojeni) tj. oni koji se koriste kao poslovice.

2.1.1. Štampane zbirke

Zbirka Hajima Daviča

Hajim Davičo (Beograd 1854 – Ženeva 1916) je bio diplomata, pripovedač, prevodilac sa španskog jezika⁷⁸ i pozorišni kritičar. Kao obrazovan čovek (studirao je prava) bio je činovnik, a potom i načelnik Ministarstva inostranih dela Srbije. Kao diplomata boravio je u Budimpešti, Trstu i Minhenu.⁷⁹ Prvi je pisao na sefardske teme na srpskom jeziku. Neobična je činjenica da autori koji su pisali o Daviču i njegovom stvaralaštvu, njegovo nastojanje da sačuva od zaborava bar deo sefardske baštine za buduće generacije i time ispuni „zadatak” prenošenja s kolena na koleno – pominju tek usput, sve svodeći na formulaciju da je bio sakupljač folklorne građe, tako da se o tom aspektu njegovog rada malo zna.

Činjenica je da je ovu zbirku Davičo ustupio 80-ih godina XIX veka budimpeštanskom rabinu Mejeru Kajzerlingu (Meyer Kayserling), koji ju je objavio 1890. godine⁸⁰ u Strazburgu kao dodatak svom bibliografskom rečniku jevrejskih autora, naslovivši ga „Refranes ó proverbios españoles de los judíos españoles” („Poslovice ili izreke španskih Jevreja”)⁸¹. U pred-

⁷⁸, Ime Hajima Daviča se veoma tesno vezuje za prvi srpski integralni prevod Don Kihota Đorđa Popovića. U predgovoru jednog školskog izdanja Servantesovog romana koji je štampan u Beogradu 1953. godine (priredila Andelija Popov) postoji podatak da je Popoviću u radu „pomagao Hajim Davičo odličan poznavalac španskog jezika”. Jasna Stojanović: „Dragоцен doprinos Sefarda poznavanju Servantesa u Srbiji i Jugoslaviji”, u: Sindik, Dušan (ur.), *Zbornik 9. Studije, arhivska i memoarska grada o Jevrejima Jugoslavije, Savez jevrejskih opština Srbije, Jevrejski istorijski muzej, Beograd, 2009*, str. 383.

⁷⁹Krinka Vidaković-Petrov, op. cit., str. 108-110; Vasa Pavković: „Predgovor. Pripovedač Hajim S. Davičo”, u: Hajim Davičo: *op. cit.*, str. 17; Vidaković-Petrov, Krinka: „Identity and Memory in the Works of Haim S. Davicho”, u: Paloma Díaz-Mas; María Sánchez Pérez (ur.): *Los sefardíes ante los retos del mundo contemporáneo. Identidad y mentalidades, Consejo Superior de Investigaciones Científicas* (CSIC), Madrid, 2010, str. 307-316.

⁸⁰Verovatno je ta zbirka prvi put objavljena godinu dana ranije u Budimpešti u Kajzerlingovom radu *Refranes o proverbios españoles de los judíos españoles* (Meyer Kayserling: *Refranes o proverbios españoles de los judíos españoles*, “Imprenta de Sr. C. L. Posner e hijo”, Budapest), ali nismo imali priliku da ovaj podatak proverimo.

⁸¹Meyer Kayserling: *Biblioteca española-portugueza-judaica. Dictionnaire bibliographique des auteurs juifs, de leurs ouvrages espagnols et portugais et des oeuvres sur et contre les juif et le judaïsme. Avec un aperçu sur la littérature des juifs espagnols et une collection des proverbes espagnols*, “Charles J. Trübner”, Strasbourg, 1890. Isti autor je i 1897. godine objavio članak „Quelques proverbs judéo-espagnols” (*Revue Hispanique* 10, Mars 1897, t. IV).

govoru ovog dela o Daviču postoji samo jedna rečenica kojom mu se autor zahvaljuje na pomoći⁸², niti jednom rečju pominjući okolnosti koje su do vele do toga da mu Davičo ustupi svoju zbirku.

Davičova zbirka je zaslužila da je spomenemo među prvim, pažnje vrednim zbirkama, barem iz dva razloga. Prvi je taj što je Davičo bio jedini sakupljač koji je zabeležio poslovice i izreke beogradskih Sefarda. Drugi razlog je što je sama zbirka zaista dragocena. Sastoji se od 669 poslovica (*refranis*) i 112 izreka (*sentensiya*s). Poslovice su klasifikovane po temama (51 tema) i pisane španskom grafijom. Ne možemo pouzdano znati u kojoj meri je sâm Kajzerling intervenisao u objavljinjanju jevrejsko-španskog teksta Davičove zbirke (u smislu grafije jezika i sl.⁸³), ali upoređivanjem tog teksta sa prevodom ove zbirke na srpski jezik⁸⁴ utvrdili smo da se tematska podela i same poslovice u potpunosti poklapaju u obe verzije.

Izbor poslovica je zanimljiv ne samo zbog toga što obuhvata ono što je vezano za čoveka i njegov život od rođenja do smrti, već i zbog toga što neke od navedenih poslovica daju povoda mišljenju da su prevedene sa srpskog na jevrejsko-španski, što ne bi bilo neobično jer ima podataka da su Sefardi (ne samo u Srbiji) to činili⁸⁵. Navešćemo nekoliko primera:

„*Una mano lava la otra, todas dos la kara.*”⁸⁶

„*Todo lo ke arelumbra, no es oro.*”⁸⁷

⁸² „(...) je ne veux point omettre d' adresser aussi mes sincères remerciements à Mr. Isidore Loeb à Paris (...) ansi qu'à Mr. H. S. Davitcho à Budapest qui, avec beaucoup d'empressement, m'a secondé dans la révision de cet ouvrage”. Meyer Kayserling, „Préface”, u: Meyer Kayserling, *op.cit.*, 1890.

„Ne želim da izostavim svoju iskrenu zahvalnost g. Isidoru Loebu iz Pariza (...), kao ni g. H. S. Daviču iz Budimpešte, koji mi je vrlo predusretljivo pomogao da preradim ovo delo.” (Prevod D. T.)

⁸³ Moguće je da upotreba moderne španske grafije nije Kajzerlingova intervencija zato što su Hajim Davičo i njegov brat, beogradski advokat Benko Davičo, imali kontakt sa ovom grafijom prevodeći delu moderne španske književnosti na srpski jezik. Više o tome u: Jasna Stojanović: „Hajim Davičo, traductor y crítico de Cervantes en las letras serbias”, Separata de la revista *Anales Cervantinos*, br. XXXV, Madrid, 1999, str. 501-510. Sumnju izazivaju i hebraizmi koji su u poslovicama navedeni pod znacima navoda, a u zagradi je dat njihov prevod na jevrejsko-španski.

⁸⁴ Hajim Davičo: „Poslovice”, *Otadžbina: književnost, nauka, društveni život*, ur. N. Đorđević, god. 10, knjiga 32, sveska 129, 1892, str. 654-665. Nije navedeno da li je autor preveo zbirku ili neko drugi (na primer, Benko Davičo). Prevod Davičove zbirke pronašli smo na osnovu informacije koju nam je dao Željko Jovanović, doktorant na Univerzitetu u Kembridžu, na čemu smo mu veoma zahvalni.

⁸⁵ Samuel Pinto, *op. cit.*, str. 30.

⁸⁶ „Ruka ruku mijе, obraz obadvije.”

⁸⁷ „Nije zlato sve što sija.”

Ipak, to se ne može izričito kazati, imajući u vidu da je veoma teško sa sigurnošću utvrditi poreklo i vreme nastanka poslovice, kao i kojim putem je mogla dospeti na ove prostore i da su mnoge poslovice (ili njihove varijante) zajedničke mnogim narodima.

Zbirke Žamile Kolonomos

1. *Poslovice i izreke sefardskih Jevreja Bosne i Hercegovine*. SJOJ, Beograd, 1976, 155 str.
2. *Poslovice, izreke i priče sefardskih Jevreja Makedonije*, SJOJ, Beograd, 1978, 82 str.
3. *Pogovorki od Bitola/rifranis di Monastir – Studii i sekavanja za Evreite od Makedonija*, u: *Sefardski odglesi*, Skoplje, 1995, str. 264-269⁸⁸

Prve dve zbirke štampane su u Beogradu posle Drugog svetskog rata.

Prva knjiga nastala je izborom Žamile Kolonomos iz zbirki više autora: Danijela Danona (rabina iz Travnika), čija je zbirka u nastavcima izlazila u listu *Jevrejski glas* od 1928. do 1930. godine; dr Samuela Pinta (advokata iz Sarajeva), čija zbirka je štampana u *Jevrejskom almanahu* 1957/58. godine; Avrama Pinta, čija zbirka nije objavljena, kao i iz tri zbirke nepoznatih autora, označene kao A, B, C.

Knjiga sadrži 1187 poslovica i izreka. Nije prevedena ni na srpski ni na makedonski jezik. Klasifikovana je abecednim sistemom. Korišćena je grafija autora zbirki iz kojih su navedene poslovice.

Druga zbirka, koja obuhvata poslovice, izreke i priče Sefarda Makedonije, posebno je zanimljiva zbog grafije (*Revah*)⁸⁹ i jezika, zapravo varijeteta kojim se govorilo u Bitolju (koji su Sefardi nazivali *Monastir*), *monasterli/ monastirlı* i Skoplju (*Uskub*). Šteta je što Revahov način pisanja, za koji se odlučila Žamila Kolonomos, otežava čitanje i razumevanje teksta. Zbirka sadrži 972 poslovice, 59 izreka i 18 priča. Nije prevedena ni na srpski ni na makedonski jezik. Evo ilustracije i jezika (*monastirlı*) i pisma (*Revah*):

„No mweri aznu di tikiye.”⁹⁰
„Aznu fwey, aznu turnó.”⁹¹

⁸⁸U pitanju su poslovice koje se već nalaze u zbirci štampanoj 1978 (SJOJ, Beograd). Zbirka nije prevedena na srpski, niti na makedonski jezik.

⁸⁹Profesor Izrael Revah, École des Hautes Études, Pariz. Najuočljivije karakteristike Revahove grafije su upotreba simbola "w" umesto diftonga "ue" i grčkog delta "δ" umesto slova "d" (vidi primere).

⁹⁰„Neće magarac umreti od sušice.“

⁹¹„Magarac otišao, magarac se vratio.“

„In kađa burla ay viđra.”⁹²

Upravo ovaj varijetet i grafija su od velike važnosti za istraživače jer svedoče o govoru jedne zajednice koje više nema. Jevreji Makedonije (više od 7.500) odvedeni su 11. marta 1943. godine u logor Treblinka i ubijeni. U Bitolju danas nema Jevreja (jedini trag njihovog viševekovnog života u Bitolju je groblje, jedno od najvećih jevrejskih grobalja u Evropi).

Zbirka dr Samuela Pinta

„Španjolske izreke i poslovice bosanskih Sefarada”. *Jevrejski almanah 1957/58 (SJOJ)*, str. 31-48.

Zbog prerane smrti autora, ova zbirka nije dovršena. Štampan je deo, i to 210 poslovica, bez sistema, španskom grafijom. Uz kraći uvod o poslovicama uopšte i o sakupljačima, koji je autor napisao, dat je i prevod navedenih poslovica (što je prava retkost) koje je autor, sarajevski advokat, sam i preveo:

„Mucho hablar, mucho jarar.”⁹³

Primeri iz zbirke pokazuju veliki trud autora koji je s ozbiljnošću pristupio poslu. Iako su poslovice beležene bez sistema i ponekad nedoslednom grafijom, to, naravno, nikako ne umanjuje vrednost same zbirke.

Zbirka Drite Tutunović

Tutunović, Drita, *Ya spontó la luna/ Izgreva mesec* (Pesme, priče i poslovice), „Narodna knjiga”, Beograd, 1997, 168 str. [2. izdanje, Ambasada Španije, Beograd, 2003, 176 str.]

Pored zbirke H. Daviča, koji je zabeležio poslovice i izreke beogradskih Sefarda, spomenuli bismo i našu zbirku pesama, priča i poslovica. U njoj je znatno manji broj poslovica od onih sakupljenih i zabeleženih, zbog toga što knjigom nisu obuhvaćene samo poslovice.

Zabeležene poslovice su one koje je autorka čula (i naučila) od članova svoje porodice i šire familije, „jer nije bilo osobe koja u svom obraćanju nama – deci, ne bi koristila poslovice”. Od uticaja je i to što smo odrastali neposredno po završetku Drugog svetskog rata, kada su se preživeli suočili sa nepojamnim i nenadoknadivim gubitkom svojih najdražih i postali svesni da nove generacije znače i novi početak.

⁹² „U svakoj šali ima zbilje.”

⁹³ „Ko mnogo govori, mnogo i grieši.” „Šutnja je zlato, govorenje srebro.” „Tacere aurum est”. „Si tacuisses-filosophus mansises.”

Poslovice su klasifikovane abecednim redom (mada u knjizi počinju od slova "e", po odluci urednika izdavačke kuće). Korišćena je grafička koju predlaže *Aki Yerushayim*, a celokupna zbirka je prevedena na srpski našim trudom.

Iako se brojne poslovice iz naše knjige (ili njihove varijante) nalaze i drugde, ima i onih na koje nismo naišli u drugim zbirkama sa ovih prostora, na primer:

„*La kuedra arankada ya se puerde atar, ma el ñudu keda.*”⁹⁴

„*Kada yave kon paras si merka.*”⁹⁵

„*L'amor es mas huerte de la muerte.*”⁹⁶

Broj poslovica (130) jeste mali, ali ipak predstavlja doprinos njihovom očuvanju na ovim prostorima. Izreke nisu uključene jer se, uglavnom, nalaze u okviru našeg *Rečnika*⁹⁷.

2.1.2. Neobjavljene zbirke (rukopisi)

Jevrejski istorijski muzej u Beogradu raspolaže izvesnim brojem zbirki poslovica i izreka u rukopisu zapisivača iz Bosne (većinom iz Sarajeva), koje su Muzeju poklonjene. Ovde ih pomognemo iz više razloga. Pre svega, ti rukopisi su nam poslužili za poređenje sa zbirkama iz drugih krajeva (Srbija, Makedonija) i posebno zbog toga što su dokaz istinske potrebe koje autori nisu ni svesni (osim Laure Papo, koja je, uz Kalmija Baruha, bila sakupljač folklornog blaga Sefarda iz Bosne)⁹⁸ da se ispuni „zadatak” prenošenja i očuvanja usmene tradicije koja je deo svake sefardske porodice.

Ne znamo, niti se može znati kada se upotreba poslovica uobičajila kao deo svakodnevnog govora, ali je sigurno da su Sefardi taj običaj imali i mnogo pre izgona iz Španije – posle izgona su ih poneli u zemlje i gradove u kojima su se nastanili, tvoreći i nove poslovice koje će zabeležiti njihova, takodje, nova iskustva.

⁹⁴ „Prekinuto uže se može ponovo vezati, ali čvor ostaje zauvek.”

⁹⁵ „Svaki se ključ novcem kupuje”, ima isto značenje kao srpska poslovica „Para vrti gde burgija neće.”

⁹⁶ „Ljubav je od smrti jača.”

⁹⁷ Drita Tutunović: *Dikcionario ladino-serbo/Ladino-Srpski rečnik*, "Nova", Beograd, 1992, str. 155.

⁹⁸ Laura Papo-Bohoreta je veoma mnogo učinila da se folklor bosanskih Sefarda sačuva. Bila je jedna od žena kazivača (i, u njenom slučaju, tumača) romansi koje M. de Lara, boraveći u Sarajevu, zabeležio 1911. godine; one se nalaze u Arhivu Menendes Pidalu (Archivo Menéndez Pidal). L. Papo-Bohoreta je, istovremeno, jedini stvaralač na jevrejsko-španskom jeziku. Njeni komadi su bili izvodenici i veoma omiljeni.

FLORA EŠKEMAZI

Ken di otrs aspera, negra nera sena
 Gaki maval i' eca ti ala mar.
 Ni al cieu eca ti mi al grandi alivanta
 Arnu batal provecu al briu uolada.
 Kvanohu tu ejas, go fa tornava.
 I las paradies tijenin ujides.
 Bj'en ki no amostra a su Bj'en, no es ni bj'en
 Bj'en piu la mi nura, kon la kasa jena.
 Il skarsu avansa unu gasta tres,
 Il kai mas tijeni, mas mira.
 Klaras palavas il djo las bindis.
 Jan psal kumeras i' agra kon misura bisirao.
 La kama es una rosa se no si durmi se asye.
 Signor fa mi kunijscuren.
 No li miris la kolor misa li la pavo
 Il oeu keri ver su parti.
 Ken anda il djo li manda.
 Kitar i no miti il fondo si veje.
 Kreskas i inflorescas koma il pesi i la agnja
 Nijuno no veji da manca suja, solo da di uigseni.
 Ken mira ala denti non bin kontenti
 La bolsa del nijo se ueja del frari no si inic
 Ken baras manda, baras aspera.
 A su ora sue angusia.
 Kieor es krijer i no ir a ver.
 Ti kortu la galarras Ti kortu bus melis
~~Kante ki jo ti puccesi~~
 Il ermano para dia malo
 Si kerin koma il paru i el gaitu

Kao i drugi oblici usmene književnosti (romanse, pesme itd), i poslovica prati život *De la fasha fino la murtaja*, tj. „Od povoja do pokrova”.

O zapisivačima ovih zbirki ne zna se gotovo ništa – često čak ni ime i prezime, a kad ono i postoji, nema drugih podataka (osim, ponegde, zanimanja zapisivača). Čitajući njihove zbirke, pokušavali smo da dokučimo nešto o njima i njihovim životima, i to analizom poslovica koje su odabrali da zapišu. Uzeli smo za primer zbirke bračnog para Flore (domaćice) i Davida (krojača) Eškenazi. Zanimljiva je već i sama činjenica da su, svako za sebe, ispisali poslovice kojih se sećaju i ostavili ih svojim kćerima, koje su oba rukopisa darovale *Jevrejskom istorijskom muzeju*.

Zbirka Flore Eškenazi, naslovljena *Narodne poslovice i izreke*, sadrži 223 poslovice. Davidova beleži 126 poslovica, nema naslova, ali na kraju rukopisa stoji: „Zapisao po sjećanju iz svoje mladosti i djetinjstva David Eškenazi, rođ. 1906. godine – krojač” (preminuo je u Sarajevu 1988. godine).

U zbirkama Flore i Davida ima, razumljivo, poslovica koje se nalaze u skoro svim drugim zbirkama. Jedna od tih poslovica nas je posebno zainteresovala. Zbog neobične formulacije bilo je teško u njoj dokučiti poruku, savet ili skriveno značenje; osim toga, iako se nalazi u gotovo svim rukopisnim zbirkama, niko od pripredavača ne ukazuje na njeno moguće značenje. Poslovica glasi:

„*Ya me vino el amigo mas kerido de mi marido.*”⁹⁹

Sve dok u zbirci Flore Eškenazi nismo, najzad, dobili ključ za razumevanje poslovice. Ona je ispod same poslovice, između zagrada, napisala *il shueny* (san), što je opravdalo pojavu ove poslovice u skoro svim zbirkama. Ona sa tako malo reči (u neobičnom sklopu) daje sliku teškog položaja žene koja radi od ranog jutra do večeri, u kući punoj dece (sefardske žene su imale mnogo dece, i više od desetoro) i drugih članova porodice koji, s pravom, zahtevaju da ih snaha služi. Ko joj pruža bar trenutak odmora i zaborava? Jedini prijatelj koga ona (zbog toga) voli više nego muža – san!

Pokušali smo da saznamo Florin stav prema životu polazeći od prvih poslovica kojima počinje njena zbirka.

„*Mucho avlar, mucho yarar.*”¹⁰⁰

„*La madre i su devantal tapan mucho mal.*”¹⁰¹

⁹⁹ „Došao mi je prijatelj koga volim više nego muža.”

¹⁰⁰ „Mnogo govoriti, mnogo i grešiti.”

¹⁰¹ „Majka ispod kecelje krije mnogo muka.”

Ivando il gverfanu tjeni di migrarri, il ajeto. La tjeru torna sjarar
 Kon disir hvegu non si kema la kosa
 Kon una manu ti sharre, kon otra ti afolaga
 Kon andu il tjo li mande
 Ken bijen si keri in poku lugor si kavi
 Ken non tjeni sba savraro, bera i ale mukosa
 Ken negru nasi nunca si indireccio
 Ken un la puarta bsti, sienti su rupresto
 Ken di kara fuji, a leva torna
 Ken non keri okusinigrar, dimanda mucia dota, i mucia ssugar
 Ken keri ser servida, devi ser sufrita
 Ken non tjeni luke orer, kita los ojos di la muixer
 Ken mas tjeni mas keri
 Ken ha mijel maneja, algu si la pega
 Ken di otros nisti, in medju di la kaj lo disavisti
 Ondi non va su drenju, no va su dija buenu
 Ondi la rja buji es ki algu ja si vorientru
 Ondas de merkader
 Ondi ay mucio mitte, ondi nade, nade
 Ondi ke non veji, karason ke non guegli
 Ondi vas, ke maz vas avaler
 Ondi esta delgado aji se arante
 Todo luke alelumkare, non es oro
 yam i al yato por kompanija, avijo los ojos, me espero
 todo tjeni la lejan karada, solwa hvera di kosa
 Todos los gueñus, kon kerner son buenos
 Todo lo deseado es perdido
 Todo lustro al otro mundo
 Tura il punto, finke vas, ondi el patron

David Eškenazi

Obe poslovice izražavaju Florino lično iskustvo, ali se koriste i u vaspitanju mlađih i kao mudar savet.

I poslednja poslovica koju je zapisala je indikativna, – iskazuje njen, kroz težak rad i velika odricanja, stečeno iskustvo:

„*Antis diyentis ke pariyentis.*”¹⁰²

Prve poslovice koje je David zapisao još su otvorenije:

„*Kuando el guerfanu tijene di aligrarse, il sijelo i la tjera toma a jorar*”¹⁰³

Poslovice koje slede su ogledalo njegove gorčine i teškog života:

„*Kuando il padre da al ižo, riji il padre, riji il ižo, kuando il ižo da al padre, jora il padre, jora il ižo.*”¹⁰⁴

„*Ken tijeni buen korason si va fino a Tartasijon!*”¹⁰⁵

Ovi primeri su ilustracija nastala usled želje da upoznamo ove ljude koje život nije mazio, a koji nisu zaboravili da nam ostave svoj dar. Još ima takvih ljudi (pomenuli smo ih) i možemo samo da, uz zahvalnost, opišemo njihov doprinos i budućim istraživačima nagovestimo da je pred njima široko polje.

2.1.3. Dodatak – izbor poslovica iz porodične tradicije D. Tutunović

„*Al ke Diyo no dyó ijos, el guerko li dyó sovrinos.*”

(Kome Bog nije dao sinove, đavo mu je dao rođake/ nećake)

„*Al mas huerte ombre tapa la tiyera.*”

(I najjačeg čoveka zemlja pokrije/ neminovnost)

„*Al riko i el gayo mete guevos, al prove ni la gayina.*”

(Bogatom i petao nosi jaja, siromahu ni kokos/ nepravda)

„*Boka de miyel, korason de fiel.*”

(Medena usta, gorko srce)

„*Buena es la ūeve ke en su ora ūeva.*”

(Dobar je sneg koji na vreme pada/ kada mu je vreme)

---

¹⁰² „Misli na sebe, a zatim na druge“ (jer je u životu /njenom/ upravo obrnuto).

¹⁰³ „Kada se siroče raduje, nebo i zemlja zaplaču.“

¹⁰⁴ „Kada otac daje sinu, nasmejan otac, nasmejan sin, kada sin daje ocu, plače otac, plače sin.“

¹⁰⁵ „Ko ima dobro srce, odlazi u pakao!“

„Despartiyo Moshé, para si lo mas.”
 („Pravedno” je podelio Moše – sebi najviše)

„Del Diyo i del vizino nada no se puede skonder.”
 (Od boga i od suseda se ništa ne može sakriti)

„De noche vate avagar, de diya mira atras.”
 (Noću hodaj pažljivo, danju (po)gledaj iza sebe/ se osvrći za sobom/
 oprez, promišljenost)

„El Diyo dá aliviyanas al ke no tyeni diyentis.”
 (Bog daje lešnike onome ko nema zube./ nagrađuje onoga koji nije zaslužio. Ovu poslovicu navodi i Servantes/ Don Kihot)

„El mas buen bokado se lo kome el pero.”
 (Najbolji zalogaj pojede pas/ onaj koji nije zaslužio)

„Fin ke al riko le da gana, al provi li sali l'alma.”
 (Dok se bogataš smiluje, siromahu duša ispadne)

„Fumo es la fin de todas lazerias.”
 (Sve se na kraju pretvori u dim/ Prah si bio, u prah odlaziš)

„Grande mal es no saver.”
 (Neznanje je veliko zlo)

„Guay de akel ke va detras lo perdido.”
 (Teško onom koji traži izgubljeno/ živi u prošlosti)

„Haham i merkader alegriya para la mujer.”
 (Haham koji (zna da zaradi) trgovac – radost je za suprugu)

„Haragan es “buen” kqñsejero.”
 (Lenjivac je „dobar” savetnik)

„Hazinura ke tura, muerte segura.”
 (Bolest duga – sigurna smrt)

Navešćemo i neke od brojnih poslovica iz *Don Kihota*, koje najčešće koristi Sančo Pansa¹⁰⁶ – a koje koriste i Sefardi (ili varijante istih):

Su alma en su palma. Cap. XXII, p.747/ Segunda parte

¹⁰⁶Miguel de Cervantes Saavedra: *El Ingenioso Hidalgo Don Quijote de la Mancha*; Joaquín Gil, Barcelona, 1932.

La diligencia es madre de la buena ventura. Cap. XLVI, p. 442

Más vale pajaro en mano que buitre volando. Cap. XXI, p.290/Primera parte

Pedir peras al olmo. Cap. XXII, p.189/ Primera parte

Ruin sea quien por ruin se tiene. Cap. XXI, p. 178/ Primera parte

Allá van leyes do quieren reyes. Cap.V, p. 542/ Segunda parte

Viva la gallina aunque sea con su pepita. Cap. V, p. 540/ Segunda parte

De paja y de heno, el pанcho o el vientre lleno. Cap. III, p. 531/ Segunda parte

Cada loco con su tema. Prologo, p. 504/ Segunda parte Más vale salto de mata, que ruego de hombres buenos. – o:

Más vale que los ruegos de los buenos, el salto de mata. Cap. XXI, p. 177/ Primera parte

Evo i dve izreke koje su se očuvale do današnjih dana:

Ni tome corecho, ni pierda derecho. Cap. XXXVII, p.746/Segunda parte

Poner sal a uno en la mollera. Cap. XXXVII, p.359/Primera parte

2.2. Bajke, šaljive priče, anegdote

Da lepšeg i pravednijeg sveta od sveta bajki nema, ubedivali su nas naši porodični pripovedači. Što je vreme više odmicalo, a mi, odrastajući, sticali po nas važna, iskustva, ova se tvrdnja pokazivala sve istinitijom.

Bajka je već kod primitivnih naroda predstavljala važan deo kulture¹⁰⁷. Ipak, kao književna forma, privlači pažnju tek u XIX veku, neposredno posle otkrivanja sličnosti između indoevropskih jezika, proučavanja sanskrita i, uopšte, razvitka komparativne filologije.¹⁰⁸

Već 1856. godine Jakob Grim obrazlaže mitološku teoriju, tj. teoriju o indoevropskom poreklu narodne pripovetke, objašnjavajući međusobne sličnosti širokog internacionalnog kruga narodne pripovetke zajedničkim

¹⁰⁷Reč bajka je imenica, od glagola *bajati* = pričati, pripovedati. Dragiša Živković, *op. cit.*, str. 68, autor odrednice dr Nada Milošević.

¹⁰⁸Milka Ivić: *Pravci u lingvistici*, t. 1, 9. dopunjeno izdanje, "Biblioteka XX vek", Beograd, 2004, str. 37.

poreklom indoevropskih naroda. Grimovo dopuštanje mogućnosti prenošenja bajki iz jednog naroda u drugi, kao i stvaranje narodnih pripovedaka iz sasvim jednostavnih životnih situacija, otvara put ka razvoju nauke ka migracionoj i antropološkoj teoriji.¹⁰⁹

Naučnici koji su se bavili proučavanjem bajke kao usmene narativne tvorevine imaju različite prilaze ovom problemu, ali je pojam bajke u punoj raznovrsnosti internacionalnih motiva i tipova najpotpunije obuhvaćen u katalogu Arne-Tompsonovog indeksa, koji je nastao kao rezultat antropoloških i komparativnih proučavanja. Arne (Aarne) i Tompson (Thompson) su radili po istorijsko-geografskoj metodi, čiji je cilj da se poređenjem svih varijanti jednog pripovednog sižea, istraživanjem geografskog rasprostiranja, utvrđivanjem regionalnih specifičnosti i opštosti, odredi izvorni, prvobitni oblik svake pojedine pripovetke, vreme i mesto njenog nastanka, kao i putevi širenja.¹¹⁰ Ova klasifikacija je poznata kao klasifikacija po motivima.

U nauci su, pored pomenutog, relevantni i drugi prilazi proučavanju ove materije. Na primer, folklorni prilazi se bave istraživanjem porekla vrsta, uporednim proučavanjima, zakonitostima prenošenja tradicije, fenomenom pripovedanja i pripovedača itd, a društvenom ulogom bajke sve više se bave oni koji se interesuju za sam proces pripovedanja u zavisnosti od neknjiževnih elemenata. Sledbenici Frojda i Junga imaju psihološki prilaz. Strukturalistički prilaz (nastao pod uticajem razvoja strukturalne lingvistike), raslojava proučavanje na ispitivanje: leksike, poetske strukture, naracije i značenja.¹¹¹ Svi ovi prilazi obuhvataju, svaki iz svog aspekta, tipologiju, odnosno, klasifikaciju narodne pripovetke.

Zanimljiva je i klasifikacija bajki grčkog naučnika Stiplona Kirijakidija iz 1922. godine. On ih je podelio u četiri grupe: prvoj pripadaju bajke sa internacionalnim sadržajem, koje su i najbrojnije; druga i treća grupa obuhvataju bajke "orientalnog porekla, odnosno one koje sadrže antička predanja i motive; reč je o grčkim bajkama koje su u žiži Kirijakidisovog proučavanja, a u četvrtoj grupi su bajke čija je sadržina preuzeta iz starijeg srednjevekovnog pesništva. Upravo ovaj poslednji aspekt čini, po nama, zanimljivom njegovu klasifikaciju. Ipak, da naglasimo: opšteusvojena međunarodna klasifikacija narodne pripovetke je Arne-Tompsonova.

¹⁰⁹Dragiša Živković, *op. cit.*, str. 505, autor odrednice dr Nada Milošević.

¹¹⁰Isto.

¹¹¹Isto.

2.2.1. Jevrejske bajke

Stari zavet, Talmud¹¹² i midraška književnost¹¹³ su polazišne tačke za istraživanje prozne jevrejske tradicije, zato što se u starozavetnoj književnosti nalaze sačuvani i izvorni i primljeni mitovi, legende i bajke. Redaktori/ sveštenici su zaslužni za to jer su oni „vršili zvanični odabir iz kanonskog teksta *Biblike*, odabirajući ono što je sa njihove idejne tačke gledišta odgovaralo”. Taj je posao iziskivao mnogo vremena, dugotrajan i predan rad – prolazili su vekovi dok taj odabir nije dobio konačan oblik – zbog toga što je „priča, prema potrebi, uzimana u celosti, nekada u izvornom obliku a nekad se prilagođavala zahtevima sadržaja; ponekad su uzimani delovi priče”¹¹⁴.

Događalo se, naravno, da priča bude preuzeta iz tradicije drugog naroda. Tada bi je sveštenici/ urednici prilagođavali jevrejskom narodnom duhu, kao što je bivalo i obrnuto: da izvorna jevrejska narodna priča bude prilagođena tradiciji drugih naroda (Grka, Arapa, Egipćana). To je u saglasnosti sa stanovištem E. Verbera da je biblijska književnost, „bilo da je iz službenog odabira ili iz apokrifne zaostavštine u prevodima i obradama, bila osnov u stvaranju evropskih nacionalnih književnosti”.¹¹⁵

I razrada biblijskih motiva je, takođe, osnova novonastalih pripovedaka i bajki čiji su protagonisti starozavetne ličnosti Noah, njegovi sinovi, Mojsije, David i dr.

Talmudski i midraški tekstovi su drugi izvor jevrejskog narodnog predanja, naglašava Eugen Verber¹¹⁶, jedan od retkih istraživača ove oblasti sa ovih prostora, ukazujući na to da su:

„(...) vekovima usmeno prenošeni pravni i društveni propisi zakonodavnog dela *Talmuda* objašnjavani, opravdavani i pripremani pričama, bajkama, poslovicama i drugim tvorevinama narodnog stvaralaštva, – i da su pojedini učenjaci, donosioci zakonskih propisa koji su sadržani u *Talmudu*, – i sami stvarali kraće ili duže pripovesti u duhu izvornog narodnog

¹¹² *Talmud* je zbirkica jevrejskih predanja i zakona koja sadrži celokupno učenje judaizma. *Talmud*, tekstove izabrao i preveo sa hebrejskog i aramejskog, povest *Talmuda* i objašnjenja napisao Eugen Verber, 2. izdanje, "BIGZ", Beograd, 1990.

¹¹³ *Midraš* je zbirkica starih rabinskih tumačenja starozavetnih tekstova. *Isto*.

¹¹⁴ Eugen Verber: „Pogovor”, u: *Jevrejske narodne bajke*, izbor, prevod i pogovor Eugen Verber, „Narodna knjiga”, Beograd, 1978, str. 162.

¹¹⁵ *Isto*, str. 159-160.

¹¹⁶ Eugen Verber je priređivač/ prevodilac sa hebrejskog i aramejskog *Talmuda*, *Bliskih priča i Jevrejskih bajki*.

stvaralaštva, kako bi bolje objasnili ili dokazali ispravnost svojih presuda i zakonskih tumačenja.”¹¹⁷

I *midraška književnost*, koja se uglavnom sastoji od „pripovedačkog elementa” (E.V.) nastala je iz istog razloga – da se objasni smisao biblijskih tekstova – pričama i legendama. *Midraška književnost* je zapisana na hebrejskom i aramejskom jeziku¹¹⁸ kojim su se Jevreji služili kao drugim govornim jezikom, pre i veoma dugo posle razaranja Jerusalima i rimskog osvajanja države.¹¹⁹

Viševekovno lutanje Jevreja po svetu započelo je i kao posledica tog, po Jevreje tragičnog istorijskog događaja, pa se i u narodnom predanju nalaze odrazi tadašnjih ekonomskih, istorijskih i društveno-političkih odnosa i uslova u kojima žive¹²⁰. Tako se „u zatvorenim gradskim četvrtima ili getima, rađa nova pripovetka o okolnostima jevrejskog života”.¹²¹ Evo ilustracije u priči „Vrati alat da čovek nastavi zanat”¹²², o vrednom i uspešnom zlataru, kome, – da bi sprečio konkureniju, najveći trgovac u gradu, izmislivši da mu je pokojni zanatlijin otac ostao dužan sto rijala, na ime duga oduzima alat, onemogućivši mu rad. Vladar te zemlje je imao običaj da sa krova svog dvorca posmatra grad i jevrejsku četvrt takođe, pa je primetio da se na svakoj kući, osim zlatarevoj, dimi odžak. Zato pozva zlatara da mu to objasni. Zlatar mu reče da je razlog tome jednostavan – u njegovoj kući više nema šta da se kuva i peče.

„A od čega si ranije živeo? – upita ga kralj. Zanatlija reče čime se bavio ali da to sada ne može da radi jer mu je najveći trgovac u gradu oduzeo alat (...) a kako će ja da se sporim s njime kada je jači i bogatiji od mene?”¹²³

S druge strane, pozitivna posledica okolnosti da su se nastanjivali u zemljama širom sveta je da su naučili jezik starosedelaca, primili i istovremeno dali deo svog kulturnog predanja svojim novim sunarodnicima, a ubrzo i stvarali na tim jezicima, na primer u zemljama Srednjeg i Bliskog istoka nastale su bajke na arapskom jeziku.¹²⁴

¹¹⁷*Talmud*.

¹¹⁸Eugen Verber: „O jeziku, pismu i knjizi Jevreja”, u: *Jezik, pismo i knjiga Jevreja Jugoslavije*. Jevrejski istorijski muzej, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd, 1979, str. 7-21.

¹¹⁹*Isto*.

¹²⁰Eugen Verber, *op. cit.*, 1978, str. 162.

¹²¹*Isto*, str. 159-162

¹²²*Isto*.

¹²³*Isto*, str. 110-112.

¹²⁴I na drugim jezicima.

Aškenaski Jevreji su zadržali jedan oblik srednjovisokog nemačkog dijalekta i prožimanjem hebrejskim, aramejskim i kasnije slovenskim rečima, stvorili *jidiš* – jezik na kojem je stvarana i narodna i umetnička književnost Aškenaza. Sefardi su poneli sobom govorni španski jezik iz vremena pre njihovog izgona (u XV veku) i stvorili *el djudezmo* – jevrejsko-španski¹²⁵ i na tom jeziku stvarali svoja kulturna dobra u dijaspori.¹²⁶

Veliki doprinos još maštovitijem stvaranju pripovedaka, legendi, bajki itd, dao je i „mračni vek” – razvoj misticizma *kabale*¹²⁷ – u srednjem veku, probudivši veliko interesovanje šire čitalačke publike za ovakve teme.

Objavljene zbirke sefardskih bajki i priča na području Srbije

Na početku ovog odeljka potrebno je naglasiti da je na prostorima Srbije (kao i na čitavom prostoru bivše Jugoslavije) veoma malo štampanih zbirki koje, bar delimično, obuhvataju forme koje pripadaju jevrejskoj proznoj tradiciji. Do sada su štampane sledeće:

- *Jevrejske narodne bajke*¹²⁸, izbor i prevod Eugen Verber (1978);
- *Biblijске priče*¹²⁹, izbor i prevod Eugen Verber (1988);
- u okviru zbirke *Poslovice, izreke i priče sefardskih Jevreja Makedonije*¹³⁰, Žamila Kolonomos uvrstila je osamnaest kratkih priča (među kojima i nekoliko basni) iz Bitolja i Skoplja;
- u dvojezičnoj zbirci Drite Tutunović *Ya spontó la luna, Izgreva mesec/ pesme, priče i poslovice*¹³¹ nalaze se bajke i priče (njih dvanaest) iz porodične tradicije autorke.

Od nabrojanih zbirki najznačajnija je *Jevrejske bajke*. Sadrži 34 bajke u izboru i prevodu Eugena Verbera (prva u Jugoslaviji), kao i kratak, ali veoma dragocen pogовор, zbog sažetih i jasnih objašnjenja koja je priređivač dao, omogućivši onima koji se prvi put susreću s proznom jevrejskom tradicijom da steknu potrebna saznanja i uvid u izvore iz kojih bajke potiču, kao i u okolnosti koje su doprinele njihovom razvoju.

---

¹²⁵Eugen Verber, *op. cit.*, 1979, str. 7-23.

¹²⁶Isto.

¹²⁷Eugen Verber, *op. cit.*, 1978, str. 161.

“Narodna knjiga”, Beograd, 1978, 162 str.

¹²⁹Cankarjeva založba, Ljubljana, 1988.

¹³⁰Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1978, 435 str.

¹³¹“Narodna knjiga”, Beograd, 1997. Izdavač drugog izdanja: Ambasada Španije u Beogradu, 2003.

Osim devet biblijskih priča, u zbirci se nalazi i sedam basni i jedna priča koju E. Verber naziva *prispodoba*: „Ako neće voćka, hoće trn” – koja je pandan basni, samo što su, umesto životinja, protagonisti biljke, drveće, voće. Ostale pripadaju pričama sa internacionalnim sadržajem, a neke od njih, kao varijante, nalaze se i u nama poznatim zbirkama sa ovih prostora (na primer „Šta je ženi najdraže”, „Kuvana potkošulja”, „Zlatno pero”).

Varijanta priče *Šta je ženi najdraže* je (istina, opširnija) nama veoma dobro poznata priča *Djevojka cara nadmudrila*.¹³² U jevrejskoj varijanti, to je priča o paru koji je deset godina u braku bez dece. Iako se muž i žena vole, odluče da se razvedu jer je muž želeo naslednika. S tom namerom odu kod rabina da ga zamole da im dâ dozvolu za razvod, a on im predloži (da bi im pružio još jednu priliku, znajući da se vole) da se rastanu u istom raspoloženju u kom su bili kada su se uzeli. Poslušali su ga. Žena priredi gozbu, iznese najbolje vino iz podruma, a muž joj, u toku te divne gozbe reče da u roditeljski dom može poneti ono što joj je najdraže. Žena napije muža, a kad on zaspri, naredi da ga prenesu u dom njenog oca. Muž, kada se probudi i shvati gde je, zatraži od žene objašnjenje za to, a ona mu odgovori:

„Zar mi nisi sinoć rekao: “Kad podješ u očev dom, uzmi iz ove kuće sve što ti je najdraže i ponesi sa sobom” – uzela sam ono što mi je najdraže na svetu – tebe.”

Na te reči muž odustane od razvoda, vrate se svojoj kući i „življahu još dugo i dugo zajedno, srečni i zadovoljni, a neki kažu da su i decu izrodili”.¹³³

U oběma pričama zajednički je upravo navedeni deo – i car, – u priči *Devojka je cara nadmudrila* – hoće da se razvede, ali posle gozbe koju mu je žena pripremila, napila ga i ponela sa sobom, uz istovetno objašnjenje da je ponela „što mi je najmilije”, i nju car vrati u dvor da nastave srećan zajednički život.

Kuvana potkošulja – u našim zbirkama ima varijantu u priči *Klin čorba*.

Čest motiv – zahtev da se ispune teški, na prvi pogled nemogući zadaci –, nalaze se i u bajkama mnogih naroda. Te zadatke, uspešno, izvršava uvek najmlađi od trojice kraljevih/ carevih sinova. Drugačije i ne može biti jer najmlađi sin predstavlja generaciju na kojoj „svet ostaje”. Nastojanje starije braće, saputnika ili nekog trećeg lika da zasluge pripišu sebi, ne uspeva, dok junak mora da dokazuje istinitost svoje tvrdnje da je on pravi

¹³²Vojislav Đurić, *Antologija narodnih priovedaka*, „Srpska književna zadruga“, Beograd, 1977b, str. 412.

¹³³„Šta je ženi najdraže”, u: *Jevrejske narodne bajke*, str. 64.

izvršilac zadatka. Razlog tome je potreba da se poštuje hijerarhijski poređak u porodici, koji se zasniva na autoritetu starijeg.

Mogli bismo, naravno, navesti brojne zajedničke motive u bajkama mnogih zemalja, koji bi samo potvrdili već odavno poznatu tvrdnju koju obrazlažu migraciona, mitološka i antropološka teorija o prenošenju motiva svetom.

2.2.2. Konsejas i konsejikas

Jevrejsko-španski jezik ima dva termina za bajku / pripovetku, koji se uporedno koriste:

la conseja/ conseža gl. imenica od glagola *konsejar* – savetovati, poučiti, i gl. imenica od glagola *kontar* – brojati, računati, nabrajati, pričati – *el kuento*.

Mnogi ne prave razliku između pojma *konseja* i pojma *kuento*, smatrajući ih sinonimima, pa čak i neki istraživači, na primer Mihael Molho, Jakob Hasan itd. Ipak, Paloma Dijas Mas¹³⁴ uočava razliku:

„*Conseja es palabra utilizada habitualmente para referirse a estas narraciones tradicionales; si bien parece que algunos sefardíes hacen una útil distinción entre la conseja, que sería cualquier narración popular, y el cuento, que correspondería a las narraciones de tipo fantástico con elementos mágicos y maravillosos*“.¹³⁵

Sefardske bajke i priče, do sada zapisane i štampane, nemaju svoj izvor ni u starozavetnim ni u midraškim tekstovima, već najvećim brojem pripadaju pričama sa internacionalnim sadržajem. Razlog tome je što su zapisane u toku XX veka, kada je uticaj sredine u kojoj Sefardi žive dostigao znatan nivo.

Istraživači koji su se bavili sefardskom kulturnom zaostavštinom su neizostavno posećivali gradove balkanskih zemalja znajući da u njima žive velike sefardske zajednice (Sarajevo, Bitolj, Skoplje, Solun itd), pa su prve bajke obuhvaćene istraživanjem Sintije Meri Kruz (Cynthia Mary Crews), engleske filološkinje, bile iz Bitolja, Skoplja i Sarajeva. Ona je, sakupljajući

¹³⁴Paloma Díaz-Mas: *Historia, lengua y cultura*. Barcelona, 1986, p. 147; u: Muhammed Nezirović, *op. cit.*, str. 196, 293.

¹³⁵„*Konseža* je riječ koja se obično upotrebljava da se označe ona tradicionalna pripovijedanja, mada izgleda da neki Sefardi prave tananu razliku između *konseže*, koja bi bila svako pučko pripovijedanje i riječi *kuento*, koja bi odgovarala pričanjima fantastičnog tipa sa elementima magije i čarolije“. Prev. M. Nezirović, u: Muhammed Nezirović, *op. cit.*, str. 293.

sefardske priče sa Balkana između 1929. i 1935. godine, posetila ove grada dove beležeći priče izvorno od kazivača. Najveći broj bajki i priča zabeležila je u Bitolju (šesnaest).¹³⁶

Zapisane priče, na originalnom jeziku (bitoljskom dijalektu *monastirli*), nemaju naslov, a same priče su, zavisno od kazivača¹³⁷, ispričane sa manje ili više veštine. Priče je stilizovala (uz primedbe „Le conte était un peu long et répétitif, nous avons supprimé un certain nombre de redites superflues“ / „Priča je bila dugačka, bilo je ponavljanja, mi smo je saželi“ i naslove dala Ana Angelopoulos /Anna Angelopoulos/ prilikom prevodenja priča na francuski jezik,¹³⁸ posle smrti Sintije Meri Kruz.

Svih šesnaest priča iz Bitolja su internacionalnog sadržaja: *Lutka od šećera; Tri narandže; Dve sestre; Pero od svake ptice* itd, što se jasno vidi već iz navedenih naslova koje smo izdvojili ilustracije radi. Isto se odnosi i na jedanaest priča iz Skoplja. Samo jedna priča (*Veliki vezir*) zapisana je u Sarajevu, kazivač je nepoznat, što je pomalo čudno, ako uzmememo u obzir vreme posete (pre Drugog svetskog rata) i činjenicu da je u očuvanju kulturne baštine sarajevska sefardska zajednica prednjačila i stoga s pravom smatrana najaktivnijom. S. M. Kruz ističe zainteresovanost ljudi da kažu ono što znaju da bi ona to zapisala jer: „(...) comme ils le constataient, malheureusement, leur belle langue était en train de disparaître“ („(...) kako su i sami zaključivali, njihov lepi jezik je nestajao“). Prihvatljivo objašnjenje moglo bi biti Nezirevićevo¹³⁹. On kaže:

„(...) nameće se velika začuđenost pred činjenicom da je tako malo zabilježeno sefardskih priča koje bi nam mogle stvoriti jasniju sliku o nekadašnjem bogatstvu prozne sefardske tradicije – ali jednostavno nisu zabilježene. Blaga je bilo puno, a snaga malo“, dodajući da to nije skorašnja pojava i navodeći poziv dr Morica Levija¹⁴⁰:

„I tim bi htio da svratim pozornost na ove naše stare priče i da zanimal šиру javnost, ako tko imade koju staru priču – svakako na španjolskom

¹³⁶Ne znamo da li je S. M. Kruz stilizovala i priče sa *monastirli* na jevrejsko-španski.

¹³⁷Bilo je 25 kazivača iz Makedonije.

¹³⁸*Contes judéo-espagnols des Balkans*. Collectés par Cynthia Mary Crews. Edités et traduits par Anna Angelopoulos. José Corti, Paris, 2009, 394 str.

¹³⁹Muhamed Nezirović, *op. cit.*, str. 194.

¹⁴⁰Sarajevski nadrabin dr Moric Levi (Moric Levy) bio je revnosten sakupljač sefardskog nasledenog blaga; bio je sakupio značajnu zbirku koju je htio da objavi ali ga je sprečio rat (II svetski rat). Zbirka je uništena 1941. godine prilikom razaranja Velikog hrama (*El kal grande*) u Sarajevu. M. Levi je odveden u logor i 1942. godine ubijen. Muhamed Nezirović, *op. cit.*, str. 231.

originalu – ili ako tko imade još priliku da te priče bilježi, neka nam pomegne pri sakupljanju tako skupocijenog materijala koji se već skoro izgubio.”

Poziv je štampan u listu *Židovska svijest* br. 18, godine 1919.

Ovoj pojavi uzrok bi mogli biti brojni razlozi, ali među prvima moramo istaći (ponovo!) da su ih pričale žene, tako da su priče ostajale u zatvorenom, porodičnom krugu, između četiri zida, kao nešto vrlo intimno i svojstveno svakoj sefardskoj porodici. Drugi po važnosti razlog je što su sakupljači ovih proznih formi malobrojni, budući da su sakupljači „posvećivali svu svoju pažnju romansi koju su smatrali za nešto najvrednije u sefardskoj narodnoj baštini”¹⁴¹.

Treći razlog bio bi nedostatak pripovedača. Nezirović pominje da se u Sarajevu zna samo za jednog pripovedača – (ni jedan jedini podatak nemamo o situaciji u Beogradu i drugim gradovima bivše Jugoslavije po tom pitanju) – koji je spomenut u nekrologu objavljenom u listu *Jevrejski glas* 1932. godine:

„U utorak, drugog veljače, 1932. umro je u Sarajevu u osamdeset prvoj godini života Josef Avram Pardo kojeg su njegovi sugrađani zvali Čučo de tija Bulka (Čučo tetke Bulke). Pokojni Josef Avram Pardo bio je poznata ličnost u našoj zajednici. Nije bio javni radnik niti uvaženi član *keile*¹⁴² ali je u sebi nosio bogatstvo tradicije sredine u kojoj je živio, bio je narodni pripovjedač, pun vedrine i lijepe stvaralačke fantazije i zbog toga cijenjen. Nije pisao svojih stvari već ih je pripovijedao na sijelima, u kavani, na ulici i dućanu. Njegov način predavanja odlikovao se lijepim humorom i mladićkom objesti, a njegov španjolski jezik bio je tečan. U zbirci njegovih usmenih pripovjedaka najvažnije mjesto zauzimale su priče o sultanima, vezirima, begovima i drugim turskim vlastodršcima i o dodiru i vezama Jevreja sa njima.

Vječna je šteta što nije bilo ljudi koji bi stavili te njegove predmete, jedine te vrste u našoj zajednici, na papir, jer su se smrću pokojnika izgubili. Pokojni Čučo je imao mnogo prijatelja i poznanika koji su rado slušali simpatična pričanja njegova i dalje ih prepričavali, tako da danas ima mnoštvo priča i anegdota koje kolaju unaokolo kao ,konsežikas de Čučo de tija Bulka’¹⁴³.”¹⁴⁴

---

¹⁴¹Muhamed Nezirović, *op. cit.*, str. 194.

¹⁴²Keila = kal = hram, u širem smislu = zajednica.

¹⁴³Pričice tetka Bulkinog Čuče.

¹⁴⁴*Jevrejski glas*, br. 9, Sarajevo, 1932, str. 7; u: Muhamed Nezirović, *op. cit.*, str. 198.

Ovo sećanje na Josefa Parda daje nam dragocen podatak o načinu očuvanja i prenošenja usmene književnosti Sefarda, mada se M. Nezirović ne slaže sa tvrdnjom „jedine te vrste u našoj zajednici” i kaže da „on jeste bio omiljeni pripovjedač, ali jevrejski tjednik zaboravlja ili izostavlja da kaže da je postojao i jedan drugi univerzum – onaj ženski i kućni – *la face cachée* – skrivena strana tog istog svijeta”. O tom značajnom ženskom svetu svedočanstvo je ostavio i dr Moric Levi:

„Tko poznaje one naše stara-majke mora se još i danas diviti njihovoj dobroti, njihovom maru i radinosti u kući i van nje (...) kako su lijepo basne znale pričati, kako lijepo i dobre savjete davati i čarobno buditi dječju fantaziju njihovim dugim, vanredno lijepim pričama. (...) Šteta što te priče niko nije zabilježio, imade mnogo tih narodnih priča koje su, sudeći po njihovom sadržaju i ljepoti izražaja i formi, još iz Španije donešene.”¹⁴⁵

Neke od starih sefardskih priča bile su osnova za stvaranje novih, ili su poslužile kao inspiracija, na primer Lauri Papo-Bohoreti¹⁴⁶, koja je stvarala na jevrejsko-španskom jeziku. Ova spisateljica bila je vredni čuvar nasleđa, sakupljač/ zapisivač i dragoceni saradnik dr Kalmija Baruha, te se ovde neizostavno mora pomenuti. Za komad *Avia de ser (Nekad bilo/Bilo jednom)*, napisan 1930. godine, naslov čine reči kojima započinje veliki broj priča i bajki, pa i sam komad:

„*Avia de ser una iža del rey ke se jamava Sol (...)*”¹⁴⁷

Govoreći o pričama, Laura Papo u svom delu *La mužer Sefardi de Bosna* – kaže:

„*Las konsežas ke me son a mi konosidas o mežor dičo las ke kurseavan en las familijas muestraš no tijenen nada spesifiko ni sefardi. La mas parte de konsežas soi de proveniensia araba adaptada para el žudio. Siempre žuga en su desvalopamiento el rolo mas importante, el “trapikju” – en algunas otras ,las fadas’ ke son poco imitadas a las konsežas de Perrault*”.¹⁴⁸

¹⁴⁵Isto, str. 201.

¹⁴⁶Isto, str. 203.

¹⁴⁷„Bila jednom jedna kraljeva kćer koja se zvala Sol (...)

¹⁴⁸„Priče koje ja poznajem ili, bolje rečeno, one koje kolaju u našim obiteljima nemaju ništa specifično židovsko ni sefardsko. Najveći broj priča su arapskog porijekla koje je Jevrejin sebi prilagodio. U odvijanju njihove radnje najvažniju ulogu igra ‘patuljčić’ u nekim drugim ‘vile’ i one su malo podražavanje Peroovih priča.” Prevod: M. Nezirović; u: Laura Papo-Bohoreta: *La Mužer sefardi de Bosnia*, str. 63, cit. prema: Muhamed Nezirović, op. cit., str. 63.

Laura Papo-Bohoreta unosi u komad *Avia de ser* jednu priču koja je okosnica radnje i koja ima sve odlike narodne priče: početnu formulu: *Avia de ser/ Nekad bilo*, zaplet i završnu formulu¹⁴⁹: „Si es verdat mos venga la guila, si es burlando mos venga el pan barato“ („Ako je istina, neka nam donese spas, ako je šala, neka nas jeftino dođe kruh“¹⁵⁰). Priča ima fabulu stare romanse *Don Bueso y su hermana*¹⁵¹, koju je Bohoreta nadgradila za potrebe svog komada.

U radu o jevrejsko-španjolskoj književnosti, u poglavlju *Kuentos i conseñas* (*Narodne pripovetke*, str.193-220), Nezirović navodi tri duže priče:

1. Prva je bez naslova¹⁵², o mladiću koji, po kraljevom zahtevu, treba da ispuni težak zadatak, na putu sreće starca čija mu mudra kćer pomaže da izvrši zadatak.
2. *Pastirova svirala* – varijanta priče *U cara Trojana kozje uši*.
3. *Kako je siromah prevario bogataša* – varijanta priče kako je siromah (Đoha, Nasradin hodža i dr) molio boga da mu pošalje sto zlatnika, jer ako bude i jedan zlatnik manje, on novac neće primiti. To, slučajno, čuje bogati sused i ostavlja kesu sa 99 zlatnika da se uveri hoće li je siromah uzeti ili ostaviti. Ovu priču objavila je u časopisu *Aki Yerushalayim* Đina Kamhi.¹⁵³
4. I sasvim kratku priču s naslovom *Il mas lindo ižiko del meldar* (*Najlepši sinčić u školi*).

Ako je to bilans upamćenih i zapisanih priča Sefarda u Bosni, ne preostaje nam ništa drugo osim da žaljenju Morica Levija, M. Nezirovića, itd, pridružimo i naše iskreno žaljenje jer je vrlo mala verovatnoća da se tu može nešto promeniti.

¹⁴⁹Završna formula u jevrejsko-španskim bajkama je često *Eyos tengan biyen mo-zatros tambiyen*, kao i u našim bajkama, na primer, „Ja sam tamo bio i vino pio i jezik mi je još uvek mokar.“

¹⁵⁰Muhamed Nezirović, *op. cit.*, str. 204.

¹⁵¹Kako navodi Nezirović, Laura Papo je romansu zabeležila 1917. godine od starije Đoje Todoros Levi, ali romansa nije nikada objavljena jer je ostala u rukopisu, u svesci koju je Bohoreta nosila sa sobom (*op. cit.*, str. 203). Tu je sveščicu, dalje kaže Nezirović, arhivu grada Sarajeva poklonila Gordana Kuić (Bohoretina sestričina), pa su sve romanse iz te sveščice objavljene u radu: Muhamed Nezirović, „El Cancionero de los romances judeo-españoles de Sarajevo de Laura Papo-Bohoreta“, u: *Linguistica XXIV*, Ljubljana, 1986, str. 115-130.

¹⁵²Isto, str. 204.

¹⁵³Đina Kamhi je iz Sarajeva, ali živi u Parizu. Priču koju je bez naslova naveo M. Nezirović (*op. cit.*, str. 204) zapisao je Kalmi Baruh prema kazivanju neke stare žene iz Sarajeva (Kalmi Baruh, *op. cit.*, str. 213).

Pored već spomenute Sintije Meri Kruz, koja je zabeležila šesnaest priča iz Bitolja i jedanaest iz Skoplja, i Žamila Kolonomos je u svoju zbirku *Poslovice, izreke i priče sefardskih Jevreja Makedonije* unela jedanaest priča iz Bitolja i pet basni iz Skoplja. Sve priče i basne, osim jedne šaljive (*Džuha si kižu kazar/ Džuha hteo da se ženi*), su didaktičkog karaktera. Nema nijedne zabeležene bajke (za razliku od zbirke Sintije Meri Kruz, u kojoj ima bajki iz Bitolja). Zanimljive su zbog toga što su teme iz svakodnevnog (tegobnog) života običnih ljudi. Priče nisu prevedene. Napisane su bitoljskim dijalektom, Revahovom grafijom.

Jedina zbirka nastala u Beogradu u kojoj su, pored pesama i poslovnica, navedene i bajke i priče iz porodične tradicije Drite Tutunović, je *Izgreva mesec/ Ya spontó la luna*. Navodimo odlomak iz autorkinog uvoda:

„U zbirci ima, na žalost, samo dvanaest priča (...) zbog toga što bojim se, neke nisam dobro zapamtila, a nekima sam zaboravila početak ili kraj (...) I tako, navela sam samo one kojih se jasno i u celosti sećam“. (str. 14)

„(...) ova zbirka usmenih kazivanja /je/ skromna jer nisam želeta da zalazim u sećanja drugih ljudi, smatrajući da njihova sećanja pripadaju samo njima.“ (str. 13)

„I u našem domu, punom dece, kojoj nikad dosta priče, ukućani su uvek bili spremni da nam ispune želju (...) Sve bajke i priče koje su nam pričali, bile su pune života, mirenja sa neminovnostima koje nosi život, i nade da će čovek “vođen božjom rukom”, ostvariti svoje snove. Zato što su u poruke koje su priče nosile, priovedači verovali, verovali smo i mi, jer su svoje priče intonirali tom verom, dajući im značaj, verodostojnost i bezvremenost“.¹⁵⁴

U našoj zbirci se posebno izdvajaju biblijske priče, naročito o premudrom i pravednom caru Solomonu (*el rey Shlomo – el mas sabio*). Od pradavnih vremena čovek vapi za pravdom i pravednošću, koje se u ovozemaljskom, stvarnom životu tako teško ostvaruje („Todu djustu, al otru mundu“/ Ima pravde al’ na drugom svetu – kaže i poslovica iskovana kroz iskustvo ljudskog roda). Taj *bezglasni* vapaj postoji čak i u šaljivim pričama, čiji se junaci bore, na svoj način, da tu potrebu ostvare.

Druga želja ljudskog roda, po važnosti koju joj pridaje, je san o ostvarenju idealna, savršenstva kome se ništa ne može dodati ni oduzeti. Za ostvarenje toga sna, kratak životni vek čoveku dat, nedostatan je, pa bi – toga

¹⁵⁴Drita Tutunović: *Ya spontó la luna/ Izgreva mesec (Pesme, priče poslovice)*, "Narodna knjiga", Beograd, 1997. [2. izdanje, Ambasada Španije, Beograd, 2003.], str. 14.

radi bilo potrebno ostvariti *besmrtnost* ili bar zaustaviti mladost sa svim njenim atributima, ali – tu je podsvest koja bez milosti vraća zanesenjaka u stvarnost; pa tako i kralj koji je bio na korak od ostvarenja baš te svoje želje, mora da se pomiri sa neminovnošću prolaska mladosti i lepote. (*El mazal no si puedes engañar/ Sudbinu ne možeš prevariti*).

Nisu žene samo pričale priče koje su u detinjstvu i mladosti slušale, već su, sasvim sigurno, bile i autorke mnogih. Jedna koja svedoči o nezavidno teškom položaju žene u porodici i društvu uneta je u ovu zbirku. *Ken lazdra? (Ko dirinči?)* – već sam naslov, bez ikakve dvojbe, nagoveštava odgovor, a sam kraj priče ga potvrđuje:

„*A la mañana del diya segundu, kuandu el ombri vinu al kampu, alevanto lus ojus al siyelu i dishu:*

Dyo piyadozu, ti sto mandandu mil grasiyas ke soy ombri i no mujer!”¹⁵⁵

Ostale bajke i priče su internacionalnog karaktera. Njihove (često brojne) varijante susreću se u proznim tradicijama drugih naroda, na primer *Dosermanus* – varijanta priče iz 1001 noći, *Ali-baba i četrdeset hajduka*; *Dosermanas* (*Dve sestre*, rivalitet i ljubomora među sestrama je čest motiv); *Jarence* – priča o pakosnoj mačehi koja pastorcima radi o glavi i postoji i u proznoj tradiciji mnogih drugih naroda, itd.

Priče, zapravo, tematski prate zbivanja u našim životima. Po lepoti kazivanja, pouci koju nose (*La konseja es konseju/ Priča je pouka/ savetnik*), ne zaostaju za poslovcima. I one izražavaju životne probleme šire zajednice. Pune su optimizma i vere u čoveka, vere u budući, lepši život koji svima podjednako pruža priliku za sreću.

Sve priče iz ove zbirke zastupaju visok stepen moralnosti, čovečnosti i milosrđa koji su univerzalni principi dostojanstvenog života.

2.2.3. Šaljive priče

Najpopularniji i najpoznatiji junaci sefardskih šaljivih priča su Mošiko, Tinjoziko i Džoha/ Džuha¹⁵⁶, pandan Nasrudin-hodži – Nasrudin efen-diji, koga svojataju mnogi narodi (čak se sedam gradova sporilo dokazujući da su rodno mesto Nasrudinovo¹⁵⁷). Poznati francuski folklorista i orientalista René Base (René Basset) bavio se Nasrudinovim poreklom, kao

¹⁵⁵ „Sutradan, kad stiže na njivu, muž podiže oči k nebu i reče: Milostivi bože, bez-granično sam ti zahvalan što sam muškarac a ne žena!”

¹⁵⁶ Alija Isaković: „Predgovor”, u: *Nasrudin hodža*, „Svjetlost”, Sarajevo, 1984, str. 5-21.

¹⁵⁷ Nasrudin hodža se rodio u selu Horto, 605. godine (1206); isto.

i njemu pripisivanim šalama i dosetkama. Utvrđio je da se mnoge nalaze kod arapskih pisaca već u XI, pa čak i u X veku. Te se šale i anegdote pripisuju, kod Arapa, „nekom Džuhi/ Džohi iz plemena Fazare u Kufi (Mesopotamija) koji je živeo sredinom VIII veka. S druge strane, u *Fihristu* (spisku) – poznatoj bibliografiji arapske književnosti od an-Nadima (umro 995. g.) izričito se pominje *Knjiga Džuhinih anegdota* – a neke šale nalaze se i u *Jedinstvenom đerdanu* špansko-arapskog pisca Ibn-Abd-Rabihija”, kaže Base – koji smatra da je u XV ili XVI veku ova zbirka šala *usmenim* putem prešla na Zapad, da je zatim prevedena na turski, a glavna ličnost identifikovana s nekim Nasredin-hodžom „čija je egzistencija u najmanju ruku sumnjiva”.

Ipak, neki se naučnici ne slažu s Baseovom teorijom, pa na primer Horn, Kirstersen i Krimski smatraju da su Nasrudinove šale putujući folklor, priče-latalice koje se nalaze gotovo svuda.¹⁵⁸

Činjenica je da Džuha/ Džoha živi i u narodnom predanju Sefarda. Lik je, nema sumnje, preuzet od Arapa, a dokaz za to je činjenica da Jevreji nisu promenili njegovo arapsko ime. Njegova popularnost među Sefardima ostala je nepromenjena do današnjih dana, o čemu u svojoj sjajnoj zbirci *Djoha ke dize? (Šta reče Džoha?)* svedoči Matilda Koen Sarano¹⁵⁹ (i njenih sedamdeset kazivača koji su dali svoj prilog ovoj zbirci). U predgovoru knjizi, autorka kaže:

„Ken de nozotros no tuvo un nono o una nona, ke ,savia kontar’, ke savia apasionar grandes i chikos kon kuentos enteresantes i yenos de sujestion i kon su enterpretasion personal, rika de mimika i djestikulasion? I kualos eran los kuentos los ke no mos kansavamos nunka de sintir?

*Ken es Djoha? –esta figura de ombre mansevo i aedado, kazado i sin kazar, riko i prove, onesto i dezonesto, entelijente i bovo, triste i alegre ke topamos en todas situaciones posibles i inmajarables: situaciones reales, situaciones fantastikas i situaciones absurdas? Djoha es la personifikacion del ombre muayen ke se puede topar en la vida en mil i una situacion diferente, i puede bivir en eyas i salirse de eyas i uzando su senso de la humor”.*¹⁶⁰

¹⁵⁸ Isto, str. 10.

¹⁵⁹ Matilda Koen-Sarano, *Djohá ke dize? Kuentos populares djudeo-espanyoles*, "Kana", Yerushalayim, 1991, str. 355.

¹⁶⁰ „Ko od nas nije imao bar jednu baku ili jednog dedu koji je “znao da priča”, da oduševi odrasle i decu zanimljivim i sugestivnim pričanjem, živim i praćenim mimikom i gestikulacijom? Koje su to bile priče koje smo najviše voleli i nikada se ne bismo umorili slušajući ih? O Džohi, naravno! Ko je Džoha, ovaj čovek mlad i star, oženjen i neoženjen, bogat i siromašan, pošten i nepošten, pametan i glup, tužan i veselo koga srećemo u svim mogućim i nemogućim situacijama; stvarnim, nestvarnim ili apsurdnim? Džoha je oličenje sasvim običnog

Pa iako je Džuha/ Džoha omiljeni junak, mnoge priče o njegovim zgodama i nezgodama vekovima su se pričale i čuvale među Sefardima, malo ih je zapisanih na ovim prostorima. Srpski etnolog Tihomir Đorđević, u članku posvećenom Džuhi, kaže:

„U ranije vreme se među španskim Jevrejima u Beogradu vrlo mnogo pričalo o Džuhi, nekakvome, kako oni kažu, glupaku iz starih vremena. Danas (članak je štampan 1939. godine, prim.aut.) među njima o njemu priča se mnogo manje. Mnogi ne znaju gotovo ništa, samo kažu da su slušali da se o njemu priča, ali se više ne sećaju šta. Neki opet kad im se pomene ime Džuha reknu ponešto o njemu, ali sasvim neodređeno, samo još po koji stariji čovek zna da kaže poneku pripovetku ili poslovicu o njemu.“¹⁶¹

Nepostojanje priča o Džuhi bi se moglo, pored uobičajenih razloga (nisu zapisane) objasniti i činjenicom je holokaust odneo najveći broj onih koji su ove priče znali i, dalje, putem usmenog kazivanja prenosili – na žalost pre Drugog svetskog rata nije bilo onih koji su ove priče zabeležili.¹⁶²

Među Sefardima su bile veoma popularne šale i anegdote koje su se često i rado pričale pri svakodnevnim susretima i okupljanjima. Iako je za anegdote pomalo neobično da se imena onih na koje se odnose izostavljaju, menjaju ili navode bez prezimena, na ovim prostorima je to bilo uobičajeno, valjda zato što su se svi poznavali i znali o kome je reč. Zapisano ih je i štampano samo nekoliko u listu *Jevrejski glas*. Od broja 1 do broja 7, 1928. godine¹⁶³ u listu je postojala rubrika *Para noče de šabat (Za subotnje veče)*, ali od broja 7 pa nadalje te rubrike više nema – nestala je bez ikakvog objašnjenja, komentara ili barem reakcije čitalaca.

Osobe o kojima je reč u pomenutim anegdotama su : *tiu* (čika) Mordu i *nona* (baka) Sturlača, jedna svekrva i jedna suseda – pomodarka. Svi su

čoveka koji se može u životu naći u hiljadu i jednom položaju u kakvom može da živi ili da se takvog položaja reši koristeći samo svoj smisao za humor.” (Prevod D.T.)

¹⁶¹Tihomir R. Đorđević: „Džuha u predanju Španskih Jevreja u Beogradu”, *Preštampano iz Glasnika Etnografskog muzeja u Beogradu*, knj. XIV, Štampa Državne štamparije Kraljevine Jugoslavije, Beograd, 1939, str. 15-19; cit. prema: Ivana Vučina Simović; Jelena Filipović, *Etnički identitet i zamena jezika u sefardskoj zajednici u Beogradu*, “Zavod za udžbenike”, Beograd, 2009, str. 62.

¹⁶²U zbirci Ž. Kolonomos, *Poslovice, izreke i priče sefardskih Jevreja Makedonije* nalazi se samo jedna priča o Džuhi, na str. 133.

¹⁶³*Jevrejski glas* od 31.1.1928. do 24. 2.1928.

stariji ljudi osim susede – pomodarke koja više ne nosi *tokado/ tukadu*¹⁶⁴ već šešir, pa, iako se izričito ne pominju njene godine, iz priče bi se moglo zaključiti da je u 40-tim.

Prva anegdota se odnosi na starijeg čoveka, *tiu Morda*. On je veoma konzervativan, ne prihvata novine ni u odevanju, ni u ponašanju, naročito žena – one koje se šminkaju su „okrečene” jer „moluju” lice i sl. U anegdoti koja nosi naslov *Lo moderno entre los viejos (Moderno među starima)* *tiu Mordo*¹⁶⁵ ipak priznaje da od novog bon-tona koji zahteva da žena ide napred (patrijarhalna pravila nalažu da žena ide iza muža) ima koristi, budući da ulice, naročito one manje, nisu bile osvetljene „pa ako neko treba da se saplete i padne, bolje je da to bude žena” – glasno razmišlja *tiu Mordu*, tumačeći taj zahtev bon-tona.

U drugoj anegdoti (na 5. strani *Jevrejskog glasa* br. 2) *tiu Mordu*, opet, glasno komentariše pritvornost i prenemaganje žena koje „ljubazno”, pri susretima, obasipaju jedna drugu lažima.

U trećoj, sa naslovom *Las katorze*, u podnaslovu se naglašava *Una historia vera (Istinita priča)*, a govori o neukosti *tiu Morda* koji ne zna da gleda na sat koji je dobio od tasta na poklon, ali se pravi da zna, jer zna samo kada je 14 h; kada ga upitaju koliko je sati, on svaki put spremno odgovara „14 h”, čemu su se ljudi slatko smejali.

I poslednja anegdota ima šarma: *nona*¹⁶⁶ *Sturlača*, koja ima 70 godina, se dosađuje pa dosađuje i drugima stalno pričajući isto. Da bi je uposlila (i ukazala joj poštovanje) snaha je zamoli da ona, kao najuvaženiji član porodice, na proslavu koju su pripremali pozove goste. *Nona Sturlača* vrlo rado to prihvati, izade na ulicu pozivajući svakog prolaznika na proslavu. Kada je snaha shvatila šta radi, opomene baku, ali ipak, ne žečeći da je uvredi, reče: „Nemamo mesta za toliko gostiju”, a baka spremno odgovori: „Znam, daj bože da svi kojë sam pozvala ne dođu!”

Prepričavši ovih nekoliko anegdota, pokušali smo da prikažemo smisao za humor Sefarda.

Nisu zapisane ni zagonetke (ne postoji nijedan *Adovinero* – zbirka zagonetki), iako su one predstavljale obavezni duhovni deo detinjstva sefardske dece. Srećom, Maks Lurija (Max Luria) je u svom radu *A Study of the Monastir Dialect of Judeo-Spanish – based on oral material collected in*

¹⁶⁴ *Tokado/ tukadu* – tepeluk, koji su Sefardkinje, koje su se oblačile poštujući tradiciju, nosile.

¹⁶⁵ U Sarajevu se izgovara *Mordu* – skraćenica imena Mordehaj.

¹⁶⁶ *Nona* = baka; sinonim je *vavá* ili *mana* (Makedonija) od grčke reči *mania* = majka.

Monastir, Yugoslavia (1930) naveo izvestan broj zagonetki koje je zabeležio u Bitolju. U Bosni i Srbiji nema zabeleženih zagonetki.

Naši pokušaji da nađemo bar nešto od materijala prozne tradicije Sefarda¹⁶⁷ u Beogradu i na području Srbije nisu urodili plodom.

Iako smo bili u mogućnosti da navedemo samo delić prozne tradicije Sefarda koji se očuvao do današnjih dana, ipak se nagoveštaj nekada veoma bogate i maštovite forme usmenog prozognog kazivanja može, iako samo u tragovima, naći u primerima do kojih smo mogli doći.

2.2.4. Dodatak – izbor priča iz porodične tradicije D. Tutunović: Ken lazdra?

Bivyan in un kazal mujer i maridu. Teniyan tres kriyaturas chikas, inuna kon eyus biviya el padre viyeju del maridu.

El maridu kada mañana s'iya al kampu, la mujer kedava in kaza para skapar lus fechus de kaza i mirar las hayas ke teniyan. Ala midiya s'iya a ivar el komer al maridu, spues s'aturnava in kaza para skapar lus fechus ke l'aspiravan. La tadri el maridu s'aturnava in kaza.

Despues del komer, kada nochí diziya a la mujer:

– Beata tu, mujer mia, kada diya kellas in kaza skapas algun fechiku i no ti kansas nunka como yo, ke sto lazdrandu el diya enteru al kampu, debashu del sol.

Ansina suspirandu s'iya ala kama. La mujer kedava dainda algun tiyempu a la kuzina fregandu i aremendandu lus vestidikus de las kriyaturas. Un diya, los suspirus del maridu sundrisiyerun ala mujer, eya li dishu:

– Siyenti maridu miu, muz trokaremus un poku: la mañana yo vo ir a lavorar al kampu, tu kedati aki para ke ti aripozis un poku.

El maridu s'alegro i dishu:

– Bindichu, mujer mia, agora vas a ver lu ke 's lazdrar!

Antis de partir al kampu, la mujer li dishu:

– Mira ke tiyenis de fazer oy, no es muchu: kali ke amasis el pan, ke miris las hayas, kuandu las kriyaturas i tu padre s'alevantan, kali ke lis des ayunu, despues vas a tomar a fazer la comida de midiya vas a meter las kriyaturas a dormir-fin kuando durman, vas a trayer el komer a mi al kampu, kuando atornis del kampu, vas a dar una lishiya ala kulada, la ke vas meter la mañana en moju, la vas stirar, outruna vez a trayer agua i la vas dar a las hayas; despues de estu vas a fazer la sena para noche kuando yo vo atornar del kampu. Despues de komer ti keda solu de lavar los fregadus, yevar un te kayenti a tu padre, i como de ti no vo bushkar ke aremendis las kozas de las kriyaturas, ti puedes ir ala kama. Estu es

---

¹⁶⁷Osim navedenog.

todu, maridu miu, – mi ulvidi a dizirti ke miris buenu las kriyaturas, porke detras de la kaza muestra ay un poğu, ondi si puedi akunteser una disgrasiya.

La mañana el maridu, muy kuntentu, empeso a lavorar. En primeru si huey a trayer agua i darla a las hayas. Despues tomo la farina para amasar pan. Entrimiyentis las kriyaturas si dispertarun i viñerun a la kuzina. Unu vazyo la farina. I otru vazyo l'agua, el mas chiku arumpyo lus guevu echandulus in bashu – la kuzina si fizu tiyusti!

El padre lu stava yamandu ke li trayi el ayunu. Kuandu el ombri saliyo de la uda del padri ke li ivo a komer, las kriyaturas in un puntu disparesiyerun!

– Guay de mi! On'stan? – akuryo él al bushkarlas.

No las pudo topar prestu porke las kriyaturas si huerun al vizindadu a ġugarse.

Kuandu s'aturno in kaza, lu ke metiyo al fornu si kemo, la leche si tashiyo, la kuzina stava yena di fumu i otra vez in tiyusti!

La ora kuandu kaliya ke yevi a la mujer komer al kampu, s'aserko, el prestu, prestu tomo a aparejar la kumida para ivarla a la mujer. Vinu al kampu sudadu i muertu kansu, ma no kiju dizir nada ala mujer. La tardi la mujer vinu del kampu, komyo, s'alevanto de la meza i suspirandu dishu al maridu:

– Tu, maridu miu, ya savis como 's lazdrar el diya enteru-yo ya me huey a durmir, kuandu m'alevanto, mira ke mi aparejis un té ermozu kayenti.

El segundu diya stuvi mas negru de akel ayer pasadu, ma él dainda no kiju dizir nada ala mujer. El diya terseru, el maridu no ivo la kumida de midiya al kampu.

La tadri, kuando la mujer s'aturno del kampu, no topo el maridu in kaza.

La kaza stava, s'entiyende, al tiyusti!

Saliyo al kurtiju para bushkarlu. Lu topo detras de la kaza.

– Ke stas faziyendu aki, maridu miu?

– Sto bushkandu akel poğu, para echarme adiyentru!

La mujer empeso a reirse i li dishu:

– Buenu, maridu miu, de amañana tu vas a ir al kampu a lazdrar, yo vo kedar in kaza para fazer „algun fechiku“!

A la mañana del diya segundu, kuandu el ombri vinu a kampu, alevanto lus ojus al siyelu i dishu:

– Dyo piyadozu, ti sto mandandu mil grasiyas ke soy ombri i no mujer!

Ko dirinči?

Živeli, u jednom selu, čovek i žena. Imali su troje male dece, a i muželjev stari otac živeo je s njima.

Muž je svakog dana odlazio na njivu, žena je ostajala u kući da obavi kućne poslove i da se pobrine za stoku koju su držali. U podne žena je odlazila na njivu da mužu odnese ručak, zatim se vraćala da posvršava poslove koji su je čekali. U sumrak, muž se vraćao kući, pošto bi večerao svake bi večeri, teško uzdišući rekao ženi:

– Blago tebi, ženo moja, svakog dana ostaješ kod kuće, poradiš nešto i nikada se ne umoriš kao ja koji po ceo dan dirinčim na njivi pod suncem koje nemilosrdno prži.

Tako uzdišući odlazio je u krevet. Žena je ostajala još neko vreme u kuhinji da opere sudove od večere i da okrpi dečju odeću.

Jednog dana ženi dosadiše muževljevi uzdasi pa mu reče:

– Čuj mužu, hajde da se malo promenimo, sutra ču ja ići na njivu, a ti ostani u kući ne bi li se malo odmorio.

Muž se obradova i odgovori:

– Sjajno, ženo moja sad ćeš ti videti kako se dirinči!

Pre nego što će poći na njivu, žena mu reče:

– Evo šta treba danas da uradiš, nije mnogo: prvo ćeš namiriti stoku, pa ćeš zatim zamesiti hleb, kada se deca i tvoj otac budu probudili, daćeš im doručak, zatim ćeš pripremiti ručak koji ćeš meni doneti na njivu, pošto budeš uspavao decu, kada se sa njive vratиш, opraćeš rublje koje ćeš pre no što podješ natopiti, raširićeš ga da se osuši, pa ćeš onda otići po vodu da napojiš stoku, posle toga ćeš pripremiti večeru jer ču se ja u to vreme vratiti s njive. Posle večere ti preostaje još samo da opereš sudove i odneseš topao čaj svom ocu, pošto od tebe ne očekujem da krpiš dečju odeću, možeš da odeš da spavaš.

To je sve, mužu moj, – ah da, – umalo da zaboravim, moraš dobro paziti na decu, jer iza kuće postoji bunar u koji bi neko dete moglo upasti i eto nesreće.

Ujutru, muž sa zadovoljstvom započe da radi. Otišao je po vodu i napojio stoku, zatim uze brašno da bi zamesio hleb, u međuvremenu se probudiše deca i utrčaše u kuhinju: jedno prosu brašno, drugo prosu vodu a najmlađem jaja padoše na pod, u kuhinji se stvori haos!

Otac ga je dozivao tražeći da mu se doneše doručak. Dok je on odneo ocu doručak, deca u trenu nestadoše.

– Kuku meni, gde li su? – otrča da ih traži.

Nije ih baš brzo pronašao jer su deca bila otrčala kod suseda da se tamo igraju. Kad se vratio u kuhinju, jelo zagorelo, mleko iskipelo, kuhinja puna dima i u neredu! Kako se vreme da ženi odnese ručak na njivu, približavalо, on najbrže što može spremi nešto hrane i odnese je ženi.

Stigao je sav preznojen i već mrtav umoran, ali ništa ne htede da kaže ženi.

Uveče žena se vrati s njive i pošto je večerala, diže se od stola i uzdišući reče mužu:

– Ti bar znaš, mužu moj, kako je teško raditi ceo dan na njivi dok sunce prži, pa, ja odoh da legnem jer sutra zorom ustajem, gledaj da me na stolu čeka šolja toplog, okrepljujućeg čaja.

Drugi dan je bio još gori od prethodnog, ali muž još uvek ništa ne reče ženi.

Trećeg dana muž ne dođe na njivu da ženi doneše ručak. Uveče, kada se žena vratiла s njive, ne zateče muža u kući, a kuća je, razume se, bila u strašnom neredu!

Žena izade da ga potraži. Nađe ga iza kuće:

– Šta radiš ovde, mužu moj?

– Tražim onaj bunar da u njega skočim – odgovori muž.

Žena se nasmeja i reče:

– Dobro, mužu moj, sutra ćeš ti ići na njivu, a ja ću ostati u kući da „malčice po-radim“.

Sutradan kad stiže na njivu, muž podiže oči k nebu i reče:

– Milostivi bože, bezgranično sam ti zahvalan što sam muškarac a ne žena!

El mazal no si puedi engañar

Era buenu un rey. Teniya tres fijus: Moshiku, Avramiku i Daviku. Biviyan buenus i kuntentus. El rey ya stava reynandu muchus añus. La gente biviya in pas.

Un diya el rey salyo a su verjel a pasearse un poku. S'aserkó a un poğu ke stava in medyu del verjel, echo una mirada adiyentru mirandu su kara al speju del agua.

– O. –stava pensandu – como sto haninu i mansevu! En la mansevez si ditiyeni el mundu! In suptus, aparesiyo, al ladu de su kara, un'otra muy feya!

El rey se stremisiyo:

– Ken sos tu? –domando.

– Yo soy la viyejes, -dihu la feyaldat.

El rey buen espantadu, pishin s'aturno al palasiyo i si metiyo a pensar.

– Kali ke sea al mundu alguna koza kon la ke si puedi venser la viyejes!

Yamo lus ministrus domandandulus se algun d'eyus savi la repuesta a su domanda.

Ningunu no saviya, ma unu d'eyus li dishu:

– Domanda lus sivdadinus.

La gente stava entrandu i saliyendu, ma ningunu no saviya darli la repuesta. Afilu, una mujer dishu:

– Domanda lus kazalinus, eyus konesin muchas yervas i puedi ser ke algunu va saver darti la repuesta.

– Bindichu! –dihu el rey –tu tiyenis razon!

El segundu diya el rey si vestiyo de kazalinu i si metiyo al kaminu. Iya del kazal, al kazal, ma ni lus kazalinüs no supiyeron la repuesta. Muy sugurentu, el rey desidiyo de aturnarse sin la repuesta.

Kaminandu avagar kon la kavesa abokada, el rey stava dainda pensandu lu ke pu-diya fazer para venser la viyejes.

Kuandu alevanto la kavesa, in suptus vidu un ombri in mediyu del kaminu, como ke in akel puntu kresiyo en estil lugar. Si saludarun, i el rey respondiyo deke sta suguren-tu. Esti ombri entonsis li dishu:

– Yo se la repuesta. Mira agora ke ti vo dizir: No, no ay yervas kon las ke si puedi venser la viyejes. Muy longi de aki ay una montaña, en la montaña una huente, l'agua de esta huente puedi dar vida o detener la mansevez, ma todas dos kozas inuna – no.

Esta huente, s'entiyende, esta biyen bikliyada. Si kali pasar por kuarto entradas, kada una sta biyen bikliyada: la primera entrada bikleyin kuarto leonis, la segunda dos aguilas, la tersera, una kulevra i la ultima, onde sta la huente, una draga. Mandimi tu fiju

i yo li vo dizir lu ke kali ke faga. Ma ke sepas, tu fiju kali ke mi topa solu, porke yo no te vo dizir on'stan mis kaminus.

Si el es kapaz – ya mi va topar, si no, – no li vali la pena!

El rey s'alegro muchu. Kuandu vinu al palasiyo, yamo al fiju mas grandi i lu mando al kaminu pishin. Moshiko si huey.

Kamino, kamino entera la semana i .... si kango. Abolto la spalda i s'aturno in kaza.

Avramiku, el segundu fiju del rey, s'aparejo i si metiyo al kaminu. Por aki – por ai, bushko akel ombri kuatro semanas enteras, i no lu topo, si kango di bushkarlu i s'aturno in kaza.

I el fiju mas chiku tambien s'aparejo para partir al kaminu.

Daviku teniya una dueña la ke lu keriya muchu. Saviya ke a Daviku agradavan mucho las borekitas kon muezis, por estu eya li metiyo muchas al bogu (ken savi kuantu va durar el kaminu) Daviku partiyo a bushkar el ombri el ke diyo la repuesta a su padre.

Un diya si topo in una madera ke stava muy grande, a la midiya Daviku s'asento debashu de un arvol para komer i deskansarse un poku, ma si komu stuvo muy kansu, si durmiyo. Kuandu si desperto, li kayerun al tinu las borekitas, metiyo la mano al bogu i, ...si maraviyo mucho, porke topo solo la meyata de la kantidad ke li aparejo la dueña.

Ya vinu la noche, ma él dainda no saliyo de la madera. Otra vez topo un arvol grandi i s'echo a dormir. La mañana, por desayunu teniya mas poku de borekitas de ayer.

– Ma, ken las sta komiyendo? – si stava maraviyandu Daviku.

Ala tadri li kayo al tinu como va aferar akel ladron ke li sta aruvandu los borekitas. Si va echar i korsen va durmir, ma kuando el ladron viyeni para aruvar las borekitas, el va avrir lus ojus i lu v'aferar.

Akel viyeju el kual él stava bushkandu, huey el ladron de las borekitas. Kuando s'aserko al bogu kon la borekitas, Daviku avriyo lus ojus i lu afero por la mano.

– Ah, m'aferatis – si riyo el viyeju, – m'engarañon las borekitas, ke m'agradarun tantu!

Ven ti dire el kaminu. Vas a tomar esti kaminu, vas a ir derechu, derchu fin kuandu vas a ver una kazitika, ai mora una mujer, eya ti va dar lus kunsejus ke ti premin. Vaya kon Diyos!

Daviku topo la mujer sin pena. Eya dishu:

– Tiyenis tres diyas de kaminar fista el lugar on'sta la huente de la vida. Tu ya savis ke sta biyen bikliyada, por esto kali ke tomas: kuatru uvejas, dos gayinas, un poyu i esta espada ke te la vo dar yo, para ke matis la draga. Mira como vas a fazer: A la primera entrada onde stan lus leonis, vas arojar las uvejas. A la segunda, onde stan las aguilas, vas arojar las gayinas, a la tercera entrada, la ke bikleya la kulevra, vas arojar el poyu. Kuandu empesan a komer, tu vas a entrar, porke komiyendu van ulvidar a despertar la draga, tu akori mas prestu ke puedes, porke el punto kuandu eya si desperta va ser muy serka, i kon esta espada kortili la kavesa prestu, prestu toma l'agua antis ke la sangre de la draga entra en l'agua, porke li va tomar la poder mil años!

El reyninu diyo mil grasiyas ala mujer i partiyo en akel punto.

Por tres diyas vinu ala montaña, s'aserko a la primera entrada kuando kuarto leonis li akoriyeron in kontro brameandu, él pishin lis arojo las uvejas, las ke eyus aferarun i empesaran a komerlas. Daviku paso por la primera entrada. A la segunda entrada, las aguilas li abulaun in kontro, el arojo las gayijnas, las ke las aguilas aferarun i si metiyerun a komerlas. El reyninu paso por la segunda entrada. A la tersera, la kulevra alevanto la kavesa para modrerlu, él , pishin li arojo el poyo i ansina paso i la tersera entrada i si topo adelantre de la draga, esvaño la espada en akel puntu i li konto la kavesa; prestu, prstu inchó la redomika ke teniya, i s'inderichó in kaza.

Entrimiyentis, en el palasiyo, el rey ke ya stava seguru ke Daviku ya topo la huente., porke ya pasarun tres mezis de kuando si huey, i si por estu ya stava asperandu su venida kada diya en la ventana del palasiyo, i kuandu lu vidu, kuantu stuvu impasiyente, akuriyo por las skaleras, s'arezvalo i si kayo pod todas las skaleras i keto in bashu.Todus s'arekojeron, viñerun lus metkus, lu mirarun i disherun:

– No si puedi salvar!

En akel puntu entro Daviku:

– Señor padre, ke vo fazer? Keris ke ti salvo la vida o vas a murir mansevu?

– La vida –apenas dishu el rey.

Daviku avriyo la redomika, vaziyo l'agua en un lagen para ke lavin el rey.

Kuando le rey echó una mirada al'agua – la kara de la viyejes li stava fazyendu burla del dip del lagen!

Sudbinu ne možeš prevariti

Bio jedan kralj. Imao je tri sina: Mošu, Avrama i Davida. Živeli su srećno i zadovoljno. Kralj je već dugo vladao, njegov narod je živeo u miru, a kralj je bio spokojan, jer ga nikakve brige nisu morile.

Jednog dana izade da prošeta po svom vrtu, primače se bunaru, koji je bio nasred vrta, naže se nad bunar da se ogleda u vodi.

– O, -pomisli – kako sam lep i mladi! Na mladosti se drži svet! Iznenada spazi pored svog lika, drugi vrlo ružan fik. Kralj se zgrozio:

– Ko si ti? –upita.

– Ja sam starost! -odgovori rugoba.

Kralj, grđno uplašen, smesta se vrati u dvor i poče da razmišlja.

– Mora da na svetu postoji nešto čime se starost može pobediti.

Pozva dvorane i upita ih zna li ko od njih sredstvo kojim se starost može pobediti. Niko nije znao, ali mu neko reče:

– Upitaj građane.

Ljudi su dolazili i odlazili, ali niko nije znao da odgovori kralju kako se može pobediti starost. Najzad mu jedna žena predloži:

– Upitaj seljane, oni poznaju mnogo svakakvih trava, i može biti da će neko od njih znati da ti odgovori.

– Odlično –reče kralj, -ti si u pravu!

Sledećeg dana kralj se preraši u seljaka i pođe na put.

Išao je iz sela u selo, ali ni seljani nisu znali da odgovore kralju.

Ražalošćeni kralj odluči da se vrati. Išao je sasvim polako, oboren glave, razmišljajući kako da pobedi starost. Kada je podigao glavu, iznenada se pred njim stvori neki starac, kao da je onog trena iz zemlje iznikao. Pozdraviše se i kralj, na starčevo pitanje zašto je tako tužan, reče šta ga muči.

– Ja znam odgovor –reče, slušaj dobro šta ču ti reći: Ne, ne postoje trave kojima se može pobediti starost, ali vrlo daleko odavde postoji jedna planina, a na planini izvor voda koja ti može dati život ili zadržati mladost zauvek, ipak, može ti ispuniti samo jednu od te dve želje, obe nikako! Ovaj je izvor, razume se, veoma dobro čuvan. Treba proći kroz četiri kapije. Prvu čuvaju četiri lava, drugu dva orla, treću čuva zmija, a četvrту kapiju čuva aždaja. Nego, pošalji mi svog sina i ja ču mu reći šta mu je činiti, ali da znaš. tvoj sin me mora sam naći, jer ti ja neću reći puteve svoje. Ako je sposoban, naći će me, ako nije – ništa mu ne vredi. Kralj se silno obradova. Čim je stigao u dvor, pozva najstarijeg sina i posla ga na put. Moša pođe.

Išao je i tražio cele nedelje i ... umorio se. Okrete leđa drumu i vrati se kući!

Avram, srednji kraljev sin, opremi se za put i krenu da i on okuša sreću. Ovamo-onamo, tumarao je tražeći starca čitave četiri nedelje i ne našavši ga vrati se kući.

Najzad se i najmlađi sin opremi da pođe na put. David je imao dadilju koja ga je mnogo volela, i znajući da David najviše voli kolačić sa orasima, ona mu pripremi veliku količinu da mu ne bi nedostajali dok bude putovao.

David pođe tražeći na sve strane starca. Jednog dana nađe se pred šumom. Šuma je bila vrlo velika i u podne David sede pod jedno drvo da štogod pojede i malo se odmori, no kako beše umoran, san ga prevari i on zaspia. Kada se probudio, padoše mu na um kolačići kojima je želeo da se zasladi, stavi ruku u bošču u kojoj su bili, i iznenadi se mnogo, jer je nedostajala polovina kolačića.

Pade veče a David još ne beše izašao iz šume. Nanovo odabra jedno poveće drvo i smesti se ispod njega da prenoći.

U zoru, probudivši se, ustanovi da je količina kolačića još manja no prethodne večeri.

– Ma, ko li ih to jede? –čudio se David.

U podne odluči da uhvati lopova. Lećiće i praviće se da spava, pa kad se lopov pojavi, on će ga lako uhvatiti.

Rečeno – učinjeno. Lopov je bio baš onaj starac koga je David tražio, i kad David naglo otvorio oči i zgrabi ga za ruku, starac se nasmeja i reče:

– Ah, uhvatio si me, prevariše me kolačići, mnogo su mi se svideli! Pa, hajde da ti pokažem put: Poći ćeš ovim putem i ići ćeš pravo, pravo, sve dok ne dođeš do jedne kućice u kojoj živi jedna žena, ona će ti reći šta ti treba. S Bogom pošao!

David lako nađe ženu. Ona mu reče:

Na tri dana puta odavde, nalazi se izvor života koji tražiš. Znaš već da ga dobro čuvaju, pa ćeš zato poneti: četiri ovce, dve kokoši, jedno veće ugojeno pile i ovaj mač, koji će ti dati da njime ubiješ aždaju. Kada dođeš do prve kapije, lavovi će jurnuti na tebe, a ti im baci četiri ovce, oni će se njima zabaviti a ti prodi. Kod druge kapije, orlovi će se ustremiti na tebe, a ti im kokoši baci, oni će se njima zabaviti, a ti prodi. Kod treće kapije, zmija će se uspraviti da te ujede, a ti joj baci pile ugojeno, ona će se njima zabaviti a ti prodi. Tako zabavljeni oni neće probuditi aždaju, pa ti brzo pritrči i ovim mačem glavu joj odseci, zatim najbrže što možeš, zahvati vode pre no što aždajina krv dospe u vodu, jer će ta krv vodu zatrovati i oduzeti joj moć za hiljadu godina.

Kraljević David srdačno zahvali ženi i pođe istog časa.

Za tri dana stiže do planine. Približi se prvoj kapiji, a četiri lava jurnu na njega, on im brzo baci četiri ovce, lavovi ih zgrabiše, a on prođe. Na drugoj kapiji orlovi se ustremiše na njega, on im baci kokoši koje orlovi zgrabiše a on prođe kroz drugu kapiju.

Na trećoj zmija se uspravi razjapivši čeljust, spremna da ga ujede, on joj brzo baci pile ugojeno, pa kada ga ona zgrabi David prođe i kroz treću kapiju i nađe se pred usnulom aždajom; manu sabljom i odseče joj glavu.

Zatim najbrže što može zahvati vodu u sud i pođe kući. U međuvremenu, kralj koji beše siguran da je David našao izvor jer je već bilo prošlo tri meseca kako je otiašao sa nestrpljenjem iščekivaše njegov povratak stojeći kraj prozora i kad ga je konačno ugledao od silnog nestrpljenja potrča niz stepenice Davidu u susret okliznu se, pade i ostade da leži na dnu stepenica. Svi se okupiše oko njega, dodoše lekari, pogledaše ga i rekoše:

– Nema mu spasa!

U tom trenu uđe David.

– Gospodine oče, šta da učinim – hoćeš li da ti spasim život ili ćeš radije da umreš mlad?

– Život –sa mukom procedi kralj.

David usu vodu života kojom će okupati kralja, u favor. Kada je kralj pogledao u vodu, ružno lice starosti mu se rugalo sa dna favora.

Moshiko si fizu rey

Una noche Moshiko asoño ke si fizu rey. Deke no? – penso él kuando avriyo lus ojus. Poko despues bezo la mano de la madre i del padre i lis dishu:

– Yo ya me huey a fazerme rey!

– Diyos piyadozu! Komo ti vas a fazer rey? Tu no nasitis como rey, el rey si nasi!

– Estu para mi no vali! Yo me vidi al shueñu como rey, estu keri dizir, ke yo kali ke lo sea!

I ... si hue.

Vinu al palasiyo, si hue ond'el rey ke stava al tronu i li dishu:

– Alevantate! De oy, yo vo ser rey, porke mi vidi al shueñu como rey, estu keri dizir ke kali ke lo sea!

Al primer puntu el rey si maraviyo muchu, ma pishin vidu kon ken sta favlandu, i por fazer burla li dishu:

– On'stas fin'ora? Ya mi seki d'asperar! Ven, ven yo ya me huey a diskansarmi de esti fechu tan pasgu!

– Tan pesgu – penso Moshiko en si – ah, ke no m'ayegas!

S'asento Moshiku al tronu i si fizu rey!

Kuandu vinu la ora de komer, komiyo buen buenu i beviyo el vino mas mejor.

– Ke ermozura es de ser rey – penso Moshiko.

Ala ora de domir se hue ala kama.

– Ah, agora dormire fin kuandu keru, ningunu mi va despertar a las harushentas!

Kuandu, al amaneser solu, – na ya vinu el mosu, lu desperto diziendo:

– Despertati Señor rey, ya es la ora, tiyenis tantus fechus de fazer.

– Fechus? Ke fechus tiyeni el rey?

– O Señor Rey ulvido? Nada, nada, alevantate ya vas a ver!

No paso una ora vinu un ministru, si metiyo a lus ginoyus i dishu:

– Te arogo Señor Rey, kali pishin ke mi des diyes mil doblonis para ke pagi a lus soldadus, si no-van a venir aki i te van kitar la kavesa!

Moshiko yamo pishin un mosu i li ordeno ke li trayi los doblonis.

El mosu abokó la kavesa i li dishu:

– Señor Rey no ti puedu trayer nada! Porke kali ke yamis todus los ministrus i ke lis bushkis paras. Si eyus dizin „si“ – buenu, si dizin „no“ – es no!

– Yamad los ministrus! – ordeno Moshiko.

Viñerun los ministrus. Sintiyerun lu ke sta bushkandu el rey i disherun in una bos:

– Tantas paras! No!

El Moshiko si maraviyo:

– Deke no?

– Porke no tenemus tantas paras! Las puedes arekavadar solu de la ġenti!

– Buenu, muz a tomar de la ġenti!

In akel puntu si huerun lus mosus a ivar haber a la ġenti.

No paso una ora intera, debashu de las ventanas del palasiyo s'arkojo mucha ġente gritando:

– Abashu el rey! Fin'ke al riku le da gova, al provi li salta l'alma!

Lus mosus akuriyeron ondi 'l Moshiko gritandu:

– Si entrin aki ti van a kitar la kavesa! – La landra ki si lu yevi! – gritó Moshiko, – ke kitán la kavesa al rey! Yo no soy rey!

I si hue in kaza.

Mošiko postaje kralj

Jedne noći usni Mošiko da je postao kralj. Zašto da ne? – pomisli čim je otvorio oči. Malo zatim ode roditeljima, poljubi u ruku oca i majku i reče:

– Ja odoh da postanem kralj!

– Milostivi bože! Kako ćeš postati kralj, kad se nisi rodio kao kralj, jer kralj se rađa?

– To za mene ne važi! Sanjaoo sam da sam postao kralj, što znači da to moram i postati, jer tako treba da bude!

I ... ode.

Dođe u dvor pred kralja, koji je sedeo na prestolu i reče mu:

– Ustani! Od danas ču ja biti kralj, jer sam sebe u svom snu video kao kralja, a to znači da tako mora biti!

U prvom trenutku, kralj se zaprepasti, a zatim shvativši s kim ima posla, odluči da se našali, pa mu reče:

– Gde si do sad? Propadoh čekajući te! Hajde dođi, a ja odoh da se odmorim od tog teškog posla.

– Teškog posla – pomisli Mošiko – ah, malo sutra!

Sede Mošiko na presto i postade kralj!

Kad dode vreme večeri, sede za trpezi i dobro se najede, pijući najbolje vino.

– Što je lepo biti kralj – pomisli Mošiko.

Kad je došlo vreme za spavanje, ode u krevet pomislivši:

– Ah, sada ču spavati dokle budem želeo, niko me neće buditi u nedoba.

Kad, u sam cik zore, eto sluge da ga budi:

– Probudi se, Gospodine kralju, vreme je da ustaneš, mnogo te poslova očekuje danas.

– Poslova? Kakve poslove može imati kralj?

– O, Gospodin kralj je zaboravio? Ništa, ništa, samo ti ustani već ćeš videti sam!

Ne prođe ni sat vremena, eto ti jednog ministra. Baci se na kolena i zavapi:

– Molim te Gospodine kralju, moraš mi odmah dati deset hiljada zlatnika da isplatim vojnike, ako mi ih ne daš, oni će doći ovamo i skinuće ti glavu!

Mošiko smesta pozva slugu i naredi mu da donse novac. Sluga obori glavu i reče:

– Gospodine kralju, ne mogu ti ništa doneti! Moraš pozvati sve ministre i tražiti im novac. Ako oni kažu „Može! – dobro – ali ako kažu „Ne“ to znači ne!

– Pozovite ministre! – naredi.

Dodoše ministri, saslušaše kraljev zahtev i uglas rekoše:

– Tolike pare!? – Ne, ne može!

– Zašto ne može? – začudi se Mošiko.

– Zato što nemamo toliko para, možeš ih namaći samo ako ih tražiš od naroda!

– Dobro, tražite od naroda!

Odmah odoše sluge da izvrše naređenje.

Ne prođe ni čitav sat, a ispod dvorskih prozora sakupi se mnogo naroda koji je vikao:

– Dole kralj! Da bi bogatom ugodio, siromahu duša ispada!

Sluge dotrčaše Mošiku vičući:

– Ako provale unutra, glavu će ti skinuti!

– Bestraga mu glava – viknu Mošiko, – neka skinu glavu kralju! Ja nisam kralj! I ode kući.

El Tiñuziku si va murir, si l'intro un punchon al piye

Un diya el Tiñuziku desidiyo de irse in un kazal, serka del suyu para bushkar mujer para si.

Kaminandu pensava lu ke va dizir a la mujer, ke manera de ombri es él.

– Yo, yo soy un ombri ke no si spanta de nada! Yo puedo venser a kada enemigo, porke no mi spantu de yaras negras! Puedo venser un orsu tambiyen, porke tengo una huersa mas grandi del orsu! – pensava el Tiñuziku kaminandu por el kaminu, i como stava diskalsu, l'intro un punchon al piye.

– Guay de mi! – empeso a guayar el tiñuziku, – ke mi vo murir de esta yara sin ver mi noviya!

Ćela će umreti, jer mu je ušao trn u petu

Jednoga dana podje Ćela u susedno selo da za sebe nađe ženu. Idući putem, smisljao je šta će reći o sebi, kakav je on čovek.

– Ja, ja sam čovek koji se ne boji ničega na svetu! Ja mogu pobediti svakog neprijatelja, jer se ne bojam teških rana! Mogu ja i medveda pobediti jer sam jači od njega! – govoraše Ćela u sebi, idući dalje putem, – no kako je bio bos, zabode mu se jedan trnić u petu.

– Kuku meni – zakuka Ćela – što će umreti od ove rane ne videvši svoju suđenicu!

3

Poetska tradicija Sefarda

3.1. Romansa i romansero

Ljiljana Pavlović-Samurović dala je sažetu definiciju romanse, ističući da to nije jednostavno zbog njenog dugog istorijskog razvoja, raznovrsnosti tema i metričkih formi¹⁶⁸:

„Reč *romance* i kao imenica i kao pridev pojavljuje se od samih početaka pismenosti na *kastiljanskem* jeziku. Njeno značenje je bilo dosta određeno: označavala je sve jezike koji su nastali od latinskog. Kasnije se to značenje u mnogim slučajevima ograničavalo na *kastiljanski* jezik (ovo značenje u svom pridevskom obliku nije ni do danas isčezlo). U nauci se romanska filologija naziva *filología románica* i *filología romance*), a u izvensnom smislu je bilo sinonim za narodni jezik. U prvoj polovini XIII veka, reč dobija sasvim novo značenje i označava sastav u stihu, pesmu, bez obzira na tematiku ili odlike metričke forme. U vreme Alfonsa X Učenog označava i dužu narativnu pesmu, koja se ne peva, već recituje, i junačku epsku pesmu, a i priču u prozi. Postoji mišljenje da je u XIV veku reč *romanz* (stari oblik reči *romance*) bila korišćena kao sinonim za *cantar de gesta*. U XV stoljeću reč *el romance* kao naziv određenog pesničkog roda dobija značenje koje je manje-više sačuvano do danas: epsko-lirska pesma utvrđenih metričkih oblika”.¹⁶⁹

Podjednako teško bi bilo sa sigurnošću utvrditi i poreklo romanse. „Postavljaljalo se pitanje da li su *cantares de gesta* prethodili romansama ili su romanse nastale pre epskih pesama, ipak preovladalo je mišljenje definisano krajem XIX veka da romanse nisu nastajale kao pesme potpuno odvojene, već da su delovi postojećih, opštepoznatih, omiljenih epskih pe-

¹⁶⁸ Ljiljana Pavlović-Samurović, Dalibor Soldatić, *op. cit.*, str. 153. *Isto*, str. 158.

¹⁶⁹ *Isto*, str. 158.

sama. Ti delovi epskih pesama su se vremenom sve više osamostavljavali gubeći svoje pretežno epske karakteristike zbog sve većeg unošenja lirskih elemenata".¹⁷⁰

3.1.1. Razvrstavanje romansi (R. Menendes Pidal)

Mnogi naučnici su nastojali da definišu romansu sa različitih polazista, neki dajući prednost njenoj metričkoj formi, a neki ističući druge osobine romanse. Među svim naučnicima, Menendes Pidal (Ramón Menéndez Pidal), koji je priznat kao najeminentniji stručnjak u toj oblasti, budući da je ceo radni vek posvetio proučavanju usmene tradicije, na prvom mestu romanse, dao je do sada najpotpuniju i stoga opšteprihvaćenu definiciju romanse:

„Romanse su kratke epsko-lirske pesme koje se pevaju uz pratnju nekog instrumenta, ili recituju uz njegovu pratnju. U svom najjednostavnijem obliku romanse su sastavljene od neograničenog broja osmeraca od kojih parni imaju asonantnu rimu, dok su neparni slobodni, s tim da obično postoji jedna jedina asonansa u celoj kompoziciji”.¹⁷¹

Uzimajući u obzir brojne specifičnosti koje ima ovaj rod španske poezije, Menendes Pidal se trudio da izdvoji sličnosti i razlike između španske romanse i drugih sličnih rodova koji postoje u nekim evropskim zemljama. On o tome kaže:

„Los romances son poemas narrativos al modo de las baladas inglesas o escocesas o servias. Al modo de los cantos populares italianos o de cualquier otro país, pero sin embargo entre estos cantos o baladas y los romances hay una capital diferencia en cuanto a su origen y por consiguiente también a su composición y a su estilo”.¹⁷²

Ipak, ono što se može naglasiti kao zajedničko svim dosadašnjim definicijama romanse je isticanje da u njoj postoje i epski elementi koji se toliko prožimaju sa lirskim da je nemoguće uvrstiti romanse u samo jedan rod poezije (lirika ili epika).

---

¹⁷⁰Isto, str. 154.

¹⁷¹Isto, str. 159.

¹⁷²„Romanse su kratke narativne pesme slične engleskim, škotskim, ili srpskim baladama, slične italijanskim narodnim pesmama ili pesmama ma kog drugog naroda, ali ipak, između tih pesama ili balada i romansi postoji bitna razlika u odnosu na njihovo poreklo i samim tim, takođe, na njihov sastav i stil”. Ljiljana Pavlović-Samurović, Dalibor Soldatić, *op. cit.*, str. 159.

I klasifikacije romansi koje su pokušavali da sačine istoričari španjske književnosti su brojne, ali se, opet, posebno izdvaja ona Menendes Pidala,¹⁷³ koji je romanse razvrstavao u dve grupe:

1. *Romances viejos/ stare romanse* – malobrojne su iz XIV veka, a većina iz XV.
2. *Romances nuevos o artísticos/ nove ili umetničke romanse* koje su, počev od druge polovine XVI veka, pisali poznati pesnici.¹⁷⁴

„Los romances y canciones narrativas se han ordenado segun las categorías siguientes“ („Romanse i narativne pesme su klasifikovane po sledećim kategorijama“):

- A – *Épicos*
- B – *Carolingos*
- C – *Históricos*
- D – *Moriscos*
- E – *Bíblicos*
- F – *Clásicos*
- G – *Mocedades del héroe*
- H – *Cautivos y presos*
- I – *Vuelta del marido*
- J – *Amor fiel*
- K – *Amor desgraciado*
- L – *Esposa desgraciada*
- M – *Adúlteras*
- N – *Mujeres matadoras*
- O – *Raptos forzadores*
- P – *Incesto*
- R – *Mujeres seducidas*
- S – *Varias aventuras amorosas*
- T – *Burlas y astacias*
- V – *La muerte personificada*
- W – *Animales*
- X – *Asuntos varios*
- Y – *Canciones acumulativas*
- Z – *Canciones infantiles*

¹⁷³ El Romancero tradicional de las lenguas Hispánicas (Español-Portugues-Sefardi).

¹⁷⁴ Ljiljana Pavlović-Samurović, Dalibor Soldatić, *op. cit.*, str. 160.

*AA. Canciones líricas**BB. Endechas**CC. Canciones para-litúrgicas*

Menendes Pidal je smatrao da su stare romanse obrađivale teme iz oblasti epike; pokušavao je da dokuči način na koji se odlomak neke dugačke epske pesme pretvarao u romansu, zaključio je da se „priroda poezije menja i umesto epskog stila, gde preovlađuju objektivne slike i pripovedanje, usvaja čas epsko-lirske stil, tamo gde se pripoveda tonom osećajne uzbuđenosti, čas dramsko-lirske gde pretežu dijaloški elementi; u oba slučaja pripovedanje velikim delom ili u potpunosti nestaje da bi ustupilo mesto brzoj i živoj spoznaji jedne dramske situacije, posle priče sa mnoštvom pojedinosti, dolaze osećajni podsticaji.”¹⁷⁵

S druge strane, Dijego Katalan (Diego Catalán) misli da su već u XIV veku postojale romanse, nastale ubrzo posle nekih istorijskih događaja koji su opevani u njima i da su, manje ili više, prenošenjem sačuvane u svom izvornom obliku do XVI veka, zapravo do vremena kada su počele da se beleže i štampaju. Prva štamparija u Španiji osnovana je 1473. godine u Saragosi, a od 1475. u štampariji u Barseloni započinje redovna štamarska delatnost.

„Pojava štamparija je fundamentalno promenila odnos ljudi prema knjizi koja postaje dostupna znatno većem broju čitalaca, posebno zbog toga što su knjige prepisivane rukom bile privilegija malobrojnih, a takođe i zbog toga što obrazovani slojevi tog vremena nisu pokazivali interesovanje za pesme koje su se prenosile putem usmenog predanja, smatrajući da teme koje one obrađuju – iz života nižih slojeva – nemaju umetničku vrednost. Ali romansa je postajala sve popularnija čemu je mnogo doprineo *pliego suelto* – poseban list (ili više njih) na kome se nalazila odštampana neka romansa, pesma ili neki prozni tekst, koji se prodavao na vašarima ili trgovima i bio veoma omiljen kod veoma širokog sloja ljudi skromnog obrazovanja”.¹⁷⁶

Već oko 1547/48, u Antverpenu je štampan *Cancionero de romances*. Drugo izdanje štampano je 1550. godine zbog velikog interesovanja čitalaca. Budući da je Holandija prihvatile veliki broj prognanih Jevreja iz Španije, vrlo je moguće da je upravo kod njih pesmarica naišla na veoma dobar prijem i veliko interesovanje. Sredinom XVI veka zbirke romansi štampaju se i u Španiji, na primer: *Silva de varios romances* u Saragosi (1550), Cu-

¹⁷⁵R. Menéndez Pidal: *Estudios sobre el Romancero*, Espasa-Calpe, Madrid, 1973, str. 20; preuzeto iz: Ljiljana Pavlović-Samurović, Dalibor Soldatić, *op. cit.*, str. 156.

¹⁷⁶Ljiljana Pavlović-Samurović, Dalibor Soldatić, *op. cit.*, str. 161.

arenta cantos de diversas y peregrinas historias u Sevilji (1550) i *Rosa de romances* u Valensijsi 1572. godine.¹⁷⁷

Najsveobuhvatniji i, podjednako, za ljubitelje romanse i istraživače, najvažniji romansero nastao je nekoliko vekova posle prvih romansera koje smo pomenuli. To je *El romancero judeo-español*¹⁷⁸ Menendes Pidal (*Jevrejsko-španski romansero*). Menendes Pidal je uložio veliki trud i rad sakupljući, proučavajući i klasificujući dragoceni materijal, ne samo iz Španije, već i onaj koji mu je stizao sa „terena”, tj. iz mnogih zemalja u kojima žive Sefardi a koje je, pomažući mu, posetio njegov saradnik, etnomuzikolog Manuel Manrike de Lara (Manuel Manrique de Lara), koji je 1911. godine posetio brojne evropske gradove, zapisujući romanse, odnosno varijante romansi, koje su se, ponesene iz Španije, očuvale širom Mediterana. Govoreći o tome u uvodu izuzetno vrednog kataloga romansi iz Arhiva Menedes Pidala, Semjuel G. Armisted (Samuel G. Armistead) kaže:

„Semejante representación geográfica, junto con la gran abundancia de versiones de los temas mejor conocidos ofrece al estudioso un instrumento de investigación insustituible. En combinación con la enorme colección inédita de romances de otras regiones y la rica biblioteca de fuentes impresas reunida en el Archivo, la colección de Menéndez Pidal nos proporciona una oportunidad inigualable para el estudio de los procesos de variación y recreación poética que son la esencia de la vida tradicional del Romancero”.¹⁷⁹

Sa tim ciljem je Manrike de Lara boravio i na ovim prostorima. Najviše romansi zabeležio je u Sarajevu.¹⁸⁰ Čini nam se vrednim pažnje da ispod trideset pesama zapisanih u Sarajevu, u katalogu *El Romancero ju-*

¹⁷⁷Isto.

¹⁷⁸Romansero je zbirka španskih romansi, epsko-lirske pesama sastavljenih od neograničenog broja osmeraca sa asonansom u svakom drugom stihu. Češće se koristi kao oznaka celokupnog korpusa romansi na jednom jeziku (*El Romancero portugués*), posvećen jednoj ličnosti (*El Romancero del Cid*) ili od jednog pisca (*El Romancero de Lope de Vega*). Živković, Dragiša (ur.), *op. cit.*, str. 723, autor odrednice Lj. Pavlović Samurović.

¹⁷⁹„Ovakav geografski prikaz sa obiljem bolje poznatih tematskih varijanti nudi proučavaocu nezamenjivo sredstvo u istraživanju. Zajedno sa brojnim neizdatim zbirkama romansi iz drugih krajeva, bogatom bibliotekom štampanih izvora sjedinjenih u Arhivi, jevrejsko-španska zbirka Menendes Pidala nam pruža posebnu mogućnost za proučavanje razvoja varijanti i poetskog stvaralaštva koji su suština tradicionalnog života Romansera“. (Prevod D. T.) Samuel G. Armisted: *El romancero judeo-español en el Archivo Menéndez Pidal* (*Catálogo-índice de romances y canciones*), con la colaboración de S. Margaretten, P. Montero, A. Valenciano, t. 1, Cátedra, Madrid, 1977, str. 29.

¹⁸⁰Posebno iz zbirke dr Morica Levija, sarajevskog nadrabina (preko pedeset), zatim iz zbirke Laure Levi (Papo) – deset, itd., od ostalih kazivača.

deo-español en el Archivo Menéndez Pidal, I tom, piše: *Notas manuscritas en Poesías de Najara, Belgrado, 1836.* ili: *Romance citado por notas manuscritas en un ejemplar de las poesías de Nagar*.¹⁸¹

3.1.2. Aleksandrova smrt

U katalogu romansi iz Arhiva Menendes Pidala, I tom, navedeno je 26 romansi¹⁸² koje je Manrike de Lara 1911. godine zabeležio u Beogradu od sledećih kazivača: Merkuča de Ajron Azriel (66 godina) (Mercucha de Ayron Asriel), deset romansi; Solči Abraham Levi (45 godina) (Solchi Abraham Levy), pet romansi; Paskva Ozerović Alkalaj (24 godine) (Pascua Oserovich de Alcalay), šest romansi; Jakov S.Koen (60 godina) (Jacob S.Cohen), tri romanse i dve romanse bez imena kazivača. Osim datih podataka, drugih informacija o kazivačima nema – nisu sačuvani, ali zato romanse – jesu.

Za te i mnoge druge romanse sa ovih prostora neizmernu zahvalnost dugujemo Menendes Pidalu i njegovom revnom saradniku Manrikeu de Lari, čiji je doprinos neprocenjiv budući da je bio i muzikolog. Uz zapisanu pesmu zapisivao je i note, kad god je to bilo moguće (kada su kazivači mogli pesmu i da otpevaju), posebno stoga što su to stare romanse i što su oni koji su ih još znali čak i u ono vreme (1911) bili prava retkost. O romansi *La muerte de Alejandro*, koju je Manrike de Lara čuo od Solči Abraham Levi (45 godina), dopisano je:

¹⁸¹Po rukopisnim beleškama iz: *Poesias – Najara*, Beograd, 1836. ili: *Romansa preuzeta iz jednog primerka Nađarine poezije. Jisrael ben Moše Nadjara (Jisrael ben Moshé Najara)*, jedan od najvećih i najpoznatijih jevrejskih pesnika. Njegova porodica došla je, kako se po imenu vidi, iz španskog gradića Nahera (Nájera). Sporno je da li je rođen u Damasku ili Safedu, mestu rođenja njegovog oca, gde je objavio svoju prvu zbirku pesama 1586. godine. Pošto je u Safedu izbila kuga, prešao je u Gazu i тамо bio glavni rabin do kraja života. U predgovoru prvog dela *Olat tamid* (*Večna žrtva*), izdavač Hajim ben David Hajim piše da beogradski Jevreji, koji se svakog jutra sastaju u sinagogi i pevaju, imaju samo dve pesmarice, pa je odlučio da štampa novo izdanje i, na kraju, tekst završava ovim rečima: „Ovde u gradu sa zidinama, slavnom Beogradu, neka ga Bog čuva“. Prvo safedsko izdanje sadrži 108 pesama, drugo, štampano u Veneciji 1599. godine većeg je opseg a deli se u tri dela (kao i beogradsko). U beogradskom izdanju su sva tri dela ukoričena zajedno. Ženi Lebl, *op. cit.*, 1990, str. 60.

¹⁸²Muhamed Nezirović navodi podatak da je Manrike de Lara sakupio i zapisao u Sarajevu 165 naslova pesama, što, ukupno sa varijantama, iznosi 392 verzije pojedinih romansi i lirskih pesama. „Broj zaista impozantan, koji pokazuje kolika je važnost Sarajeva u poetskom nasljeđu, ne samo istočnih, nego i Sefarda uopće“. U Beogradu je de Lara iste godine sakupio tek 150 romansi. Muhamed Nezirović, *op. cit.*, str. 301.

(F6.2) „La muerte de Alejandro en su forma judeo-española es la única supervivencia de un romance citado por Nebrija en 1492; transcripción musical de M. Manrique de Lara, Belgrado, 1911. (Doc. 7. pg.1)¹⁸³

Dor. 7 pg. 1

Lloróse o lo llovió

Un rey estaba haziendo dolor de corazón.
 Ya mandó por los doctores cuantos por el mundo.
 Uno entró y uno salió, ninguno dice mejor.
 Ya mandaron por el más grande, el más grande;^{NEBRIJA}
 ② la subida de la escalera de arrodilladas cambió;
 ① la entrada de la puerta la estrella la cayó.
 Hora y media le quedó.

La Soltan Abraham Leron
 Belgrado (45 años)

Musikos

el buen rey stá - ba-hia - zi - no -
 lor de co - ra... zon je quay!
 de - de lor de co re -
 lor de ure - zin -

¹⁸³ „Aleksandrova smrt na jevrejsko-španskom je jedina /preživila/sačuvana romansa koju je Nebriha naveo 1492; muzička transkripcija M. Manrike de Lara, Beograd, 1911.“

Muerte de Alejandro

*Un rey estaba hasino de dolor de korazon
Ya mandan por los doctores cuantos por el mundo
Uno entra y uno sale, ninguno no dice mejor.
Ya mandan por el mas grande, el mas grande el mejor.
A la subida de la escalera de arrodillas asubió
A la entrada de la puerta la estrella le cayó.
Hora y media le quedó.
Solchi Abraham Levi*

Aleksandrova smrt

*Kralj se od bolesti srca razboleo
iz celog sveta lekare pozvaše
jedan ulazi, drugi izlazi
ni jedan ne kaže, bolje je.
Poslaše po najslavnijeg i najboljeg
uz stepenice se na kolenima popeo
zvezda je njegova pala dok je ulazio
sat i po mu je preostao!*

Solči Abraham Levi

Prevod D.T.

Zanimljiva je upotreba reči „*los doctores*“ umesto reči *el metko* (verovatno od reči *il medico*) ili *el sanador* (jevr. šp. reč za lekara, vidara).

Evo i druge verzije iste pesme (koja je navedena na str. 243 prvog toma kataloga *El romancero judeo-español en el Archivo Menéndez Pidal*), a koju je Manrike de Lara čuo u Beogradu od Merkuče de Ajron Azriel (66 godina):

F.6. La muerte de Alejandro (ó)

*El buen rey está hazino
de dolor de corazón
A la entrada de la puerta
el chapeo le cayó.*

*Ya mandan por el mayor,
el mas grande y el mejor.
A la subida la escalera
de arrodillas asubio,
a la entrada de la puerta
el chapeo le cayó.*

*Dobri je kralj bolestan
od bolesti srca bolovao
dok je na vrata (lekar) ulazio
šešir mu je spao.*

*Pozvaše (lekara) najstarijeg i najboljeg,
uz stepenice se na kolenima popeo
dok je na vrata ulazio
šešir mu je spao.*

Prevod D.T.

Mada je u ovoj varijanti izostavljen subjekat (lekar), što je njen glavni nedostatak, ona je manje dramatična od prethodne jer sadrži blaže izraze (lekaru je, umesto zvezde, pao šešir), koji pesmi daju izvestan humorni ton. Manrike de Lara je zaokružio reč „el chapeo“ oba puta (koliko se ona pojavljuje u pesmi) kao nejasnu (ili specifičnu).

Mi smo u *Romanseru* Samuela Elazara (str. 76) našli zabeleženu varijantu romanse „La muerte de Alejandro“ pod naslovom: *Malato¹⁸⁴ esta el ižo del rei*, koju je S. Lazar „zabilježio po kazivanju gđe G. Finci, domaćice iz Sarajeva (74 godine), a ona ju je naučila i zapisala po kazivanju jedne starije žene odmah poslije I svjetskog rata“.¹⁸⁵ Evo te varijante:

Malato esta el fijo del rey

Malato ke non salvava

Siete doktores lo miran

Los mejores de Granada

Siete suven i siete abašan

Ninguno le facen nada

Ainda manca de venir

El de la barva enveluntada.

Estas palabras diziendo

El dotor que allegara

Sovido su mula preta

Riza de oro en su garganta.

Desque lo vido venir

Se le demudo la kara

Se asento a la cavesera

el pulso ya le tocara.

Kalentura fuerte tiene

Las tripas tiene dañadas

Tres horas de vida tiene

Hora i media han pasadas.

En esta horika i media,

Hazelde bien por su alma.

Bolestan leži kraljev sin

Bolestan leži nema mu spasa

Sedam lekara leči njega

od najboljih u Granadi.

Sedam se lekara penje, sedam silazi

Nijedan pomoći ne može

Još treba da dođe

Lekar sede brade.

Dok te reči govorili

I taj lekar već dolazi

Crnu mulu jahao je,

oko vrata marama mu zlatom vezena.

Čim ga je on pogledao

lice mu je prebledelo

Sede njemu kraj uzglavlja

Damar mu je opipao.

On vrućicu jaku ima

creva su mu oštećena

od života tri još sata ostala mu

a sat i po prošao je.

Za sat i po što još ima

za dušu mu dobro činite

¹⁸⁴Malato je takođe italijanizam. Reč koja se znatno više koristi u jevrejsko-španском je *hazino* (od *hazinura*, turski bolest); vidi varijante koje je Manrike de Lara zabeležio 1911. godine Samuel G. Armistead, op. cit., str. 243.

¹⁸⁵Jevrejsko-španjolski romansero, str. 269.

*Quien en este mundo hace
Al otro ya se le falla.*

*Estas palabras diciendo
El querido que allegara
Se le metia de en frente,
Con despechos le avlara:*

*No te mires fijo del rey
te vine a tomar la alma.
Te dare todos mis bienes
Emprezentame la alma!*

*Malaña todos tus bienes
I tambien quien los quierria
Estas palabras diciendo
El fijo del rey mueria.*

*Las campanas que ya davan
Tan tristes i tan amargas
Apartad la buena gente
Que pasan al malogrado*

*Apartad la buena gente
Que pasan al malogrado
Quien a este fijo pierde
Merece ser apedreado.*

*Ko na ovom svetu čini
na drugome vraća mu se.*

*Dok te reči govorili
evo i smrt već je stigla
pa je sela naspram njega
rugajući se njemu rekla:*

*„Nema leka kraljeviču,
dušu ču ti sad uzeti!”
„Tebi daću sva mi dobra
ostavi mi dušu moju”.*

*„Prokleta da su sva bogatstva”
isto i onaj koji ih želi
Govoreći ove reči
kraljević je preminuo.*

*Tužna zvona zazvoniše,
tako tužno, tako gorko,
sklonite se dobri ljudi
da pronesu nesrećnika*

*Sklonite se dobri ljudi
da pronesu nesrećnika
ko takvoga sina gubi
zaslužuje da s' skameni.*

Prevod D.T.

Budući da o ovoj romansi postoji beleška da ju je gđa G. Finci naučila od jedne *starije* žene odmah po završetku I svetskog rata (1918), moralo bi biti da je bila poznata od ranije (u Beogradu je varijantu ove romanse Manrike de Lara zapisao 1911. godine), pa je neobično da je Manrike de Lara u vreme svog boravka u Sarajevu nije čuo i zabeležio, jer ove verzije u katalogu (*Catálogo Índice*) nema. Mi je navodimo zbog toga što se izdvaja od drugih zapisanih varijanti, ne samo po izuzetnoj lepoti, već i zbog toga što sadrži celovitu priču ispevanu sa iskrenim saučešćem sa onima koji su gubitak doživeli (roditeljima, priateljima).

Ipak, dokumentovanu analizu ove sefardske romanse dala je Krinka Vidaković-Petrov u drugom delu svoje knjige *Kultura španskih Jevreja na jugoslovenskom tlu* u poglavljju „Sefardski romansero u evropskom kontekstu”. Kroz podrobnu analizu nekoliko najstarijih španskih romansi, autorka upućuje na karakteristike i razvojni put sefardske romanse, a daje i analizu pesme *Aleksandar hoće umreti*:

„Ova balada Aleksandar hoće umreti je krajem XV veka bila veoma poznata. Nebriha ju je citirao u svojoj gramatici kao primer za korišćenje paragoge u narodnoj poeziji. Piner pominje da je veoma popularna na dvoju Katoličkih kraljeva, melodija je zabeležena, pesma je uvršćena u *Cancionero musical de palacio* – ali je u drugim rukopisnim i štampanim zbornicima XVI veka, niti u kasnijoj poluostrvskoj usmenoj tradiciji nema. Zato je, kada je Manrike de Lara u Madridu objavio jednu verziju zabeleženu 1911. godine na Balkanu, u Srbiji i Bugarskoj, ovo otkriće zvučalo senzacionalno: posle četiri veka zaborava, balada o Aleksandru pronađena je među istočnim Serfardima. Ova četiri dragocena zapisa potvrđuju da su Sefardi u Jedrenu znali ovu baladu jer iz tog vremena potiče jedan rukopisni zbornik sinagogalnih himni u kojem je prvi stih balade – *Doliente estaba Alejandro* – zapisan kao oznaka melodije uz koju je jedna od himni pevana, kao i da su istočni Sefardi u XVII veku još pamtili ime protagoniste ove pesme, koje upućuje na dugu predistoriju ove balade – na mnoge srednjevekovne obrade Pseudokalistenovog životopisa Aleksandra Makedonskog. Međutim, Pidalovo je mišljenje da se balada o Aleksandru ne vezuje za ovaj izvor, već za neku drugu obradu čiji su elementi prešli u usmenu tradiciju, da bi se vremenom uobličili u skladu sa poetikom u španskom romanseru”.

U daljem izlaganju Krinka Vidaković-Petrov nas upućuje da:

„(...) balada ima (prema starom španskom zapisu), simetričnu dvo-delnu strukturu. Prvi deo je opis pripreme susreta između Aleksandra i Aristotela, drugi deo predstavlja ostvarenje ovog susreta u okviru kojeg se vodi dijalog između bolesnika i lekara. I tu se balada prekida, mada fragmenti stihova koji slede ukazuju na nekadašnji nastavak u kojem je verovatno bila opisana Aleksandrova smrt:

*Que vos parece, maestro, deste mal que tengo yo?
A mi parece señor, qu' es gran mal de coraçon;
fazed vuestro testamento, poned vuestra alma von Dios;
(...) la muerte verná por vos.*

Neobična formulacija uvodnog stiha *Aleksandar hoće umreti* odmah s početka najavljuje smrt. Bolest je označena kao *dolor de coraçon* (bol srca) i nagoveštava da je smrt na pragu (*la muerte verná por vos*). Prelomni događaj u ovoj baladi odigrava se u dijalogu, a ispoljava se kao otkrivanje informacije – saopštavanje nečeg što čitalac i slušalac balade zna od samog početka pesme: da je Aleksandar na samrti”.

Krinka Vidaković-Petrov svoju podrobnu analizu završava upućujući nas u tokove koji su pesmu vodili do Balkanskih zemalja i oblika koje je do-

bila neminovnim promenama kroz vreme, izgubivši pri tome svoju genetsku vezu sa Aleksandrom Makedonskim, koja se očituje samo u imenima likova koji signaliziraju kontekst događaja. Autorka, dalje, ističe:

„Međutim, u modernim sefardskim verzijama ova veza je izgubljena. Postupno preinačenje uvodnog stiha vidi se ako uporedimo staru špansku verziju s jedne strane, s inkripatom iz jedrenskog rukopisa (XVII vek) i prvim stihom teksta koji je Manrike de Lara zabeležio 1911. u Beogradu:

Morir se quiere Alixandre...

Doliente estaba Alejandro...

El buen rey esta hazino

de dolor de coraçon...

Stih iz jedrenskog rukopisa pamti ime protagoniste, ali menja formulaciju „hoće umreti” u „bolan je”. Ali u modernoj verziji se primećuju dalje izmene: Aleksandar je označen kao bezimeni „dobri kralj”, umesto španske reči *doliente* стоји турска reč *hazino*, drugi deo se ponavlja s uzviciima *avaj* и *aman*. U modernim verzijama likovi gube imena i označuju se kao „kralj” i „lekar”, a time se pesma dissocira od konteksta predaje o Aleksandru Makedonskom a situacija se svodi na univerzalni obrazac koji važi za bilo koji prostor, bilo koje vreme i bilo koga kralja. U tekstu beogradske verzije primećuje se uticaj sefardske obrade jedne druge pesme – balade o smrti princa Huana: lekar se na kolenima penje uz stepenice, pred vratima mu pada zvezda (šešir). onda se pesma prekida ili se, pak, nastavlja stihom u kojem lekar kazuje kralju da mu je ostalo još sat i po života. Prema tome, odstupanja od izvornika očituju se na strukturnom, semantičkom i leksičkom planu. U svojoj studiji o ovoj baladi, Benišu (P. Bénichou, *Creación poetica en el romancero tradicional*, poglavlj o poemu *La muerte del principe don Juan*, str. 95-124), ističe da je među Sefardima ova pesma prešla u sferu tužbalice što je uslovilo izmenu njene strukture u smislu lirizacije i prenošenje težišta na oplakivanje pokojnika. U pesmu o Aleksandru Sefardi su uneli i jedan novi element karakterističan za tužbalice: opis susreta umirućeg kralja (ili princa) s *guerkom* koji predstavlja personifikaciju smrти. Sefardska tradicija preobrazila je obe balade – obe su opstale mahom kao motivske pesme koje obrađuju temu smrti”.

Bilo je neophodno izneti ovaj izuzetno važan tok iskazan u prikazu koji vodi ka krajnjem rezultatu koje su promene i preinačenja dale pesmi, dovodeći je da je „vrlo verovatno da je i ona (pored balade o smrti princa Huana), pevana kao naricaljka koja je ostala u sećanju Sefarda koji su

živeli na istočnom Balkanu. Otkriće istočno-sefardskih verzija *Aleksandra* smatra se dokazom konzervativnosti sefardskog romansera jer su u njemu očuvane pesme koje su u poluostrvskoj tradiciji zaboravljene. S druge strane, pesma o smrti princa Huana smatra se dokazom da je veza između poluostrvske i sefardske tradicije održavana i posle progona. No preobražaj ove dve pesme u sefardskom romanseru govori nam o putevima razvoja ove tradicije u novim uslovima. Za obe pesme karakterističan je postupak potiskivanja konkretnih oznaka – bilo da su upućivale na legendarne ili istorijske likove – čime se podvlači *univerzalnost* motiva vezanih, u ovom slučaju, za temu smrti”.¹⁸⁶

3.1.3. Romansero na prostorima bivše Jugoslavije

Karika koja najčvršće vezuje Sefarde za Španiju je *romansa*¹⁸⁷. Neko bi mogao smatrati da je to jezik, ali jezik su Sefardi, živeći u dijaspori, polako zaboravljeni, dok romanse nisu. Ranije pomenuta anketa *Moja porodica*, koju je Jevrejski istorijski muzej sproveo među svojim članovima u Jugoslaviji od 1979. do 1985. godine to verodostojno potvrđuje, jer je najveći broj anketiranih naveo romansu kao odgovor na pitanje šta im je, vezano za sefardsku tradiciju, ostalo u sećanju. Takođe, najveći broj ispitanika naveo je da ne zna jevrejsko-španski. Osim toga, sefardska romansa je, kao nastavak tradicionalne španske romanse, smatrana vekovima za nešto „najvrednije u sefardskoj narodnoj baštini”,¹⁸⁸ a mi ćemo se složiti s nepobitnim zaključkom Laure Papo-Bohorete: „Las romansas son historia cantada”¹⁸⁹ („Romanse su pjevana istorija”, prevod M. Nezirović).

Mada smo uvereni da je u svim krajevima bivše Jugoslavije romansa bila podjednako omiljena, ipak, sarajevska sefardska zajednica je najviše učinila da romansa, posebno ona bosanskih Sefarda, izade na svetlost dana. Sarajevski Sefardi su prvi na ovim prostorima¹⁹⁰ beležili svoje romanse. Rabin Moše ben Mihael ha-Koen (Moshé ben Mihael ha Cohen), rodom iz Sarajeva, bio je prvi koji je zapisao romanse: „U svojoj rukopisnoj zbirci on je oko 1702. godine zapisao i tri romanse, od kojih su dve svetovnog sadržaja:

¹⁸⁶ Krinka Vidaković-Petrov, *op. cit.*, 1986, str. 187-195.

¹⁸⁷ Sefardi, suprotno španskoj imenici muškog roda *el romance*, koriste imenicu ženskog roda *la romansa*, zato što je u njihov govor ušla iz drugih evropskih jezika, mada, npr. Laura Papo-Bohoreeta koristi i reč *el kantar*.

¹⁸⁸ Muhamed Nezirović, *op. cit.*, str. 255.

¹⁸⁹ Laura Papo-Bohoreta: *Esterka*, 1930, isto. str. 255.

¹⁹⁰ Podrazumeva se Jugoslavija.

Vergiles (Virgilije) i *La reina y la cautiva (Kraljica i robinja)* i jedna biblijske sadržine: *El paso del Mar Rojo (Prelazak preko Crvenog mora)*. Ovaj rukopis se nalazi u Britanskom muzeju pod nazivom British Museum Add. 26967. Godine 1938. rukopis je izdao Ignacio Gonsales Ljubera (Ignacio González Llubera), profesor Sveučilišta u Belfastu. U tom vijeku (1732) zabilježeno je još pet romansi: *Virgilio (Virgilije)*, *Riko Franko (Rico Franco)*, *Silvana (Silvana)*, *La infanta deshonrada (Obeščaćena kneginjica)* i *El encuentro del padre (Susret s ocem)* koje je zapisao nepoznati sakupljač. Rukopis u kome se nalaze ove romanse nalazi se u Jevrejskoj nacionalnoj knjižnici u Jerusalimu (Jewish National University Library) pod brojem 8° Heb. 2946.¹⁹¹

Zatim, u XIX veku pojavljuje se novi sakupljač ovog narodnog blaga, David Kamhi. „Za razliku od prve dvojice, nije pripadao svećeničkom staležu nego je bio skromni obrtnik – limar, koji je, nošen nekim unutrašnjim žarom, bilježio pjesme svoga naroda, ali i pjesme slavenskoga svijeta koji ga je okruživao, kao i pjesme turskih vojnika koji su služili u Sarajevu.”¹⁹² Njegovu „podeblju, u kožu uvezanu knjigu” pominje dr Jovan Kršić¹⁹³.

Nezirović u daljem izlaganju navodi da se ta zbirka nalazi u Beogradu, na šta ukazuje kratak tekst u *Politici*, pod naslovom: „Zaboravljeni ljubitelj pesama”. U njemu Miroslav Blagojević, tada vojnik u Pirotu, govori o Davidu Kamhiju i kaže: „Posebna vrednost ove zbirke su mavarski ornamenti i arabeske retke lepote”. Nezirović na kraju ove informacije kaže: „Nažalost, mi nismo zabilježili broj *Politike* u kojoj se ova notica pojavila”. Ni mi nismo uspeli da nađemo potvrdu ove informacije, tragajući u SANU, Etnografskom muzeju, JIM, Biblioteci grada Beograda.

Španska, odnosno jevrejsko-španska romansa, je u formi koja se u drugim evropskim književnostima naziva *baladom*.¹⁹⁴ Dok je „najčešći

¹⁹¹Muhamed Nezirović, *op. cit.*, str. 268-271.

¹⁹²Isto.

¹⁹³Jovan Kršić: „Cantigas serpeskas Davida Kamhija”, u: *Odabrani članci*, „Svetost”, Sarajevo, 1952, str. 237-242. [Preštampano iz časopisa *Pregled*, br. 121, Sarajevo, 1934]

¹⁹⁴„U romanskim književnostima *balada* je, još u doba usmene književnosti, pesma što je pratila ples (prov. *balada* ili *danza*, ital. *ballata* od srednjelat. *ballare*-plesati). U XIV veku je dobila čvrstu vanjsku formu, čija je osnovna značajka sadržajno (a ne samo muzikalno) relevantan – *refren*. U šp. svijetu baladi odgovara struktura – *romanse*. Balada je kraća, usmena ili narodna pesma koju obeležava jedinstvo nejednako zastupljenih činilaca epskog, lirskog i dramskog izraza. Ima narativni karakter a priča se kazuje ili peva u trećem licu (srodnost sa narodnom epskom pesmom) dok je radnja bitno uslovljena i duboko prožeta emocijom (srodnost sa narodnom lirskom pesmom). Razlučivanje balade od srodnih žanrova nije uvek mogućno jer siže svojstven baladi može biti oblikovan i po zakonima poetike epske pesme”. Živković, Dragiša (ur.), *op. cit.*, str. 71-74; autorka odrednice dr Hatidža Krunjević.

oblik (bosanske) sefardske romanse, ipak, onaj koji proizilazi iz pućke kastiljanske usmene tradicije a to je stih šesnaesterac koji se dijeli na dva podstika od osam slogova. Među sefardskim romansama ima i takvih čiji je stih dvanaesterac podijeljen na dva polustika, šesteraca. Naravno ovi šesnaesterci, pa i dvanaesterci, nisu se mogli lako pjevati, jer se nisu mogli prilagoditi niti jednoj pućkoj glazbi, stoga su, vremenom, polustihovi postali stihovi čime se dobila tonalnost i pjevljivost – pretpostavlja se da ovaj postupak potiče iz poetske tehnike trubadura".¹⁹⁵

U svakom slučaju, romansa koju su Sefardi poneli iz Španije sačuvala je svoje osnovne odlike kroz vekove. Da se podsetimo reči Laure Papo-Bohorete, stvaraoca na jevrejsko-španskem, vredne sakupljačice i saradnice Manrikea de Lare, koja je 1911. godine dala nekoliko veoma vrednih romansi koje su, na sreću, tako sačuvane do današnjih dana. Svoj izuzetni doprinos očuvanju kulturne baštine Sefarda dala je i u svojim delima koja su rado izvođena i koja su Sefardi Sarajeva veoma cenili i voleli. Ona u tekstu *La Mužer Sefardi de Bosnia*¹⁹⁶ kaže:

„Las muestras nonas no mankavan de empiegar siempre la romansa i eas grasics a estos antikos kantares se fragvavan entera una filosofia. Esto era un gozo simpatiko”.¹⁹⁷

Sarajevski sakupljači (bar neki od njih) bili su svesni vrednosti sakupljanja i beleženja usmene baštine, pa je i zbog toga njihova predušetljivost u saradnji sa Manrikeom de Larom bila utoliko značajnija jer je sačuvan materijal koji bi, kao i preostali materijal u Sarajevu za vreme II.svetskog rata, bio uništen, a „vekovima jedini izvor duhovne hrane, romanse koje su se pjevale u skoro svakoj prilici i čuvale tako što su ih majke prenosile svojim kćerima a ove opet svojim sve do naših dana”.¹⁹⁸

¹⁹⁵Muhamed Nezirović, *op. cit.*, str. 260.

¹⁹⁶*La mužer Sefardi de Bosnia*, str. 64. Deo opusa Laure Papo-Bohorete darovala je Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu njena sestra Branka Kuić 1976. godine. Deo poseduje i Jevrejska opština u Sarajevu. Takođe, jedan deo zaostavštine je njena sestričina Gordana Kuić poklonila autorki ovog rada, na čemu joj ovom prilikom zahvaljujemo.

¹⁹⁷„Naše bake su uvek rado objašnjavale romansu, gradeći čitavu jednu filozofiju o tim starim pesmama. To je za njih bilo pravo uživanje”.

¹⁹⁸Moise Atias (Zeki effendi) rođen u Sarajevu 1843. godine. „Njegov glavni kulturni rad sastojao se u sakupljanju kulturnog naslijeđa, a posebno jevrejsko-sefardskih romansi iz Bosne, već 1896. godine uspostavio je pismeno kulturne i prijateljske veze sa prof. R. Menendes Pidalom iz Madrida kojem je povremeno slao poneke izvorne španske romanse na čistom kastiljanskom narečju španskog jezika, na kojem se i dopisivao s njim.” Kada je M. Manrike de Lara 1911. godine došao (kao M. Pidalov saradnik), on i njegova supruga su mu se stavili među prvima na raspolaganje. S. Elazar: *El Romansero judeo-español*, „Svjetlost”, Sarajevo, 1987, str. 308.

Velika ljubav i poštovanje prema romansi, iskazivana kroz vekove, rezultirala je zbirkom Samuela Elazara¹⁹⁹ koja se 1987. godine pojavila pod naslovom *El Romancero judeo-español/ Jevrejsko-španjolski romansero*, u ediciji Kulturno naslijeđe Bosne i Hercegovine (prevod Muhamed Nezirović), izazvavši veliko interesovanje sefardskih Jevreja tadašnje Jugoslavije. Ipak, složili bismo se sa opaskom M. Nezirovića da bi „Ovom *Jevrejsko-španjolskom romanceru* Samuela Elazara bolje bi odgovarao naziv Poetsko stvaralaštvo Sefarada Bosne i Hercegovine, jer romance predstavljaju samo jedan, i to ne najveći dio njegove knjige.”²⁰⁰

Zanimljivo je da nije bilo procena vrednosti doprinosa za nauku ovog romansera, kako M. Nezirović primećuje: „Do sada, osim nekih malih priloga od kojih su neki bili prigodni, drugih nije bilo. (...) Takvih ocijena, čini nam se, nije bilo dovoljno ni u inozemstvu. Ipak je časopis *Aki Yerushalayim*, prije dvije godine, donio, u jednom prigodnom članku, osrvt na ovu Elazarovu zbirku”.²⁰¹

„De tanto en mas ken este libro pueden ser topados un buen numero de kantos ke ya fueron completamente ulvidados en otras comunidades loke mas ayuda a enrikeser muestras konosencias en este kampo i en algunos kavzos a rekuperar algunos kantes ke ya paresian aver sido definitivamente pedridos para nuestro folklor.

---

*(...) es de grande valor para la investigasion del folklor djudeo-espanyol en jeneral i de los djudeos de Bosna mas partikularmente”.*²⁰²

O ovoj knjizi su kod nas pisale Krinka Vidaković-Petrov i Vedrana Gotovac²⁰³. Zbirka se sastoji od 248 poetskih jedinica.²⁰⁴

¹⁹⁹Samuel (Moise) Elazar, rođen 1902. g., „Farmaceut po zanimanju koji je postigao značajne rezultate kao historičar farmaceutske znanosti i njenog razvoja u nas, on se tijekom cijelog svoga života bavio sakupljanjem i bilježenjem sefarskog pučkog poetskog blaga (...) bilježio je sve ono što je bilo napisano jevrejskošpanjolskim stilom.” Muhamed Nezirović, *op. cit.*, str. 295.

²⁰⁰Isto.

²⁰¹*El Romancero judeo-español (Romansas y otras poesias)* por Samuel Elasar. *Aki Jerishalayim*. Jerusalim, maj-juni 1988, str. 66-68.

²⁰²„Pre svega u ovoj se knjizi može naći znatan broj pesama koje su bile potpuno zaboravljene u drugim zajednicama, što nam pomaže da obogatimo naša saznanja na tom polju, a u nekim slučajevima da opet povratimo neke pesme za koje se činilo da su za naš folklor zauvek izgubljene. (...) Ona je od velike važnosti za istraživanje jevrejsko-španskog folklora uopšte i bosanskih Šefarda posebno”. *Isto*, str. 66-68. (prevod D.T.)

²⁰³Muhamed Nezirović, *op. cit.*, str. 298.

²⁰⁴Isto.

3.1.4. *Andarleto mi Andarleto i druge stare romanse*

I naše dve zbirke, *Ya spontó la luna* (*Izgreva mesec*) i *Kantigas de kor rason* (*Pesme od srca*), započinju starim romansama donesenim iz Španije. Na žalost, malo ih je koje smo u celosti zapamtili, svega jedanaest. Pevao ih je i/ili recitovao naš ujak Jakov (Bahar), mada nismo sigurni da je to stoga što je bio zaboravio melodiju ili je smatrao da su upečatljivije ako se recituju, jer je recitovanje dozvoljavalo korišćenje različitih izražajnih sredstava: gestikulacija, mimika, česta promena tona, što je on obilato koristio „pri kazujući“ nama, deci, romansu. Na primer, *El rey ke madruga mucho / Kralj ranoranilac* je bila zaista prava mala predstava jer je on prikazivao kako se kralj na prstima prikrada kraljici koja spava sa štapom (skiptrom) u ruci i, u nameri da je iznenadi, rešava da je probudi. Potom sledi kraljičin sanjiv glas kojim se ona obraća Andarletu (ljubavniku), pa razrogačene oči kad pred sobom ugleda kralja i molećiv glas kojim se nada da će ga ubediti da je to bio samo san, a potom i fijuk mača (varjače) kojim joj odseca glavu! To je bilo zaista strašno ali smo zato pesmu *zapamtili* od reči do reči!

Ovaj slikoviti prikaz izneli smo samo zato da bismo opisali nastojanje naših bližnjih da nam, na svoj način, prenesu i onaj deo baštine čiju ćemo vrednost i lepotu tek mnogo kasnije shvatiti, zato što mi, budući deca, nismo u tolikoj meri uživali u tim starim romansama, naprosto zato što smo bili premladi, ali smo veoma voleli „predstave“ pa smo tako i pesme *zapamtili*.

Pomenuta romansa *El rey ke madruga mucho* je jedna od varijanti (Meirova) koja se nalazi u Katalogu – spisku: M8 (*Landarico*), za koju Menendes Pidal kaže da ih ima pedesetak. Varijanta koja se očuvala u našoj porodičnoj tradiciji došla je preko Istanbula u Solun, zatim su je naši dedovi, preselivši se na Kosovo, preneli u Prištinu i Prizren, a posle II svetskog rata njihovi sinovi su je doneli u Beograd. O samoj romansi kasnije smo našli veoma zanimljive podatke: da je u Španiji bila poznata i zabeležena pod naslovom *Landarico*, a da je sačuvana u XVI veku na jednom listu (*pliego suelto*) koji se nalazi u Nacionalnoj biblioteci u Pragu. Bila je vrlo popularna među Sefardima, ne samo na Balkanu, već i u drugim zemljama Evrope, severne Afrike (Maroko) i Južne Amerike. U osnovi pesme je stvarni događaj iz merovinških vremena u Francuskoj.²⁰⁵

²⁰⁵ „Francuski kralj Šilperik (Chilperic) (539-584) iz dinastije Merovinga, poznat po svom raskalašnom životu (...), oženio se sluškinjom na dvoru, Fredegondom, pošto je na redio da se udavi njegova supruga, kraljica. Međutim, Fredegonda se podavala mnogim na franačkom dvoru. Francuski historičar Gij Breton (Guy Breton) u svojoj knjizi *Histoires d'amour de l'histoire de France* (na str. 21) donosi scenu koja je bila izvorom ove pesme:

Varijanta *Andarleto mi Andarleto* iz Elazarovog romansera razlikuje se od one očuvane u našoj porodici. Navećemo obe:

Andarleto mi Andarleto (El Romancero judeo-español, str. 40)

*El rej por ir a la misa
onde la rena se illa,
topo a la rena en kavejo
que a peñar se los illa*

*Alavando a su Dio alto
ke tan lustra la crio,
bindiziendo padre i madre
ke la mitio en buen estado*

*El rej por se burlar kon eja
kon la verga le daria
„State, state Andarleto,
mas te kero i mas te amo
ke al rej kon su renado.”*

*Dos ižikos kon ti tengo
I dos del rej ke son cuatro
los del rej van a la gera
i los tujos al mi lado.*

*Los del rej embenjevan kavajo
los tujos mule i kavajo
los del rej se visten seda
los tujos seda i brusado.
Los del rej komen en meza
i tujos al mi lado*

*La rena abolta la kara
el buen rej se topa alado.
„Perdon, perdon senjor rej
esto mi avija asonjado.”*

*Kad na misu kralj pošao
on kraljici navrati.
I kraljicu on zateče
Gdje je pošla kose češljat.*

*Hvaleć boga svevišnjeg,
što je tako lijepu stvori,
slaveć oca i majku
što j' rodiše tako krasnu.*

*Da se njom našali,
kralj je kucnu štapom jednim,
– Stani, stani Andarleto,
Viš te volim, viš te ljubim
nego kralja s carstvom svim.*

*Dva sinčića s tobom imam,
i dva s kraljem – četiri.
Kralja sinci u boj idu,
tvoje čuva krilo moje.*

*Kralja sinci konje jašu,
tvoji mule i konje,
kralja sinci svile nose,
tvoji svilu i dibu.
Kralja sinci sami jedu,
oni tvoji s krila mog.*

*Kad zakrenu ona glavu,
a kralj stoji pored nje.
– Milost, milost gospodaru,
to se meni prisnilo.*

A zatim, pri uređivanju, lagano je udari, šale radi, štapom po ramenu. Prelijepi Landry, uzviknu kraljica, ne okrenuvi se. A zatim dodade nekoliko veselih riječi misleći da govori svom tadašnjem ljubavniku. U trenutku kada je uvidela svoju zabludu, kralj, sav bijesan već je odlazio. Ovu scenu Guy Breton je uzeo iz *Historia Francorum* benediktanskog redovnika Aimona de Fleury-a u kojoj se ljubavnik Landry zove latinskim imenom *Landericus*, to se ime u bosanskoj sefardskoj pjesmi pretvorilo u *Andarleto*".

*„Te lo perdono mi rena
kon la kavesa a un lado,
jamaras a Andarleto,
jamaras a padre i madre
ke te eskaben de mis manos.*

*– To ti praštam, o kraljice,
pa joj glavu zavrnuo,
ti ćeš zvati Andarleta
ti ćeš zvati oca, majku,
da te spasu ruka mojih.”*

(Kazivač: Erna Kabiljo, 74 godine) (Prevod: Muhamed Nezirović)

*El rey ke madruga mucho
(Ya spontó la luna/ Kantigas del korason)*

*El rey ke madruga mucho
onde la reyna se iya
la reyna stava durmiyendo
kon sus kaveyos desechos
El rey por burlar kon eya,
dos daidikas le a dado.
– State, state Andarleto
tu me sos primer namorado
dos ijikos tuyos tengo
i dos del rey s'hasen – kuatro
los mios en mi lado
i los del rey van a la gera
eya k'abolto su kara
el rey se lo topó en su lado
– Perdon, perdon señor rey
eshueño i me ay soñado.
El rey esvaño su espada
i la kavesa le ay kortada!
– Ya te perdoni mi reyna
kon un yardan korelăđo!*

*Kralj se rano probudio,
kraljici se uputio,
raščupana ljuba spi,
da se malo našali,
on je dvaput udari.
– Andarleto stani sad,
moja prva ljubavi,
dva ti sina rodih ja,
i dva kralju – četiri,
kraljevi su u ratu,
a tvoji su sa mnom tu.
Kada se okrenula,
kralju lice ugledala:
– Oprosti mi, oprosti,
sanjam, još sam sanjiva.
Kralj tad sablju izvadi
i glavu joj odrubi!
– Oprاشtam ti kraljice,
ovo ti je moja plata,
crven đerdan oko vrata!*

(Prevod D.T.)

Romansa *Andarleto*, *mi Andarleto* se malo razlikuje od gore navedene varijante. Reklo bi se, radnja se istovetno odvija, ali, ipak, nije tako: U prvoj romansi, kralj je pošao na misu, a kraljica se češlja, znači sasvim je budna i, očekivalo bi se, svesna je šta govori (jer je izostavljen kontekst da ona misli da je kralj otišao u lov- da je odsutan i ona nikako ne očekuje da može biti iza njenih leđa), stoga njene reči: „To se meni prisnilo” zvuče još neuverljivije, a njena ljubav prema Andarletu i sinovima koje sa njim ima, eksplisitna je, te nesrećna kraljica, shodno moralnim normama onog

vremena, zaslužuje kaznu. Nešto kraća varijanta s drugačijim naslovom je dinamičnija, dijalog se ne razlikuje, samo što je ovde kraljica, naglo probuđena, bunovna, pa je, budući da je Andarleto njen *primer namorado* (prva ljubav), logično da ga sanja; ipak, činjenica je da i u prvoj i u drugoj verziji kraljica, svesno – nesvesno priznaje preljubu i gubi glavu. Varijanta iz Sarajeva ima i nedoslednosti u pisanju, ne možemo da objasnimo zašto isti zapisivač prvu strofu ispisuje španskim alfabetom da bi se već u drugoj strofi odlučio za latinicu.

Govoreći o sarajevskim verzijama (ima ih tri), Nezirović kaže da je verovatno da su fragmentarne (što se može odnositi i na varijantu *El rey ke madruga mucho*), i, navodeći da je Laura Papo-Bohoreta u svoj pozorišni komad *Avia de ser (Nekad bilo)* unela nekoliko stihova koje pevaju junakinja (majka i njene dve kćeri), kaže da ta verzija upućuje na „jednu mnogo stariju varijantu koju je zabilježio Leo Wiener 1896. godine u Beogradu, ali po kazivanju nekog sarajevskog Sefarda koji je tada živeo u Beogradu, u toj je varijanti sačuvana ona moralizatorska nota (mada je i ovdje sačuvana), koja upozorava²⁰⁶.

*Tenyendu el re por maridu
Xvé a buškar inamoradu.*

*Imajući muža kralja
opet ljubavnika tražila.*²⁰⁷

On nazire jedno starije stanje koje romansu približava pirinejskim verzijama, jer u komadu G. Bretona (str. 29) postoji i scena dogovora među ljubavnicima kojoj nema traga u tekstovima Samuela Elazara, a ni u našoj. Evo te scene u kojoj kraljica šalje po svog ljubavnika, odmah po što je kralj otkrio njihovu vezu:

*Mando a yamar Andarletu,
su pulidu inamoradu.
Komu faremus Andarletu
ke el re mus a aminazadu?*

*Dade pozvat Andarleta,
svoga divnog dragana,
šta raditi Andarleto
kralj je nama zaprijetio?*²⁰⁸

Ona Andarletu objašnjava da im je jedini spas da ubiju kralja. I zaista, te večeri, po što se kralj vratio na svoje imanje kraj Pariza, neki ga je neznač smrtno ranio i on je uskoro izdahnuo²⁰⁹.

U priči *Buena* (*Priče sa Jalije*), Hajim Davič je dao sjajan prevod ove romanse:

²⁰⁶Samuel Elazar: *Jevrejsko-španjolski romansero*, str. 38.

²⁰⁷Prevod: M. Nezirović

²⁰⁸Isto.

²⁰⁹Muhamed Nezirović, *op. cit.*, str. 327.

*Pred ogledalom kraljica sela
i zlatnu kosu plela
pa se zanela...
Kralj joj krišom priđe
i da se našali s njom
zlatnom je dirnu palicom.
Kraljica, misleći da je dragan njen,
razdragana zapeva:
„Andarleto, Andarleto
moj dragi ljubljeni,
dva sina od tebe imam
i dva od kralja to su četiri.
Kraljevi u rat idu
a tvoji po bašti šeću,
kraljevi mazge jašu,
a tvoji gorde hatove.
Kraljevi čoju nose
a tvoji svilu vezenu.
Kraljevi zasebno jedu
a tvoji za mojom sofrom,
Kraljevi na podu leže,
a tvoji na krilu mom
Andarleto, Andarleto,
drugi moj ljubljeni
volim te i ljubim više”.
Kad se kraljica osvrnu,
sva od straha pretrnu,
„Milost kralju, milost,
ovaj ružan san, sinič sam snila”.
„A šta on znači, nek ti mač tumaći!”
To kralj reče,
i glavu joj odseće!*

(H. Davičo: *Buena. Priče sa Jalije*, str. 105)

Davičo na jevrejsko-španskom navodi samo jednu strofu, zbog čega žalimo, jer da je data cela pesma znali bismo da li se radi o jednoj od brojnih poznatih varijanti ili o nekoj posebnoj koja se pevala u Beogradu, kao i da li je reč o prevodu ili prepevu pesme. Jedino što možemo sa sigurnošću reći jeste da se pevala u Beogradu.

I u priči *Perla Davičo* navodi dve strofe pesme (bez naslova) uz opis atmosfere uoči Šabata:

„Iz obližnjih avlja dopiraše svake subote po podne veseli kikot mlađih devojaka. Ali ni ona ljupka igra mladića i devojaka (nalik na Šapca-lapca) propraćena pravom minuetском melodijom ove pjesmice:

<i>Aqui me manda el señor rey</i>	<i>Tu me posla gospodar kralj,</i>
<i>'De tres hijas que teneis</i>	<i>od tri kćeri što imate,</i>
<i>A la bella que me deis'.</i>	<i>Najlepšu da mi date".</i>
<i>'Ni las tengo, ni las do</i>	<i>Nit' ih imam, nit' ih dam,</i>
<i>Por el pan de la mi boca</i>	<i>Tako mi hleba nasušnog,</i>
<i>Asubi al menester</i>	<i>Ajdete gore na tavan,</i>
<i>Escoje cuala quereis".</i>	<i>I birajte koju hoćete".²¹⁰</i>

Osim dve romanse, *Deke yoras nyina blanka?* i *Tres ermanicas*, u *Romanseru* S. Elazara nema romansi koje smo mi naveli u našim zbirkama.

U zbirkama *Ya spontó la luna* i *Kantigas de korason* nalaze se i sledeće stare romanse koje pripadaju našoj porodičnoj tradiciji:

<i>Pasear se iya el kabayero</i> – Cát. Índice B2 (<i>Roldán al pie de la torre</i>)
<i>Kuando el rey Nimrod</i> – Cát. Índice E3 (<i>El nacimiento y vocación de Abraham</i>)
<i>Tres ermanicas.</i> – Cát. Índice F2 (<i>Hero y Leandro</i>)
<i>Ay, kampos, kampos de olivas</i> – Cát. Índice H2 (<i>Don Bueso y su hermana</i>)
<i>Dainda no es el diya</i> – Cát. Índice H2/H3 (<i>Don Bueso y su hermana</i>)
<i>Al enviyerno de enviyerno</i> – Cát. Índice H8 (<i>La cabalgada de Peranzules</i>)
<i>Lavava la blanca nyinya</i> – Cát. Índice I4 (<i>La vuelta del marido</i>)
<i>Deke yoras nyinya blanka</i> – Cát. Índice I6 (<i>La partida del esposo</i>)
<i>El rey ke madruga mucho</i> – Cát. Índice M8 (<i>Landarico</i>)
<i>El romero</i> – Cát. Índice O3 (<i>El raptor pordiosero</i>)
<i>Los siyete ermanos</i> – Cát. Índice T2 (<i>Disfrazado de mujer</i>)

Primeri:

<i>Pasear se iya el kabayero</i>	<i>Šetao je vitez mlad</i>
<i>Pasear se iya el kabaeyro</i>	<i>Šetao je vitez mladi</i>
<i>kabaeyro por un vergel.</i>	<i>šetao se on kroz vrt.</i>
<i>Ke teniya? Ke teniya?</i>	<i>Šta li mu je? Šta je njemu?</i>
<i>Falkon yeva en su mano</i>	<i>Soko mu je na ramenu,</i>
<i>falkon de prima pluma</i>	<i>soko divni, sjajnog pera,</i>
<i>ke diziya? Ke diziya?</i>	<i>šta govoril? Šta govorili?</i>
<i>Diziya, diziya él:</i>	<i>Rekao je, šaputao:</i>

²¹⁰H. Davičo, *Priče sa Jalije* (str. 59-67)

*Ken tuviyera por mi ayudar?
Matar yo al rey de Fransiya!
De toda la gente suya mucha
salto la reyna i li disho:
Yo stare en su ayuda!
Yo, la reyna de Konstantin.*

*Ko bi meni pomogao?
Da ubijem kralja Francuske!
Od svih ljudi što on ima, niko ni reč,
baš kraljica skoči samo i reče mu:
– Ja ću biti pomoćnica!
Ja, kraljica Konstantina!*

Verovatno da je ovo deo duže srednjevkovne pesme jer se iz datog sadržaja ne vidi razlog zabrinutosti mladog viteza²¹¹, kao ni razlog zašto želi da ubije kralja Francuske, mada je opis same situacije upečatljivo dat. Bilo bi veoma zanimljivo znati ko je bio kazivač romanse, onaj koji ističe u prvi plan hrabrost i odlučnost jedne žene, dok je vitez okružen mnogim ljudima – muškarcima, ali „niko ni reč.“ Ne znamo dalji razvoj događaja, da li su vitez i kraljica ostvarili svoju namjeru, da li je kraljica, kao vitezov pomoćnik, morala da se prerusi u viteza muškarca? Ili je, možda, odgovor u pretpostavci nekih naučnika – i Menendesa Pidala, koji kaže :-

„Romanse o vitezovima Karla Velikog su pesnička forma u kojoj su obrađene stare teme poznate iz epskih pesama, koje nikada nisu iščezle iz španske usmene tradicije.“²¹²

Zanimljivo je da je u našoj porodičnoj tradiciji sačuvana još jedna romansa koja verovatno pripada tom vremenskom razdoblju, jer događaj koji opisuje upućuje na to:

*Al enviyerno de enviyerno
Al enviyerno de enviyerno
entre Seviya i Segoya
vide venir un gran guerero
kon la gente ke traiya,
uno al otro travo remo.
Los sesh eran sus hermanos
su padre al delantero.
– Dame tu padre i hermanos*

*Jedne strašne zime
Jedne jako hladne zime,
između Sevilje i Segoje,
videh silnog ratnika,
kako vodi ljude svoje.
Jedan drugog pridržava,
šestorica braća su mu,
onaj napred – otac mu je.
– Daj mi oca i svu braću,*

²¹¹Vitez mladi je Roldan – Rondale, kako glasi njegovo ime u bosanskim sefardskim pesmama, koji nije uvek bio u dobrim odnosima sa Karлом Velikim. U radu M. Nezirovića naišli smo na podatak (ali pesme nema) koji on iznosi na strani 330 da je Roldan zapravo jedan drugi srednjevkovni vitez, Bernardo del Carpio (Bernardo del Carpio), za koga legenda kaže da je bio nećak Alfonsa II Čednog (759-842), kralja Leona i Asturije. „Narodna uspomena zamijenila je likove dajući prednost onoj koja je bila poznatija u evropskoj tradiciji, pa se ime Roldan, tj. Roland, našlo u Bosni, što predstavlja i najdublje područje na Balkanu do kojeg je slava ovog epskog imena doprla“, veli Nezirović.

²¹²Ljiljana Pavlović-Samurović, Dalibor Soldatić, *op. cit.*, str. 182.

*pezatelos en dukados!
Dame tu padre i ermanos
pezatelos en dineros!
Si no me los keres dar,
a las armas kabayero!
A las armas – disho él,
el guerero biyen mas kere!
Tanto ke se diyeron las espadas,
senteyas saliyan por la siyelo!
Tanta era sangririya,
rios ivan por la tiera!*

*suvim zlatom platiću ti
ili hoćeš druge novce?
– Ako mi ih nećeš dati,
na oružje tad viteže!
Vitez jedva dočekao,
– Na oružje – viknu i on.
Tada sablje povadiše,
pa se silno udariše.
Sve varnice letele su čak do neba
od krvi se reka stvori!
Ratnik svoje drage ne da!*

Mi smo ovu romansu uvek doživljavali vizuelno, jer je dinamičnost izraza takva: kao da se nalazite pred umetničkom slikom koja vam dočarava sumorni pejzaž gradova i predela okovanih oštrom zimom koja prodirje u svaku poru i ljude koji se polako kreću „jedan drugog pridržavajući”, iscrpljene hladnoćom i okršajima kroz koje su prošli, a zatim, sasvim iznenada, slika naglo oživljava (dve se suprotstavljene grupe suočavaju i sukobljavaju), a prizor viteškog dvoboja opisan je tako da se njen finalni krešendo može ne samo zamisliti nego i čuti, što je isključiva zasluga očigledno talentovanog kazivača.

Romansa *Deke yoras niña blanca*, koju je naša baka Rahela veoma volela, činila nam se manje dramatičnom od gore navedene, pa nikako nismo mogli da shvatimo zašto ona uvek plače kad je čuje, a volela je tu pesmu koja, istina, govori o tome da jedan mladi čovek odlazi u rat ostavljajući porodicu, ali se ne zna hoće li poginuti (možda ipak neće – tešili smo baku). Trideset godina kasnije (1987) u *Romanseru* Samuela Elazara naišli smo na znatno dužu varijantu ove romanse u kojoj muž predviđa mogućnost da može poginuti i savetuје ženu da se uda ako se on ne vrati:

*Si a las očo no torno
a las mueve vos kazaraš
tomareš un manserviko
ke seja mi par igual.*

*Ako se u osam ne vratim,
u devet se udajte za mladića
koji je isti kao ja.*

Romansa *Lavaba la blanca niña* pripada grupi sefardskih romansi *La vuelta del marido* (*Muževljev povratak iz rata*). Ima više varijanti ove romanse čiji sadržaj opisuje susret mlade žene koja:

*Lavaba la blanca niña
Lavaba i spandiya*

*Platno mi beli gospođa,
platno beli i prostire,*

*Kon lagrimas lavaba
Kon suspiros kogiya*

*suzama ga kvasi,
uzdasima suši.*

Na konju nailazi vitez koji od nje traži malo vode:

*De lagrimas de sus ojos
Siyete kantarikos le incho*

*Suzama je bokal napunila,
čašu mu suza pružila.*

Vitez je pita za uzrok njenih suza, a ona odgovara:

*Mi marido se hue a la gera
ke dainda no ay tornar.*

*Muž mi je dugo na vojni,
nikako kući ne dolazi.*

Vitez, pošto ona opiše svog muža, kaže da je bio svedok njegove pogibije na bojnom polju i da mu je na smrti rekao:

*Una mujer onesta tengo, dos fijicos
komo estreyas
i fijika una ermoza
Eya's mujer miya
i va ser la tu espoza*

*Imam ženu časnu i sinove
poput zvezda
i kćer jednu divnu imam.
Ona je sad žena moja
al' ti ćeš je oženiti.*

Žena, koja u vitezu ne prepoznaje svog muža, odlučno odbija:

*Siyete años lo espero, mujer amada
se no torna por siyete años
yo nunka me vo spozar!*

*Sedam ga godina čekam, voljena,
ako mi se on za još sedam ne vrati,
ja se neću udavati.*

Pošto je iskušao suprugu i saznao da mu je verna i da ga voli, vitez joj otkriva da je on njen tako dugo očekivani muž, što i dokazuje, pa se romansa završava formulom koja se uobičajeno sreće u bajkama:

*Se abrasaron,
se bezaron,
i la vida inuna pasaron.*

*Onda su se zagrlili,
onda su se poljubili
i doveka srećni bili!*

Prikaz čemo završiti, romansom *El romero*. U španskim i jevrejsko-španskim romansama otmica žena je česta pojava, a otmičari su *los moros* – Mavri. Ali u ovoj romansi to nije slučaj: otmičar je kralj. Razlog da se preruši u „slepog” prosjaka iznosi sam:

*Siyete años iya yo por la linda dama
no me la desharon ver, ni por oro ni por plata.
Me disheron la mi ġente, la mi ġente mucha:
– Siyenti, faz' te tu romero de la Rumelia,
vate a su puerta limosna pedir.
Se hue a su puerta limosna le pedir.
– Alevantate mi fija, la mas chikitika,
dali la limosna ke de vos pediya.*

*Sedam leta prosio sam jednu dičnu damu.
Ne dadoše mi je ni za srebro ni za zlato.
Rekoše mi moji ljudi, ljudi mnogi;
– Čuj, prosjakom načini se i budi iz Rumelije,
zakucaj na vrata njena, milostinju traži.
Poslušah ja ljude – odoh, i kucah na vrata.
– Ti, najmlađa kćeri moja, idi i otvori vrata,
milostinju daj prosjaku koju će ti zatražiti,*

– *Nunka vidi madre, ansi un mal romero!*
Al dalde la limosna me apreto el dedo:
– Siyego esto, señora, ke no veo nada.
A palpas i palpitas tomó la limosna.
– Mostra me, señora, la puerta del kastiyo!
Tomolo por la mano, maniya de oro en braso!
Él, ke se la vido sola en el kampo,
bezola, abrasola, la echo en su kavayo!
– De dukes i de kondes yo huey demandada!
Yo no soy romero de la Rumelia,
fijo sto d' un rey, rey de Fransiya!
-Vites, mi vizina, vites ke manziya,
vino un mal romero me ivo la fija!
– Viniyera uno ansina para ivar la mia!

– *Još ne videh, majko moja, takvoga prosjaka,*
kad mu dara pružih on mi ruku steže
– Slepac sam ja gospo, ne vidim baš ništa,
pipajući oko sebe milostinju uze.
– Pokaži mi, gospo, stazu do kapije.
Uze ga za ruku ona, kad na ruci zlatna grivna!
Kad se nađe s njim u polju, na sred polja
zagrli je, poljubi je i na sedlo konju baci!
– Sve vojvode i grofovi prosiše me, šta me snađe?
– Znaj da nisam prosjak ja iz Rumelije,
francuskog kralja sin sam naslednik.
– Vide li susetko takve grdne bruke?
Sad me ljudi ruže!
Dode jedan prosjak i čerku mi uze!
To baš nije fer!
– Dabogda došao takav i po moju kćer!

Ne znamo ništa o poreklu ove romanse, ni kojim je putevima došla do naše porodice, ali je očigledno da je delo talentovanog kazivača, zahvaljujući čemu je upamćena i sačuvana. Njen siže, iskazan u sjajnim i prijemčivim dijalozima, ni jednog čitaoca ili slušaoca ne može ostaviti ravnodušnim. Ove, i sve druge omiljene i drage pesme naših najbližih, kojih odavno nema, i danas rado pevamo. Tek u ovom životnom dobu možemo da im iskažemo svesnu zahvalnost za sve načine kojima su se koristili (a nekad i dovijali) da nas nauče nečemu tako dragocenom, što ćemo i sami darovati sledećoj generaciji – *de dor en dor* (od pokolenja-pokolenju), moto je koji se ne zaboravlja.

Popularnost romanse i danas je velika. Tome je doprinela okolnost da ova forma nije bila ograničena samo na Španiju. Sefardi su je prihvatali u vreme kada su tamo živeli, a poneli je sa sobom u zemlje u kojima su se nastanili, šireći njenu popularnost. Sa sobom su je nosili mnogi, znani i neznani, svetski putnici i osvajači, „tako da je romansa postala i ostala pesnički rod španske književnosti najdužeg veka i najveće geografske rasprostranjenosti.”²¹³

3.2. Lirska poetska tradicija

Lirske pesme su među Sefardima takođe veoma popularne i rado pevane ili recitovane, ali su, ipak, u senci romanse. Često se i mešaju, jer Sefardi ne prave uvek razliku među njima. Postojanje lirske poezije se vezuje za

²¹³Ljiljana Pavlović-Samurović, Dalibor Soldatić, *op. cit.*, str. 182.

pradavne rituale i obrede, ali, i pored tog saznanja, ne može se precizirati koje bi to istorijsko razdoblje moglo biti jer se *oduvек* pevalo. Pesma prati čoveka od rođenja do smrti: u radu, veselju i tuzi.

Relevantnu definiciju lirike dao je hrvatski književni teoretičar Mili-voj Solar:

„Zbog sažetosti svog jezičkog izraza, zbog naglašavanja osećajnog dojma, insistiranja na ritmu i zvuku, tj. na jedinstvu ritma i zvuka riječi s njihovim značenjem, lirska se poezija odlikuje i posebnim odnosom prema onome o čemu se u njoj govori, jer je sve o čemu lirika govori izraz neposrednog, trenutnog i ličnog iskustva koje, doduše, postaje univerzalno, ali se u toj vrsti univerzalnosti gube razlike između subjektivnog i objektivnog, vanjskog i unutarnjeg, pojedinačnog i općeg „ja“ i svijeta. Zbog toga se lirska poezija smatra subjektivnom za razliku od epske poezije i proze, čime se želi naglasiti da lirika ne može opisivati događaje, niti izricati općenito važne misli, nego može govoriti isključivo o neposrednom osobnom iskustvu.“²¹⁴

Izdvojili smo za istraživače veoma važan uvid o poreklu lirske poezije najpriznatijeg stručnjaka za špansku srednjevekovnu književnost, Ramona Menendesa Pidala:

„Uporedo sa postojanjem epske poezije, već u XII veku postojala /je/ lirika u narodu.“²¹⁵ *Individualističkoj teoriji* (*teoría individualista*) o poreklu lirike, čiji predstavnici tvrde da se o pojavi lirike u Zapadnoj Evropi „(...) može govoriti isključivo na osnovu zapisanih i sačuvanih tekstova za koje se veruje da su plod obdarenih pojedinaca“²¹⁶, Menendes Pidal suprotstavlja svoju, tzv. *tradicionalističku teoriju* (*tradicionalista*), čije pristalice veruju da je pogrešno pridati tako veliku važnost pojedincu, iako ne negiraju značaj stvaralačkog talenta pojedinca niti činjenicu da mora postojati prvi autor neke pesme. Menendes Pidal suprotstavlja pojmove *poesía popular* i *poesía tradi-*

²¹⁴ *Isto*, str. 16.

²¹⁵ Zanimljivo je da je pesma *Arvolis yoran por luvia* navedena u romanu Abrahama Marače (Abraham Marrache), *La historia de Fermoza/Amante de Alfonso VIII*. Autor navodi pesmu u opisu rastanka Alfonsa VIII i Fermoze 1179. godine u Toledu. Abraham Marrache: *La historia de Fermoza/Amante de Alfonso VIII*, "Hebraica Ediciones", Madrid, 2009, str. 139. Nadamo da je autor proverio da se ta pesma pevala u XII veku, ne samo zbog toga što bi to potvrdilo mišljenje Menendesa Pidala, već i zbog toga što bi to značilo da se ta pesma još od tada očuvala do današnjih dana.

²¹⁶ Ljiljana Pavlović-Samurović, Dalibor Soldatić, *op. cit.*, str. 16.

cional. Smatra da je sintagma *poesía popular* nedovoljno određena i da treba da bude preciznija:

„Ta pesma koja se obnavlja pri svakom ponavljanju, prerađuje u svakoj od svojih varijanti koje žive i koje se prenose talasima zajedničkog karaktera u okviru jedne grupe ljudi i na određenom prostoru, to je prava *tradicionalna poezija*, vrlo različita od druge koja je samo *narodna*.“²¹⁷

I najzad, kada se govori o španskoj narodnoj lirici, Menendes Pidal iznosi mišljenje da je ona nastala uzajamnim prožimanjem hrišćanske i arapske civilizacije na Iberijskom poluostrvu, a za dvorsku liriku, naročito u Kataloniji, da je rezultat ugledanja na provansalsku (koja takođe ima elemente arapskog uticaja) i da je:

„Lirika je u Španiji postojala mnogo pre pojave poznatih i slavljenih pesnika, kroz viševekovni obostrani uticaj dva sveta: arapskog i romanskog.“²¹⁸

Moramo spomenuti i stav koji ističe Maja Bošković Stuli²¹⁹ da ne treba izjednačavati pojam narodne poezije sa pojmom *usmene poezije (poesía oral)*, odnosno pesme stvarane među neobrazovanim pripadnicima naroda iz raznih španskih regiona i pesme obrazovanih, dvorskih pesnika koje su bile usmeno izvođene (sve do pojave prvih štamparija u Španiji). Ovo zaokružuje zaključak koji se jasno nameće iz svega do sada izloženog, a to je da je španska poezija XV veka, budući da je njeno izvođenje bilo usmeno, bila, pre svega, *usmena poezija*.

3.2.1. Jevrejsko-španska lirika

Proučavanju sefardske lirike nije se posvećivala pažnja koju je imala romansa, iako se ne može osporiti da je i te kako vredna pažnje. Sefardi su sačuvali stari lirske fond ponesen 1492. godine iz Španije, koji je, istina, poprimao kolorit koji su mu vremenom darivali uticaji tradicija drugih naroda: prvo *orientalni* (uticaj Turske), a zatim *slovenski*, kada govorimo o Sefardima koji su se nastanili na ovim prostorima.

---

²¹⁷Isto, str. 21.

²¹⁸Isto, str. 19-21.

²¹⁹Maja Bošković Stuli: *O pojmovima pučka književnost i njihovim nazivima*. "Umjetnost rijeći". Zagreb, 1973, str. 149-184, 237-260. Ljiljana Pavlović-Samurović, Dalibor Soldatić, *op. cit.*, str. 20.

Jevrejsko-španska lirska pesma se naziva *kantiga/kantika* (u Bosni). To je, najčešće, kraća pesma ljubavnog sadržaja, i njih ima najviše. Sefardi ih često mešaju sa romansama, pa se u *Jevrejskom glasu* od 24. januara do 14. februara 1930. g. vodila sledeća polemika na jevrejsko-španskom jeziku: „Luke es romano i luke es kantika?” (Šta je romansa i šta je kantika?). Povod je bilo veče koje je priredio „Jevrejski klub” iz Sarajeva, pod nazivom „La noćada espanjola” (Špansko veče). Sve pesme koje su te večeri izvedene mlađi deo publike nazivao je romansama, pa se zbog toga oglasila osoba potpisana kao „Sefardi”, upozoravajući: „(...) ke todas las kantigas ke se kantavan akeya noće no son romansas” („Nisu sve pesme koje su one večeri pevane romanse”). Polemiku je započeo čitalac koji se potpisao kao „Musa”, postavljajući pomenuto pitanje. Ova diskusija je pokazala da jeste bilo Sefarda koji su pravili razliku između romanse i lirske pesme, ali da su bili u manjini.

Pored ljubavnih, očuvale su se, mada u znatno manjem broju, i pesme druge vrste: *kantigas de boda (svadbene pesme)*, *kantigas de kuna (uspavanke)*, *endechas (tužbalice)* itd. Osnovni ton i tematika ovih pesama imaju patinu stare španske lirike, ali i pečat pesama koje su se pevale u Portugalu (*fado*), jer je kontakt oduvek postojao, a zemlja u kojoj su španski Jevreji prvo potražili utočište bio je upravo Portugal (iako su i njega posle nekoliko godina morali da napuste iz istih razloga). Već pomenuti sakupljač španskog folklornog blaga u Bosni i saradnik Menendes Pidala Moše Atijas, o tome kaže:

„Visto que los Judíos expulsados de España se llevaron con ellos un tesoro de romanzas, por que no admeter que llevaron con ellos y cantes populares?”²²⁰

Zatim objašnjava zašto to smatra mogućim:

„(...) tekstovi tih lirske pjesama prodavalici su se u španjolskim gradovima u godinama izgona Sefarda, bili su tiskani na listovima papira i svaki se list prodavao posebno”.²²¹

Iako ovih pesama sa jasnim pečatom tih zemalja ima malo, neke od njih pevaju se i danas (nekoliko tih listova – *pliegos sueltos* – čuvaju se u Nacionalnom muzeju u Pragu).

²²⁰ „S obzirom da su Jevreji prognani iz Španije poneli sa sobom dragocene romanse, zašto ne reći da su sa sobom poneli i narodne (lirske) pesme?” Muhamed Nezirović, *op. cit.*, str. 432.

²²¹ List sa naštampanim pesmom koji se prodavao na trgovima i vašarima naziva se *pliego suelto*.

3.2.2. Kansioneros/ Cancioneros/ Pesmarice

Kansionero – naziv potiče od reči *canzona*, ital.-pesma – najstarija i najpoznatija lirska pesnička forma. Ovaj termin se, u početku, koristi da označi zbirku pesama različitih autora o istoj temi, na portugalskom, kastiljanskom, katalonskom i aragonskom dvoru, a kasnije označava zbirku pesama jednog autora. „Najstarija poznata takva zbirka je portugalski *Canconeiro del rei Dom Dinis* (portugalskih kraljeva) sa dve hiljade pesama od tri stotine trubadura iz XIII veka, koji govori o dvorskom životu onoga doba. Od španskih pesmarica najpoznatiji je *Cancionero de Baena*, nastao oko 1445. godine na kastiljanskom dvoru; širenjem španskog političkog uticaja – naročito preko napuljskog dvora, kanconijeri se javljaju u Italiji a nešto kasnije i u ostalim evropskim zemljama. Bilo ih je raznih: *palacianos* (dvorski), *generales* (od pesama različitih autora o različitim temama), *particulares* (jednog autora), *especiales* (o jednoj temi) i *populares* (sastavljeni od narodnih pesama).“²²²

3.2.3. El kansoniero sefardi/ Sefardski kansonijero

Na ovim postorima nemamo nijedan sefardski *kansonijero*, zato možemo govoriti samo o zbirkama u kojima se, pored romansi, nalaze i lirske pesme. Pominjali smo već zbirku Samuela Elazara, koju je autor naslovio *El romancero judeo-español*, u kojoj se nalaze, i to u većini, lirske pesme bosanskih Sefarda. I o našoj zbirci *Ya spontó la luna* već je bilo reči, tako da ćemo govoriti o knjizi *Kantigas de korason*, koja bi se mogla smatrati pesmaricom.

U njoj su najbrojnije ljubavne pesme (47). Delimo mišljenje sa onima koji autorstvo ovih pesama pripisuju ženama, kao što smo istakli u pogовору zbirke *Ya spontó la luna*:

„Pesme ljubavnog sadržaja stvarale su mlade žene i devojke, koje su svoja osećanja pretakale u pesmu kroz koju su jedino i mogle da iskažu svoje želje, svoju čežnju, osećanja i nadanja.“ (str. 171)

Neke od njih ili njihove varijante mogu se naći i u *Romanseru* Samuela Elazara, a za petnaest pesama ljubavnog sadržaja iz naše zbirke dobili smo potvrdu etnomuzikologa sa Izraelskog univerziteta, Suzane Vajh-Šahak (Susana Weich-Shahak) da do sada nisu bile zapisane (kao i neke brojalice, svadbene i dečije pesme, ali o tome će kasnije biti reči). U prikazu

---

²²²Živković, Dragiša (ur.), *op. cit.*, autor odrednice dr Mirjana Drndarski, str. 332.

knjige, objavljenom u časopisu *Aki Yerushalayim*, Moše Šaul (Moshe Shaul) kaže:

„Esta kasete es tambien una buena kontribusion al esforso para salvar del olvido la erencia kulturala Sefardi siendo ke mas traye, en desparte de algunas kantigas muy konosidas en todas las comunidades sefardis, algunos kantes menos konosidos o enteramente deskonosidos, ke a vista eran kantados solo entre los sefardis de Yugoslavia.“²²³

Čini nam se da našu punu pažnju na prvom mestu zaslужују pesme ponesene iz Španije koje su, u velikoj meri, do današnjih dana sačuvale tekst i melodiju (uz uticaje, pre svega neizbežno, turske) jer je:

„(...) lirika “ključ” turskog uticaja na sefardsku poeziju, koja je u sferi lirike bila slabija nego u sferi romansera, koja je učvršćena i definisana pre izgona kao vrlo određen rod.“²²⁴

Neke od starih romansi, na primer *Morenika i Arvolis yoran por luvia*, su često „između“, jer ih jedni smeštaju među romanse (što, zapravo jesu), a drugi među lirske, i to: svadbene (*Morenika*)²²⁵, odnosno ljubavne (*Arvolis yoran por luvia*). Evo primera koji navodi Paloma Dijas Mas (kao delove segidilje Gonsala Koreasa /Gonzalo Correas/):

<i>Morena me llaman</i>	<i>Tamnoputom me zovu,</i>
<i>blanca yo nasi</i>	<i>ja rodih se bela,</i>
<i>de pasear galana</i>	<i>lepotica u šetnji ja,</i>
<i>mi color perdi</i>	<i>boju sam izgubila.</i>
<i>Morena me llama</i>	<i>Tamnoputa – doziva me</i>
<i>el hijo del reyi</i>	<i>kraljev sin,</i>
<i>si otra vez me llama</i>	<i>ako me opet pozove</i>
<i>yo con él me iré.</i>	<i>odoh ja sa njim.</i>

²²³ „Ova kasete /muzička kasete ide uz knjigu, kao njen deo, prim. D. T./ je takođe vredan prilog naporima da se kulturno nasleđe Sefarda spasi od zaborava, budući da nam nudi, pored pesama koje su dobro poznate svim sefardskim zajednicama, i neke manje poznate ili sasvim nepoznate pesme koje, reklo bi se, pevaju samo Sefardi u Jugoslaviji“, *Aki Yerushalayim, Revista kulturala Djudeo-Espanyola*, br. 57, 1998, str. 69.

²²⁴ Krinka Vidaković-Petrov: *Sefardi u Jugoslaviji*, rukopis, 1988.

²²⁵ *Poesía oral sefardí. Selección, introducción y notas de Paloma Díaz Mas. Esquio-Ferrol, 1994, str. 59.* „*Tamnoputa*. U ovoj pesmi s istoka (često se peva na svadbama) mešaju se motivi koji se vrlo obilato koriste u španskoj narodnoj lirici: o ljubavnoj strelici koja ranjava, o zaljubljenom koji otima dragu i lađom je odvodi preko mora i o tamnoputoj devojci koja šeta po vetru i suncu. Ovaj poslednji je imao posebnu sreću u Zlatnom dobu: koriste ga Lope de Vega i Tirso de Molina, a i osnova je u nekim poznatim segediljama koje navodi Gonsalo Korea kojima pripadaju i naše strofe 3 i 4.“

Paloma Dijas Mas dalje kaže:

„*La Morena. En este canto oriental (usado con frecuencia para bodas) se mezclan motivos muy fecundos en la lírica popular hispánica: el de la flecha que hiere de amor, el del amante que rapta a su amada llevándola en un barco al otro lado del mar y el de la muchacha morena que gusta de andar al aire y al sol. Este último tuvo especial fortuna en los Siglos de oro; lo utilizan, por ejemplo, Lope de Vega y Tirso de Molina, y dio pie a unas famosas seguidillas citadas por Gonzalo Correas, a las que pertene- cen nuestras estrofas 3 y 4.*

La propia Morenica se canta en algunos lugares con un estribillo griego (árabe o turco) e incluso se ha podido determinar que la estrofa migratoria:

– agua echa ante tu puerta
pasaré y me caeré
porque salgan tus parientes
me daré a conocer –

que aparece en diversas canticas, es traducción literal de un dístico helénico.”²²⁶

Varijanta koja se pevala u našoj kući se razlikuje samo po tome što ima refren koji pesmi daje formu dijaloga (po tome se razlikuje i od varijante zabeležene u Sarajevu)

*Morenika, a mi me yaman
yo blanca nasi
i del sol d'enverano
me azi asi.*

*Morenika, grasiozika sos
i yo moreno i grasiozo
i ojos pretos tu.*

*Morenika, mi me yama
el ijo del rey,*

*Tamnoputom me zovu,
bela sam se rodila,
od letnjeg sunca
ovakva sam postala.*

*Tamnoputa, prelepa si
tamnoput i lep sam i ja,
al' ti imaš crne oči!*

*Tamnoputa, doziva me
kraljev sin,*

²²⁶ „*Morenika se negde peva sa grčkim (arapskim ili turskim) refrenom; moguće je zaključiti da je ova "šetajuća" strofa:*

– prospri vodu pred vratima tvojim
proći ču i pašču
da bi tvoji roditelji izašli
da me upoznaju –

koja se pojavljuje u raznim pesmama u književnoj tradiciji, jedan grčki distih.” *Isto.*
Prevod D. T.

*si otra vez me yama
me vo yo kon él.*

*ako me opet pozove
otići ču ja sa njim.*

*Morenika, grasiozika sos
i yo moreno y grasiozo
i ojos pretos tu.*

*Tamnoputa, prelepa si
tamnoput i lep sam i ja,
al' ti imaš crne oči!*

Ne znamo sa sigurnošću otkuda ovaj refren, ali u našoj porodici se ova pesma oduvek ovako pevala. Naučili smo je od bake Rahele, kojoj je bila jedna od omiljenih.

Mnoge lirske pesme su sačuvane zahvaljujući tome što su rabini ili hazani²²⁷ upisivali njihovu prvu rečenicu da bi podsetili na melodiju kojom se molitva peva, kao, na primer, molitva *Al diyo alto kon su grasiya* (*Milostivog Svevišnjeg molićemo*), koja se pevala u sarajevskim sinagogama.

*Al Diyo Alto kon su grasiya
demandaremos mucha bonansa
una vida sin mal i ansiya
a nos i a todo Israel.*

*Višnjeg Boga molićemo
za milost veliku,
život bez bola i muka
da podari nama i Izraelu.*

Ona se peva, kao i ljubavna pesma *Mi kerido, mi amado* (*Moj voljeni, moja želja*; reči za ovu ljubavnu pesmu napisali su naši ujaci Aron Kapuano i Jakov Bahar 1950. godine) na melodiju koja je kod nas poznata pod naslovom „Kad ja podđoh na Bem-baštu”.

*Mi kerido, mi amado
ken lo save onde stas
mi kerido, mi amado
kero verte i nada mas.
Mi kerido, mi amado
tu sos todo para mi
mi kerido, mi amado
sto muriyendo yo por ti.*

*Moj voljeni, moja želja
ko zna gde si sada ti,
moj voljeni, moja želja
da mi te je videti.
Moj voljeni, moja želja,
ti si meni ceo svet,
moj voljeni, moja želja
za tobom ču umreti.*

Sefardske *Kantigas de amor* prepune su dubokih osećanja i žudnje, ali često i neverice da će se ljubav ostvariti:

*Puncha, puncha la roza guele
ke l'amor mucho duguele
tu no nasitis para mi
presto alehate de mi.*

*Bode ruža onog ko je voli,
ljubav isto tako boli,
ti nisi namenjen meni
zato te molim, odlazi.*

²²⁷Kantori – pojci; hazani – predmolitelji.

Ponekad ta nemogućnost da se željena ljubav ostvari dovodi do očajanja i beznađa, što je svojstveno mladima:

*Dime, paloma, como puedo
como vo bivir sin ti?*

*Sin korason, sin emosiyon
adio, paloma, yo ya me voy!*

*Reci, golubice, kako ču,
kako ču bez tebe živeti?*

*Bez srca svoga, bez osećanja,
zbogom, golubice, umreću!*

Ponekad (i to je svojstveno mladima) sve svoje nade polažu u sudbinu:

*Siyenti, mansevika,
Siyenti, mansevika,
yo de ti me namori!*

*Čuj devojko,
Čuj devojko
u tebe sam zaliublien!*

*Mira, manseviko,
mira, manseviko
ke mazal mos van a dar*

*Da vidimo momče,
da vidimo momče,
kakva nam je srbina*

Si mos dan un bueno

Ako dobra bude

*Sí mos dan un bueno
Y a tí te va favoreci*

ako dobra bude

Yo a ti te vo tomar!

ja ču tebe uzeti.

Paul L. M. 2

Всіх всіх борос-Борос
ніж твої кіз шинків
но здохніши твою волю
кошко рялюз.

Се Но Кепес ин
Котирое
бет ишлэг засваромо

Hussein F.

Информация о санатории

Koza għewaqżeen

Eru ejeniv ^{II}
Tjörn Kjøge

на 1100. Керогеитиум

~~Сумарне кількість
на зоочищення~~

To Dela (Bur)

To Bela (Bukic')

Razumljivo, najbolniji su rastanci. U tim se pesmama posebno dramatično opisuje osećanje beznadežnog gubitka. Jedna od pesama koju ćemo uzeti za primer zove se *Las estreyas de la mañana* (*Jutarnje zvezde*). Ona se izdvaja po tome što počinje antitezom koja je nije retka u sefardskim pesmama:

Ke se vé por la ventana

ke arelumbra mi korason?

O son estreyas de la mañana

o son los ojos de mi amor?

No son estreyas de la mañana

ni son los ojos de mi amor

Esto es un vergel verde

ke arelumbo mi korason

Se mi korason ventana teniya

i la maraviya ken podiya mirar!

Kampos i viñas se despertavan

para ver tanta dolor.

Adio, adio mi kerido

adio, adio el mi amor.

Adio sol i la luna

Adio, adio mi korason.

Šta se to s prozora vidi

što obasjava srce moje?

Jesu li jutarnje zvezde

il' oči ljubavi moje?

Nisu to jutarnje zvezde

ni oči ljubavi moje,

Već je to vrt zeleni

što mi srce teši.

Da moje srce prozor ima

i nekog da čudo jedno vidi:

Vinogradi i polja se bude

da vide toliki bol.

Zbogom, zbogom voljeni,

zbogom, zbogom ljubavi,

Zbogom sunce i meseče,

Zbogom, zbogom živote.

(*Prevod D.T.*)

Od svih lirskih vrsta, najviše i najbolje su upamćene ljubavne pesme. Naše je mišljenje da to nije samo zato što izražavaju najdublje, najjače i najplemenitije osećaje, već zato što pesma daje mogućnost da se o osećajima govori, da se nekome, anonimnom, ali prisutnom, poveri ono što se bližnjima ili voljenoj osobi ne može reći.

Kantiga je pesma čija je struktura utvrđena već u srednjem veku sa veoma raznovrsnom metrikom, jer je:

„(...) publika od lirske pesme tražila versifikatorsku veština pre nego pesnički doživljaj, naročito su se dvorski pesnici nadmetali u veštini sastavljanja dopadljivih, komplikovanih stihova.”²²⁸ Pesnici su, naročito dvorski, pored ljubavnih tema birali i druge: „(...) česte su i metafizičke teme, posebno rado su dvorski pesnici pevali o neumitnosti smrti i o varljivosti čovekove sreće na zemlji.”

²²⁸Ljiljana Pavlović-Samurović, Dalibor Soldatić, *op. cit.*, str. 43-45.

Da bi zadobili pažnju slušalaca dajući pesmi očekivanu dopadljivost, pažljivo su birali metafore i brojne epitete za damu o kojoj pevaju. Ona je *blanca rosa* / bela ruža, *blanca flor* / ljiljan beli itd.

Od metričkih formi koje su koristili dvorski pesnici u XV veku, kao npr. Huan Alfonso de Baena (pokršteni Jevrejin, pesnik i činovnik na dvoru Huana II kastiljanskog, poznat po rukopisnoj zbirci – prvoj pesmarici nazvanoj *Cancionero de Baena*²²⁹), ističe se strofa sa osam stihova²³⁰, a najbrojnije su bile forme *canciones i decires*.

„*Canción* je lirska pesma koja se pojavljuje kao naslednica galisjsko-portugalske forme poznate pod nazivom *cantiga*.²³¹ Ima sledeću strukturu: počinje strofom od četiri stiha (*redondilla*), slede još dve strofe od po četiri stiha; prva i poslednja strofa su, po rimama istovetne, a ovaj redosled se može ponavljati u nastavku pesme.

„Ova metrička forma je korišćena uglavnom za ljubavne pesme i bila je namenjena pevanju. Stihovi su bili obično osmerci (*octosílabos*) ili šesterci (*hexasílabos*).²³²

U sefardskim lirskim pesmama, naročito starim, ponesenim iz Španije, ova metrička forma se očuvala.

3.2.4. Koplas/ Komplas

*Koplas/ komplas*²³³ su pesme koje prate sinagogalne obrede. Pevaju se za vreme jevrejskih praznika: *Purima* – svetkovine koja je sećanje na legendu poznatu pod imenom *Megilat Ester* (*Svitak o Esteri*. To je priča o spasenju Jevreja iz persijskog ropstva zahvaljujući Esteri i njenom ujaku Mordehaju); *Pesaha* – praznika koji podseća Jevreje na izlazak njihovih dalekih predaka iz Egipta i oslobođanje iz faraonovog ropstva; *Hanuke* – koji slavi pobedu Jevreja, pod vođstvom braće Makabejaca nad Grcima; *tubiš'vat* (*tu*

²²⁹Baena je zbirku sastavljaо više godina, a završio je oko 1445. godine. Zbirka obuhvata 576 pesama od 54 pesnika, uz nekoliko pesama nepoznatih autora; bila je namenjena kralju i njegovim dvoranima. Ima izuzetno veliku dokumentarnu vrednost. Nalazi u Nacionalnoj biblioteci u Parizu. *Isto*, str. 44.

²³⁰*Coplas de arte menor* – „najvećim delom stihovi su osmosložni, pesma je, pre svega namenjena čitanju, korišćena je za moralističko-filosofske teme. Ljubavna pesma je vrlo retko uobičajena u ovu metričku formu“. *Isto*, str. 44.

²³¹*Isto*, str. 44

²³²*Isto*, str. 45

²³³Reč *kompla* dolazi od španske reči *copla* – sa značenjem „strofa“. U španskoj književnosti *copla* se susreće i u narodnoj i u umetničkoj lirici, naročito u Srednjem veku i Renesansi. Kasnije, pod nazivom *copla*, podrazumevaju se pesme svih vrsta strofa.

bi šebat) – praznika zemlje, plodova i cveća i, naravno, *Šabata* – praznika sedmog dana, tj. dana odmora za srce i dušu.

Paloma Dijas Mas kaže da:

„(... se trata de un género cultivado desde el siglo XVIII. Los autores de coplas sefardíes parece que se basaron en una tradición previa, de origen hispanojudío medieval. Así lo sugieren algunas coplas sefardíes postexiliadas y varios poemas castellanos medievales de autor judío como *Los Proverbios morales de Sem Tob* o *varias composiciones del siglo XIV (Coplas de Yoçef, Lamentación del alma ante la muerte)*.“²³⁴

Koplas za jevrejske praznike

Pored čisto liturgijske muzike i pesama koje samo u sinagogama izvode rabini i hazani, postojala je i druga (paraliturgijska) muzika i pesme koje su se mogle pevati u svakom domu, dajući praznicima svečani ton.

Praznici su uvek (i svuda) posebni dani, kao i dani uoči praznika. Brojne su pesme koje opisuju baš te dane pripreme za praznik. Svaki praznik ima svoj ritual, počev od spremanja kuće – naročito za *Pesah* je predviđeno spremanje kuće „od podruma do tavana“, kao i dvorišta; to veliko spremanje zove se *hadras de pesah*. Tu atmosferu užurbanosti i rada, bez predaha, opisuje Laura Papo Bohoreta u pesmi *Hadras de Pesah*. U njoj se vidi da je reč o ženama koje do kasno u noć rade, mada ni muškarcima, od kojih se očekuje da zarade novac za tu priliku, nije lako. U rukopisnoj zaostavštini Laure Papo-Bohorete, koju posedujemo, naišli smo na veoma potresnu pesmu, naslovljenu *Pesah*²³⁵:

Nuestras fiestas kuando vienen
kon brijo lazdro jo
Jevo sakos, balas, sestos
Bivimos, grasics al Dio

Refren: Davičon, Davičon...

Šabat, purim i otros dias
se pueden arievar

Naši praznici kada dođu
są voljom rintam ja
Nosim džakove, bale, korpe
Živimo, hvala Bogu

Refren: Davičon, Davičon...

Šabat, purim i drugi dani
podneti se mogu

²³⁴ „Radi se o vrsti negovanoj od XVIII veka. Autori sefardskih *koplas* su ih, izgleda temeljili na prethodnoj tradiciji jevrejsko-španskog porekla. Na to ukazuju neke sefardske *komplas* posle izgona i druge kastiljanske srednjevekovne poeme jevrejskog stvaraoca Sem Toba *Proverbios morales*, ali i druga, anonimna dela (*Pesma o Jozefu, Oplakivanje duše pred smrt*).“ P. Díaz Mas, *Poesía oral sefardi*, str. 19. Prevod D. T.

²³⁵ Nismo naišli na ovu pesmu u *Romanseru* niti se ona igde pominje; ne znamo sa sigurnošću da li je L. Papo-Bohoreta i autor ove pesme.

*las hadras de pesah de las ižas mias
Davičon las va gormar*

Refren:

*Mucho gastes i poko komes
pezgor kale alevantar
De las devdas te korkoves
Ama mos kale fiestar.*

Refren:

Bailan i kantan engustos (Igraju i pevaju zajedno) – dodala je redak ispod pesme Bohoreta.

Ipak, i pored velikog rada (i troškova), svi se prazniku raduju. Ovu smo pesmu naveli i zbog toga što otkriva bez ulepšavanja i ublažavanja način života siromašnih Jevreja koji ni najteži rad uz gladovanje ne smatraju žrtvom, već „igraju i pevaju zajedno” kako dodaje Bohoreta, dostoјno dočekujući i ispraćajući veliki praznik.

U našoj porodici se pevala pesma *Kavritiko (Hag gadia)*:

*Un kavritiko, un kavritiko
me merko mi padre por
dos levanim
Vino el gato i se komiyo
el kavritiko
ke me merko mi padre
por dos levanim
Vino el pero
i modrio al gato
ke se komiyo el kavritiko
ke me merko mi padre
por dos levanim...*

*Jedno jarence, jedno jarence
kupio mi otac
za dva groša
Došla je mačka i pojela
jarence što kupi mi ga otac
za dva groša
Došao je pas i ugrizao mačku
što pojede jarence,
što kupi mi ga otac
za dva groša...*

U pesmi se ređaju zatim „dolasci” onih koji prethodnika kažnjavaju, uz ponavljanja od početka. To je vesela pesma koja se neizostavno peva za *Pesah*.

Za *Hanuku*, praznik ponovnog osvećenja drevnog jerusalimskog hrama, u svećnjak sa osam krakova (*hanukija*) stavlja se osam sveća, svake se večeri pali po jedna, da bi osmog dana gorelo svih osam sveća. *Očo kandekas* se i danas peva. (Pesmu je Flori Jagoda naučila od svoje bake i ne samo zapisala, već i snimila i izdala kasetu sa ovom i drugim veoma omiljenim pesmama).

Tubišvat, praznik zemlje, voća i cveća, praznuje se na početku mjeseca februara (u Palestini je to bio prvi dan kada je priroda počinjala da se budi, zato i nosi naziv *Nova godina drveća* (*Roš hašana la-ilanot*); naziva se još i *Hamišaši ili Frutas*). Tog dana se na sto iznosi što je moguće više voća. Pesme koje se pevaju na *Tubišvat - kompla* – su pesme koje imaju različit broj strofa. U njima se voćke i biljke nadmeću i raspravljaju ko je bolji, mirisniji, sočniji itd. Takva je *La kantika de frutas*.

21. 4

NEVREJSKI GLAS 1928. godina

La kantika de las frutas.

Esta cantika transportamos del libro
»Komplas de hamisha-asra«, editado en
Belgrado, en los primeros años del
siglo XIX.

El trigo avlo primero, i dió su buena respuesta;
Roska i pita es primero, en todo modo di fiesta.

En los antiguos ſaním, tenía mižor avrigo,
Ki el lehem apanim, azian del mižor trigo.

La azeituna avlo valiente, así eja dirá:
De mi kitavan szeti, a zinder la menorá.

El datil mižor avlo, ke tiene otra kon el,
Ke a su arvol s'enſembla, la keneset Jisrael.

La mi fruta mučo vale, dišo la uva en sekreto,
Ke de la mi fruta sale, vino blanco i vino preto.

El igo di bravamente, dišo, jo no tengo kucſto,
Envierno so kajente, en enverano so fresko.

La mangrana li asenta, i grandeza li konvène,
Ke granos tiene sia kuenta, otra fruta tal no tiene.

Eskočedis i vereš, loka dize la mansana,
Kon mi plazer tomareš, ke mi fruto el mal sana.

Salto la muez del burako, kon ki son gord's mis kaškas,
Kon mi se inče el sako, para dugar en las paskuas.

La almen'd'a i alviana, avlaron kcn altigueza,
Somos una fruta sana, mos meten en kuol-ker meza.

La pera bien penso, i avlo kon mučo tino,
Aui ke traventa so, mas kon mi se beve vino.

La asorva respondio, eylo avla kurta,
Mi puedo alavar jo, ke vležos gozan mi fruta.

Kon grandeza enpeso, esto dišo el bimbrijo,
A mi mirá ki jo so, como dukado amarijo.

La sereza kon su grasia, eja dišo otra koza,
La mi fruta no enfasia, ke era fruta goloza.

La kastanja en ser traventa, dišo: jo esto kajada,
Ninguno a mi me koma, salvo koča o torada.

El kajisi dišo: ken kere, salti, di mi ki tome,
I un poco ki espere, mi kueško tanbien si kome.

„S. G. Armistad i J. H. Silverman²³⁶ smatraju da ove pesme vuku koren iz veoma stare evropske tradicije a da se sam Jehuda Kali (Yehuda Cali),²³⁷ vjerovatno nadahnuo nekim balkanskim izvorom: ‚se conocen canciones análogas con servo-croata, bulgaro, macedo-rumano y húngaro’ – poznate su slične pjesme na srpskohrvatskom, bugarskom, macedorumenijskom i mađarskom. Pri tom navode i ovu našu pjesmu:

Falijo se žuti limun kraj mora:

’Ima l’ danas iko ljevši od mene?

Sva gospoda šerbe pije (od) mene.... ,

Progovara šarenika jabuka:

,Ja sam danas više ljevša od tebe.”²³⁸

U Beogradu je tridesetih godina XIX veka štampana knjiga *Komplas de hamisa asar* iz koje je *Jevrejski glas* (br. 4), štampao stihove *La kantika de fruta*.

Ova je pesma veoma značajan primer među *Komplas de fruta* koje su zabeležene na ovim prostorima (Sarajevo), kao i jedna pesma koja je svoju popularnost sačuvala do današnjih dana: *Una ramika de ruda/ruta*. Ona pripada zbirci *Komplas de las flores (pesme cveća)*. Pesmu je 1911. godine u Sarajevu zabeležio Manrike de Lara, po kazivanju sarajevskog nadrabina dr M. Levija:²³⁹

Respondio la ruda y dixo:

*– Mas grandes son las mis famas
que soy roza de parida
y todo el ojo malo
y me meten en las kamas*

Odgovori ruta, ona, reče:

*– Vrlo velika je moja slava
jer sam ruža porodilje
a i protiv oka uroklijava
stavljam me u duševe.²⁴⁰*

Purim je najradosniji praznik u Jevreja koji se praznuje u čast kraljice Estere, udate za persijskog vladara Kserksa I (Jevreji ga zovu Ahašvaraš). Ona je, saznavši za bezdušni plan Kserksovog ministra Hamana da uništi sve Jevreje, koji nisu hteli da se klanjaju persijskim bogovima, obavestila svog ujaka/ strica/ Mordehaja, pa su oni osujetili Hamana da svoj plan ostvari. Haman i njegova porodica su pogubljeni.²⁴¹

²³⁶Poznati istraživači sefardske kulturne baštine. Armisted je i sastavljač Kataloga – indeksa (*Cártago Índice – El romancero judeo-español en el Archivo Menéndez Pidal*).

²³⁷„Koliko se danas zna” – kaže M. Nezirović, „pesmu za *Tu bi šebat* sastavio je solunski Sefard Jehuda Kal'i. Njegova prva ovakva *compla* objavljena je tek 1892. godine u njegovom rodnom gradu.” Muhamed Nezirović, *op. cit.*, str. 153.

²³⁸Isto.

²³⁹Isto, str. 162.

²⁴⁰Prevod: M. Nezirović.

²⁴¹Cadik Danon: *Zbirka pojnova iz judaizma*, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd, 1996 (Poglavlje: *Praznici*).

Na ovaj dan Jevreji se vesele uz pesmu, igru i maskenbal koji se priređuje da bi se izvodile scene u kojima se ismeva ministar Haman. Na primer, tu pesmu *Kuando (H)Aman se emboracho* je, kao sećanje, naveo najveći broj ispitanika u anketi *Moja porodica*.

Koplas ili komplas su veoma popularne među Jevrejima (Sefardima i Aškenazima podjednako), mada pripadaju, pre svega, pisanoj tradiciji. Prve zbirke *purimskih* pesama pojavile su se na samom početku XVIII veka, kada je J. Clava napisao, oko 1700. godine i prve strofe – *Complas de Purim*.

„Što se tiče Sefarda, nastajale su u raznim njihovim zajednicama u Zapadnoj Evropi, na Balkanu i na Levantu, tako da se za one koje su nastale u osamnaestom vijeku ustalio naziv *complas viežas* (stare pjesme), za one ponikle u devetnaestom *complas novas* (nove pjesme) a za one nastale kasnije, u našem stoljeću, *complas novísimas* (najnovije pjesme). Obje ove vrste zastupljene su u knjizi *Complas de Purim* koju je objavio 1930. godine sarajevski rabin Haim A. Papo – broj stihova u pjesmama ovog autora je različit. Neke imaju samo pet strofa od tri, četiri ili pet stihova razne dužine, dok su druge mnogo duže. Jedna od njih ima 60 strofa od četiri stiha od kojih su dva poslednja refren koji se ponavlja”.²⁴²

U sefardskim lirskim pesmama, naročito starim, ponesenim iz Španije i koje se pevaju, ova metrička forma se očuvala.

O nastanku i osobinama ovih pesama, Paloma Dijas Mas kaže:

„En todo caso, debió de existir un largo período de vida latente hasta que esos autores cultos del siglo XVIII retoman la tradición, reavivando el género (que tendrá vigencia hasta las primeras décadas del XX) al servicio de un interés didáctico: poner a disposición de sus correligionarios sefardíes que desconocían el hebreo una serie de poemas válidos para rememorar los elementos fundamentales de la religión judía o los episodios importantes de la historia de su pueblo, para meditar sobre las verdades religiosas y sobre las recomendaciones morales, o conmemorar las festividades del calendario litúrgico. De ahí que el contenido de las coplas pueda ser histórico, hagiográfico, moral, relativo a una festividad religiosa o alusivo a unas costumbres, pero siempre está en el meollo de la composición un tema de referente judío.”²⁴³

²⁴²Muhamed Nezirović, *op. cit.*, str. 165.

²⁴³„U svakom slučaju, morao je postojati dug latentni period života, da bi ga ovi značajni autori iz XVIII veka preuzeli iz tradicije oživljavajući ovaj rad (koji će postojati do prihodnjih decenija Dvadesetog veka) s ciljem da pouče: da se stavi na raspolaganje suverenima

U vezi sa ovim, moramo naglasiti da su originalna pesnička dela na *ladinu* retka i nema sumnje da je u istočnoj sefardskoj zajednici ova grana stvaralaštva daleko manje zastupljena nego u zapadnoj. U vreme pre izgona, kako to pominje i Paloma Dijas Mas, bilo je nekih pesničkih tradicija, o čemu svedoče na primer, *Proverbios morales* i *Poema de Yoçef*. Među istočnim (i zapadnim) Sefardima veoma je poznata poema o Josifu i njegovoj braći, Avrahama iz Toledo, napisana 1732. godine u Solunu ili Carigradu, pod naslovom *Coplas de Yoçef ha-Cadik (Stihovi o Josifu pravedniku)*. Sastoji se od oko 400 strofa od po četiri stiha, a ima i svoju melodiju (pevala se za vreme *Purima*). Sačuvane su dve različite verzije: jedna iz Carigrada iz 1732. godine, a druga iz Beograda iz 1861, koja je pisana po uzoru na izgubljenu solunsku verziju iz 1755. godine. Iako je pisana na osnovu istog legendarnog izvora iz XIV veka, *Poema de Yoçef* je nastala nezavisno od nje. Ima još pesama koje su vezane za *Purim* (mogu se naći u zbirkama i almanasima), poznatih, bilo da su teme u njima ozbiljne ili šaljive, pod naslovom *Coplas/Complas de Purim*. Razumljivo, pored *coplas* koje pripadaju pisanoj tradiciji, ima i onih koje su nastale u narodu, kao što je već spomenuta *copla Kuando Aman se enburačo*.

U vreme našeg odrastanja, odmah posle II svetskog rata, svetkovalo se, ako se uopšte svetkovalo (zbog velike nemaštine, dominantne ideologije toga doba i sve brojnijih mešovitih brakova), veoma, veoma skromno. Nama je o Purimu ostala u sećanju samo jedna pesma:

*Ah, Purim, ah, Purim
mucho mos alegrimos
I akel ke paso
ainda no ulvidimos*

*Ah, Purim, ah, Purim
grande alegriya
ya vino el Purim
i en kaza miya*

*Bives tu, ke bivo yo
Bivan todos los djidios
Biva la reyna Ester
ke tanto plazer mós dyó*

*Ah, Purim, ah, Purim
mnogo smo se radovali
a ni onaj prošli
još nismo zaboravili*

*Ah, Purim, ah, Purim
velika radosti
evo stiže Purim
I u moj dom*

*Živeo ti, živeo i ja
živeli svi Jevreji
Živila kraljica Estera
toliko nam je radosti dala*

Sefardima koji nisu poznavali hebrejski, niz vrednih poema da bi ih podsetile na suštinske elemente jevrejske vere, ili važne delove istorije njihovog naroda, da bi razmišljali o moralnim preporukama, ili da se podsećaju na svetkovine po liturgijskom kalendaru. Otuda sadržaj *coplas* može biti *istorijski, hagiografski, moralni*, u odnosu na religiozne svetkovine ili običaje, ali tako da je u srži kompozicije uvek neka referentna jevrejska tema". Prevod D. T.

Ovaj žanr je cvetao u XIX veku i bio je popularan u sefardskim zajednicama na Orijentu sve do Drugog svetskog rata.

3.2.5. *Kantigas de boda/ svadbene pesme*

Ove pesme prate najvažniji događaj u čovekovom životu – zasnivanje porodice. *Hupa* – jevrejska svadba – traje sedam dana, tokom kojih se sastaje *minjan*²⁴⁴, izgovaraju se blagoslovi (*beraha*) za mladi par, slede dogovori o detaljima vezanim za organizovanje venčanja, dogovara se miraz (*ashugar, dota*), sklapa se predbračni ugovor (*ketuba*). Nevesta obavlja ritualno kupanje, a u pripremanju za samu ceremoniju venčanja pomažu joj brojne rođake. Venčanje se obavlja u radosnoj atmosferi, mладenci stoje pod baldahinom koji simbolizuje nebo, a na kraju ceremonije, pošto se međusobno prstenuju, mladoženja *a rompe el vaso* (razbija čašu) i počinje veselje praćeno prigodnim pesmama.

Svadbenim pesmama, kao i drugim lirskim vrstama (osim ljubavnih), nije posvećena veća pažnja, što se najbolje može videti u *Romanseru Samuela Elazara*, gde ih ima samo nekoliko. U našoj zbirci *Ya spontó la luna* zabeleženo ih je dvanaest.

Pesme prate venčanje od trenutka kada majka ispraća kćer savetujući je:

*Fija mia, mi kerida
pensa bueno i meti al tino
a los kaminos ke tu vas
mira ke no ay madre mas.*

*De los ajenos faz' te paryentis
no te des aboreser
fija de buen padre sos
i esto no puedi ser. (str. 30)*

A nevesta blista:

*Ah, ke relumbror de novia galana
ke salga a baylar ke la kero ver...*

*Kćeri moja, kćeri mila,
dobro pamti i zapamti
tamo gde ti ideš sada
majke tvoje neće biti.*

*Od tuđina bliske gradi
ne daj im se omrznuti
kćer si oca čestitoga
zato se to ne sme zbiti.*

*Ah, kako blista nevesta mlada
neka izađe i zapleše, želim da je vidim*

Kao i u tradicijama drugih naroda, sefardske svadbene pesme su pune iskrenih želja da mladima život bude skladan, pa, iako nevesta „nema zlatnike”, ne izostaje želja da joj bračni život bude lep i ispunjen ljubavlju, zdravom decom i životom bez oskudice.

²⁴⁴*Minjan* je skup od deset muškaraca koji mora postojati da bi se molitva obavila.

Svadbene pesme koje smo naveli u zbirci *Ya spontó la luna*, analizirao je, smatrajući ih vrednim pažnje, prof. Andrea Zinato (Univerzitet u Padovij):

*„Tuttavia il contributo della raccolta di Tutunovich, proprio perché divulgativa e priva di un studio sistematico, è importante dato de la curatrice a memoria parecchi testi certamente conosciuti e comuni alle varie comunità sefardite d’Oriente, ma estremamente interessanti per le varianti e le contaminazioni che li caratterizzano“.*²⁴⁵

3.2.6. *Kantigas de kuna/ uspavanke*

Zaista je prava šteta što se na ovim prostorima niko nije bavio uspavankama, pesmama ispunjenim najdubljom ljubavlju, najlepšim i najiskrenijim željama za dobrobit deteta. Malo ih je zapisanih, a tužna je činjenica da u Elazarovom *Romanseru* nema nijedne. Mada ne možemo znati zašto, naslućujemo da bi razlog mogao biti to što se one prilikom praznika i porodičnih okupljanja ne pevaju i što su samim tim, na neki način, deo porodične intime.

U većini sefardskih uspavanki želje su upućene muškom detetu, poštuo su Sefardi prihvatali patrijarhat:

*Nina, nana mis fijikos
durmin, durmin los ojikos
Nina, nana mis keridos
durmin, durmin los oidas
durmin, durmin pasharikos
no despertesh mis fijikos.*

*Nina, nana dečice (sinovi)
nek spavaju okice,
nina, nana mili moji
neka zaspí svaki zvuk
ni ptičice nek ne pojú
da ne bude decu moju.*

*Durmi, durmi djoya miya
buenus shueñus para ti
buenas noches alma mia
Diyo ti guadri para mi.*

*Spavaj, spavaj zlato moje,
lepe snove imaj ti,
laka noć ti dušo moja
Bog će mi te čuvati.*

Mada retko, ipak se nađe i uspavanka u kojoj su lepe želje upućene devojčici:

^{245.}Ipak, doprinos zbirke Drite Tutunović je važan baš zato što je zbirka jednostavna bez sistematskog proučavanja, budući da autorka prenosi iz sećanja neke tekstove koji su verovatno zajednički i poznati istočnim sefardskim zajednicama, a koji su izuzetno zanimljivi zbog varijanti i paralelizma elemenata koji ih karakterišu". (*Soglie, Rivista Quadrimestrale di Poesia e critica Letteraria*, 2, Agosto 2001, str. 19), Prevod D.T.

*Durme, durme
mi linda donzeya
durme, durme
sin ansiya i dolor*

*Buenos shueños tu ke tengas
i te despiertas alegra i kon amor*

*Spavaj, spavaj
lepa devojčice
Spavaj, spavaj
bez briga, bez bola*

*Neka su ti lepi snovi
da se radosna i ljubavi puna probudiš.*

Nama su uspavanke ostale u sećanju kao nešto što nas uverava u postojanu zaštitu doma i sigurnost koju priža majčino prisustvo. Zato smo mišljenja da su uspavanke nezasluženo skrajnute.

3.2.7. *Kantigas de i para las kryaturas i retahiyas/ dečje pesme i brojalice*

„Dvadeseto stoljeće nazvano je ‘stoljećem djeteta’. U središtu interesa mnogih znanosti, teorija i socijalnih pothvata nalazi se dijete. Međutim, do prije kratkog vremena posvećivali su djetetu vrlo malo pažnje i ono je smatrano malim čovjekom, koji treba samo malo šablonskog odgoja, dok se postavi na svoje noge. Sefardski Jevreji u Bosni živjeli su kroz stoljeća dosta primitivno kao i narod u čijoj su sredini stanovali. Otud nedovoljan interes za dijete. Folklor, koja daje uvida u njihov život, sadržaje premalo grude”.²⁴⁶

Započeli smo ovim citatom iz dva razloga: prvi je što pokazuje da je potrebna građa koja bi nas uputila u pravo stanje stvari već u ono daleko vreme (članak je iz 1928.godine) bila vrlo oskudna, a drugi što Jakov Maestro daje, mada samo delimično, razlog za to. Mišljenja smo da je, zapravo, najvažniji razlog izostavljen: van svake sumnje je da su Sefardi (ma u kom delu bivše Jugoslavije živeli) čuvali i negovali svoju kulturnu tradiciju, ali da nije bilo *zapisivača*. Da još jednom naglasimo zaključak M. Nezirovića koji o ovoj temi kaže: „Materijala je bilo mnogo, ali malo snaga”.

U svakom slučaju, na prvo mesto izbijaju činjenice: da je sačuvano (sa ipak izvesnom sigurnošću) samo ono što je zapisano, kao i da svest o važnosti da se nešto tako trajno sačuva i za *buduće generacije*, nije postojala. Tradicija se zadržavala, čuvala i prenosila u porodici, a gašenjem porodice, bilo koje, zauvek je nepovratno gubljen dragoceni materijal koji nije samo uskraćen budućim istraživačima nego je brisao tragove koje su naši preci, vekovima, ostavljali za sobom.

²⁴⁶Jakov Maestro, *op. cit.*, str. 7.

Imali smo sreće da je u našoj porodici bilo petoro dece. Zato su se pesme, priče, uspavanke, brojalice, itd. stalno ponavljale i tako nam pomogle da ih zapamtimo. Naime, u dečijem se životu, kao i u životu odraslih, reflektuju sve okolnosti i odnosi u toku odrastanja, npr., faze i situacije kroz koje prolazi svako dete. Na primer, kad neće da jede ono što mu se nudi, nego samo ono što želi:

Kero komer, kero komer!

Toma pan i kezo

– *No kero pan i kezo*

kero komer!

Toma el kaldiko!

No kero el kaldiko!

kero komer!

Toma una rosrita

kon muez i almendrika

Si, tomare rosrita

kon muez i almendrika

La kero komer!

Hoću da jedem, hoću da jedem!

Uzmi hleba i sira.

Neću hleba i sira!

Hoću da jedem!

Uzmi malo čorbice

Neću malo čorbice!

Hoću da jedem!

Uzmi kolačić

sa bademom i orahom.

da, hoću kolačić

sa bademom i orahom.

To hoću da jedem!

Pesmu sa sličnom temom, iz zbirke *Ya spontó la luna*, kada dete odabija svaki predlog nalazeći opravdanje za to, pod naslovom *Mošiko, Mošiko*, navodi u svojoj knjizi *Paralelismo en el cancionero Sefardí* muzikolog, prof. Suzana Vajh-Šahak (Susan Weich-Shakak) i kaže:

„*Nuestro siguiente ejemplo No. 4, ofrece, otra vez, y en versión única en nuestra colección, un tema de proposiciones, pero, en este tipo, siempre con respuestas negativas. Se trata de una canción infantil que hemos titulado 'Mošico no puede' recordada en la familia de una informante de Belgrado (Yugoslavia).*“²⁴⁷

I u dečjoj pesmi se oslikava život kojim porodica živi jer život ne štedi nikoga, pa su i deca često u položaju u kom nikada ne bi trebalo da budu. Evo pesme koja iskazuje svu nemoć očajnog deteta kome je igranje uskrćeno, zbog toga što majka, na koju je pao sav teret kućnih poslova, rađanja i negovanja dece, nema drugog izbora. Naslov pesme je *Keru ġugarme – Hoću da se igram:*

*Siyempre kuando salgo kon haveras
a ġugar,
mi madre me yama: "Ay kozas de
lavorar*

*Uvek kad s drugama svojim u igru
pođem ja,
mati me moja zove: "Hajde kćeri na
rad"*

²⁴⁷Susana Weich-Shahak: *Paralelismo en el cancionero Sefardí*, str. 123.

*El ermaniku sta yorandu lu kalis
mishiyar,
al padre ke lazdra, yeva un bukadu
de pan,
tambien al tiu ke la kaza fragua,
la ermanika ya se seko, dali un kopu
d'agua".
Si la vida mia entera ansina va ser,
no la kero Diyo, no la tengo
de menester! (str. 96)*

*Maleni brat ti plače, zaljuljaj kolevku
malo,
otac tvoj teško radi, odnesi mu ručak,
zlato
i stricu svom, dabome, što kuću tamo gradi,
Sestrica ti je žedna, podaj joj čašu
vode,
pre no što na njivu oca i strica odeš.
Tako je svakog dana. Umorna sam do neba.
Ako će doveka tako, život mi baš ne treba!*

(Prevod D.T.)

Naravno, daleko brojnije su pesme vedrog sadržaja u kojima se naivne dečje želje ispunjavaju.

*Una mansana emoza i kurlada
anoche asoñi.
A la mañanida al vergel
muestru akori.
Ah, ke disgrasiya!
La mansana no topi!
para atornarme la spalda abolti,
kuando la boz de mi madre sinti:
"Ven mi alma, mi kerida, mira ke
tengo para ti!
Kon la mirada klara i una sonriza,
ke al korason mio por siyempre kedo,
la mansana asoñada, mi madre
me regalo.*

*Noćas usnih jabuku, divnu,
sočnu crvenu.
U svanuće u baštu sam
otrčala i u grane pogledala.
Ah, žalosti, nema je!
Tužna srca podoh doma
kada začuh majčin glas.
Zvala me je nasmejana:
Dođi dušo, imam darak za te ja,
reče ona, pružajući baš jabuku,
jabuku iz moga sna.*

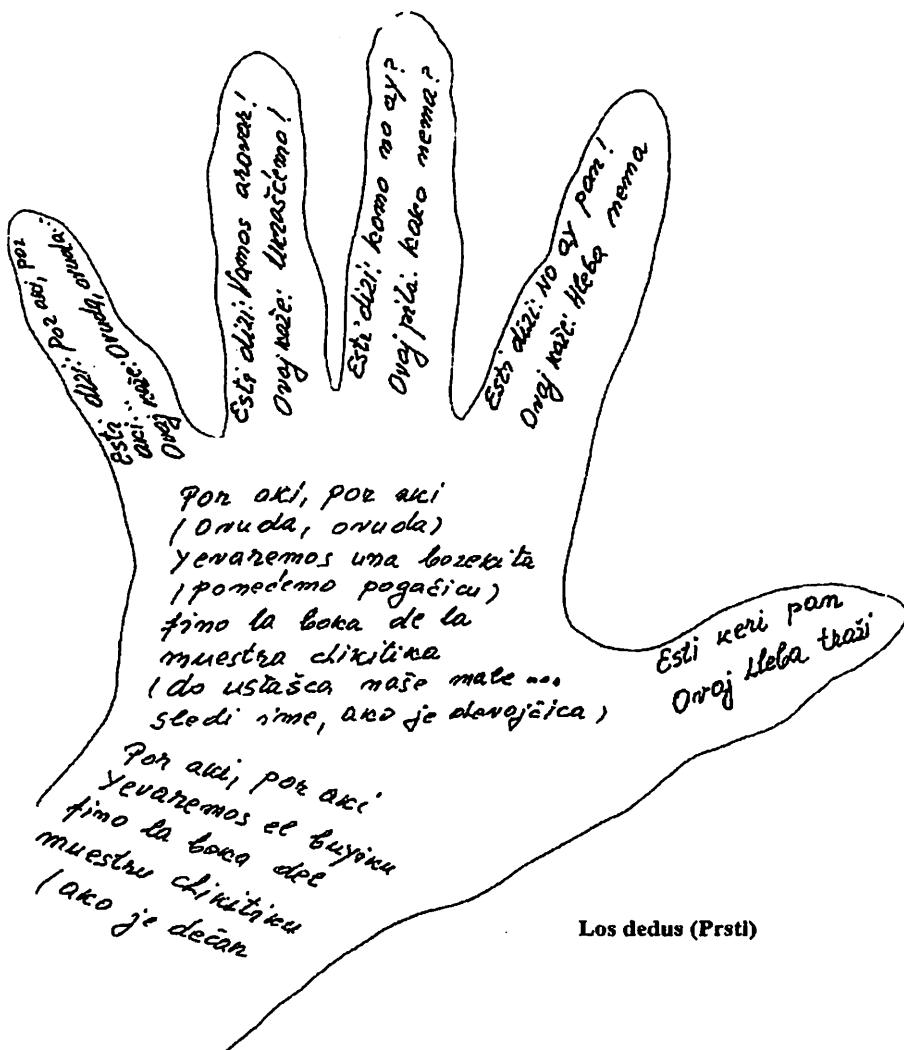
Evo još jedne:

*Pili, pili, pak, pak,
ana dedi: bak, bak,
onde stan las ermanikas?
Stan onde las gainikas.
Pili, pili, pak, pak,
onde stan los ermanikos?
Stan onde los gayikos!*

*Pili, pili, pak, pak,
majka kaže: pogledaj, pogledaj,
gde su vaše sestrice?
Tamo gde su kokice.
Pili, pili, pak, pak,
gde su vaša braćica?
Tamo pored petlića!*

* Na turskom: „majka kaže, pogledaj (vidi)“

Vrlo je malo dečijih pesama i brojalica zapisano. U Romanseru S. Elazara nema nijedne, ali u već pomenutom članku *Dijete u folklori bosanskih Sefarada*²⁴⁸ govori se o verovanjima (*sujeverju*) vezanim za dete.

I u zbirci *Ya spontó la luna* se nalazi, nažalost, mali broj dečijih pesama i brojalica. Ima ih dvanaest: osam pesmica i četiri brojalice, od kojih su dve štampane (str. 91 i str. 183) i u knjizi *Repertorio Tradicional Infantil Sefardí* Suzane Vajh- Šahak. Ona kaže:

²⁴⁸ Jevrejski glas, 12-13, Sarajevo, 1928.

„El fondo judío en el repertorio infantil sefardí puede observarse sobre todo en la categoría de las retahílas que llevan y transmiten a los niños los valores y creencias de la sociedad judía sefardí, pero palpita también en variadas costumbres del mundo infantil”.²⁴⁹

3.2.8. Brindis/ zdravice i endechas/ tužbalice

Nekoliko zdravica naveo je S. Elazar u svojoj zbirci (pet). Jedna je upućena nevesti, jedna porodilji, a tri hvale vino (*Romansero*, str. 243).

U toku našeg istraživanja nismo naišli na još neku zabeleženu zdravicu.

U našoj porodičnoj tradiciji je možda i bilo zdravica, ali ih nismo upamtili.

„Tužbalica je nastala, verovatno, već u periodu divljaštva. Ova pesma rano stiče svoje karakteristične elemente. Njenu osnovu čine: pohvala i spomen na pokojnika, uporedo sa žaljenjem i pozivanjem da se vrati, otrgne od smrti...

Tužbalica je lirska pesma sa izvesnim svojstvima epske poezije, ona se improvizuje ustaljenim tematskim, poetsko-izražajnim i metričkim okvirima a odnosi se samo na određeno umrlo lice. Po ovome se tužbalica kao vrsta izdvaja od ostalih lirskih narodnih pesama koje „manje više imaju ustaljen tekst” (V. Latković)²⁵⁰

I među Jevrejima je postojao običaj da narikače izgovaraju tužbalice u kojima nabrajaju osobine umrlog i naglašavaju žalost i očaj najbližih. Na ovim prostorima prva zabeležema tužbalica nalazi se u *Poemi o Josifu* (štampanoj 1861.godine u Beogradu), u delu kada Josifova braća obaveštavaju oca da je on stradao, a on naređuje da se pozovu najbolje narikače.

U našoj porodici nismo slušali tužbalice.

Od pesama koje pripadaju narodnom stvaralaštvu, pomenućemo još dve vrste. Prvoj pripadaju kulinarski recepti u formi pesme, koji se najčešće pevaju. Nastale su u vreme kada su žene, u najvećem broju, bile nepismene, pa je, razumljivo, bilo mnogo lakše zapamtiti kako se željeno jelo priprema. Većina takvih pesama je zaboravljena, pošto nisu beležene. Mi pamtimo samo jednu: *Siete modos de guizar la mirindjena* (*Sedam načina za spremanje plavog patlidžana*). Varijantu koja se neznatno razlikuje od naše zabeležila je S. V. Šahak, pa je štampana u listu *La lettre Sépharade*. Navodimo je ovde.

²⁴⁹ „Fond jevrejskih pesama u zbirci dečijih sefardskih pesama može se sagledati pre svega u brojalicama koje deci prenose vrednosti i verovanja sefardske zajednice, ali se, takođe, dotiče raznih navika (ponašanja) iz dečjeg sveta“. Susana Weich-Shahak, *Repertorio Tradicional Infantil Sefardi*, str. 29.

²⁵⁰ Živković, Dragiša (ur.), *op. cit.*, str. 887, autor odrednice dr Svetozar Petrović.

*Siete modos de guisados se guisa la merejena
La primera ke la gisa es la vava de Elena
Ya la hace bokadikos y la metén una cena
Esta komida la llaman komida de merejena.
A mi tio, Djerasi ke le agrada beber vino
Kon el vino, vino, vino muncho y bien a el le vino.*

*La segunda ke la giza es la mujer de shamas
La cavaca por ariento y la hinchi d'aromat
Esta komida la llaman la komida la dolma.*

*La trecera ke la guisa es mi prima Ester de Chiote
La cavaca por ariento y la hinchi d'arroz moti
Esta komida la llaman la komida la almondrote.*

*La alburnia es saborida en kolor i en golor
Ven, haremos una cena, mos gozaremos los dos
Antes ke venga el gosano y le kite la sabor.*

*En las mesas de las fiestas siempre brilla el jandrajo
ya l hacemos pastelikos eyos brillan en los platos
asprerando a ser servidos kon los guevos jaminados.*

*La salata malhasina es pastosa y saborida
Mi vecina la prepara kon muncho aceite de oliva
Estos platos akompanyan a los rostos de gallinas.
La setena ke la guisa es mejor y mas hanina
La prepara Filistila hija de la vecina
Ya la mete en el forno de kabeza a la cocina
Con aceite y con pimienta ya la llama una meyina.*

*Sedam načina za pripremu plavog patlidžana
"Prvi način je kako ga priprema Elenina baka.*

*Ona ga isecka na komadiće i stavi u jelo.
Ovako spremljeno zove se jelo od plavog patlidžana.
Moj ujak Đerasi voli da piće vino,
uz vino je jelo dobro,
što više vina, sve je bolje.*

Drugi način je kako ga priprema žena šamašova.

*Ona ga izdubi iznutra
i napuni začinima i pirinčem.
Ovo jelo zovu dolma.**

*Treći način je kako ga priprema moja rodaka Estera.
I ona ga izdubi i napuni začinima i paradajzom.*

*I ukus i boja su mu dobri,
dodi na večeru, uživaćemo nas dvoje
dodi, pre nego što mu crv pokvari ukus.*

*Na prazničnim trpezama poređ mnogošta stvari
ima i raznih pita, blistaju na tanjirima,
čekajući da budu poslužene sa kuvenim jajima.*

*Salata od plavog patlidžana jako je lepa i ukusna.
Moja susetka je priprema sa dosta maslinovog ulja,
ova salata se služi uz pečenu piletinu.*

*Sedmi je način najbolji,
kako ga priprema Fisistila, susetkina kćer.
Ona ga ispeče u rerni,
od njega nadev sa uljem i biberom napravi,
zatim pitu filuje tim nadevom."*

Gastronomie sépharade et néanmoins musicale

Los guisados de la berenjena

The musical score is a four-stave composition in common time (indicated by '108'). The lyrics are written below each staff in Spanish. The first staff starts with 'Siete modos de guisados se guisa la merejena'. The second staff continues with 'la prima que la guisa es la vava de Elena'. The third staff begins with 'ya la mete en el forno de kabeza a la cocina'. The fourth staff concludes with 'de la meyina'.

3.2.9. *Kantigas emprestadas* (Pozajmljene pesme – pozajmljenice)

U drugu grupu bismo uvrstili pesme koje smo, uslovno, nazvali *Kantigas emprestadas* (*Pozajmljene pesme – pozajmljenice*). Moglo bi se zaključiti da su te pesme rezultat uticaja sredine u kojoj Sefardi žive, ali nije samo to, iako je činjenica da je obostrani uticaj neminovan. Isto tako je nepobitna istina da su neznani putevi kojima pesme „stiću” ili „odlaze” u ponekad neočekivano daleke zemlje. Na svom putu bivaju darivane darom koji će ih zauvek sećati na zemlju kroz koju su prošle ili u kojoj su boravile, a zauzvrat i one ostavljaju svoj deo, nekad reči, nekad melodiju. Vremenom se zaboravi da je pesma „dobijena na dar” i postaje „naša pesma”.

Prvi put smo u detinjstvu čuli za tu mogućnost da, kako smo to onda formulisali, pesma istovremeno bude „naša pesma” (sefardska) i „naša pesma” (srpska). Reč je o pesmi *Opet su jutros procvali*.

U pesmi na jevrejsko-španskom tekstu je gotovo identičan, samo je cvet drugi: umesto maka – ruže:

*Enfloreseron otra vez
rozas korladas de una vez
yo keriya saver
de onde viyene su kolor
de onde viyene su kolor
i tan ermoza la odor.*

*Procvale su opet ruže crvene,
ja bih volela da znam
otkuda im boja predivna,
otkuda im miris čaroban.*

Mnogo kasnije saznali smo da je pesmu napisao hrvatski pesnik Mihovil Pavlek Miškina, koji je stradao u Jasenovcu. Ko je autor muzike, na žalost, ne znamo. Ovaj podatak ukazuje na to da je pesmu neko preveo na jevrejsko-španski, a pošto se peva i na *jidišu* (jeziku Aškenaza), ne možemo sa sigurnošću reći, da je prevedena sa hrvatskosrpskog ili jidiša. Ipak, saznali smo da je pesma novijeg datuma: naša tetka Bela nam je rekla da je pesmu *Bella ciao*, *Enfloreseron otra vez* i *Avanti popolo* naučila u logoru Bergen-Belzen.

I pored različitih i mnogih okolnosti (geografska udaljenost zemalja, drugi jezik, itd), nije iznenadujuće što se u raznim zemljama (napr. balkanskim) pevaju „iste” pesme jer pesme se čuju – na porodičnim i javnim okupljanjima (dok nije bilo radio-aparata), na putovanjima, itd, itd., pa pošto se slušaocu (ili slušaocima) neka pesma svidi, nauči je i prenosi dalje. Sjajan primer za to dala je bugarska režiserka Adela Peeva snimivši dokumentarni film *Čija je ovo pesma?*, prikazan i na našoj televiziji. Reč je o pesmi koja je u Srbiji poznata pod naslovom: *Ruse kose, curo imaš*. A. Peeva

je, postavljajući ovo pitanje, obišla više zemalja (Grčku, Tursku, Makedoniju, Bosnu, Srbiju...). U svakoj je dobila isti kategoričan odgovor: „Naša”. Ta pesma se, jasno, peva i na jevrejsko-španskom: *Tus kaveyos mi kerida yo los kero biyen* (*Volim tvoju kosu, draga*). I sami smo bili u prilici da, više puta, učestvujemo u organizovanim susretima Sefarda iz više zemalja pod nazivom *Esperansa* (nekoliko puta upriličenim u Bugarskoj). Naravno, sva-ke večeri je bio priredivan koncert sefardskih pesama, pa je uzvik „To je naša pesma” bio čest. Mi smo, npr., saznali da se pesma *Oj devojko mala*, za koju su nam u Srbiji tvrdili da je izvorno „naša pesma”, peva na bugarskom i jevrejsko-španskom jeziku. Na oba jezika, sa gotovo istovetnim rečima i refrenom otpevala nam je bakica Estera iz Plovdiva; melodija je ista kao i osnovna poruka u pesmi, pa da uporedimo:

*Ija mia ijika
Zapatikos keres?
No, mi padre, no...*

Refren:

*El bimbriyo sta amariyo
mi padre no supo el dert mio
no, mi padre, no, no, no.*

*2. Kćeri moja, čerkice
da ti kupim cipelice?
Neću, oče, neću ja*

*– Žuta je već dunja sazrela
otac ne zna za moju želju (dert- turc.)
Neću, oče, ne, ne, ne.*

Prevod D. T.

*1. Oj devojko mala,
da ti jelek kupim?
Neću, dragi, neću ja,
ej, žuta dunja procvala
mila mati bi me karala.
Neću, dragi, neću ja.*

Mnoge su pesme prepevane ili prevedene sa jednog jezika na drugi, naročito bosanske: *Što taj sokak, aman?* – *Siyenti mansevika*; *S one strane Plive – En el este mundo*; itd., s Kosova: *Oj devojko dušo moja – Por tu puer- ta yo pasi...*; iz Srbije: *Pastirče mlado i milo – Mi vizinika yo ami*; *Bolujem ja – Primera vez*, itd., itd., da više ne nabrajamo. O „pravom” poreklu ovih pesama, verovatno, mnogo više od nas bi nam mogli reći etnomuzikolozi, a nama preostaje da ih, kao i dosad, čuvamo i negujemo kao pesme koje je Sefardima darovala nova domovina ili...?

3.2.10. *El amor por España*

Prosperitet postignut u „Zlatnom dobu” vrhunac je jevrejske kulture u dijaspori. Tri veka dognje, 1492. godine, posle dekreta o progonstvu, Jevreji moraju da napuste Španiju koju smatraju svojom drugom domovinom, ponevši sobom samo ono što im nije moglo biti oduzeto: jezik, svoja kulturna dobra i ljubav za Španiju koja će ih nadahnjivati. Tako je nastao pravi mali korpus rodoljubivih pesama.

*A ti España bienquerida;
Nosotros „madre” te llamamos
Y, mientras toda nuestra vida
Tu dulce lengua no dejano.*

*Aunque tu nos desterraste
Como madrasta de tu seno
No estancamos de amarte
Como santísimo terreno.*

*En que dejaron nuestros padres
A sus parientes enterados*

*Y las cenizas de millares
De tormenta dos y quemados.*

*Por ti nosotros conservamos
Amor filial, país glorioso*

*Por consiguiente te mandamos
Nuestro saludo glorioso.*

*„En nombre de los Sefarditas
amantes y conservadores de la
lengua de Cervantes.*

Abraham Kapon, Sarajevo”

(Jevrejski almanah, Beograd, 1959/60; Iz istorije Jevreja u Istočnoj Evropi)

Iako su našli zemlju koja ih je u svoje okrilje primila, pesme nastale posle progona kazuju da ljubav prema napuštenoj zemlji ostaje nepromenjena, kao i neprolazna gorčina iskazana u pesmi *Adio kerida*, najpoznatijoj i najradije pevanoj među Sefardima (i jednoj od retkih za koju se slobodno može reći da *nema* Sefarda koji ovu pesmu ne zna).

Ipak, veoma su popularne pesme u kojima je ljubav prema Španiji nedvosmislena.

*Tebe, voljena Španijo
Mi „majko” zovemo
I kroz život naš celi,
Tvoj slatki jezik čuvamo.

Iako si nas oterala
Kao mačeha sa prsa svojih
Ne prestajemo da te volimo
Kao najsvetije tlo,

U kome su naši oci
Sahrani pretke svoje,
Ostavili pepeo hiljada
Mučenih i spaljenih

Za tebe mi čuvamo
Veliku ljubav sinova

Slavna zemljo,
I neprestano ti svoje
Slavljeničke pozdrave šaljemo.*

*„U ime Sefarda zaljubljenika
i čuvara Servantesovog
jezika.
Abraham Kapon, Sarajevo”*

.....
*Tiyera mia España,
yo no te deshi,
al korason adiyentro
por siyempre te guadri*

*Una otra tiyera
sus brasos avrio,
añus i añus
yo pasi ai*

*Ma mia kerida España,
mia kerida tiyera
nunka, nunka, nunka
nunka, ulvidi!*

Ay, España, ay, España...

.....
(Ya spontó la luna)

Da je nada – da će se jednom opet vratiti u Španiju očuvana do današnjih dana, uz, svakom Sefardu poznatu priču – amanet – da sačuvaju ključeve napuštenog doma u Španiji koje su dedovi sobom poneli s nadom da će ih njihov napušteni dom opet dočekati:

*Onde stan las yaves
ke stavan al kashon?
Mis nonos las trusheron
kon grande dolor,
disheron a las fijas:
“Esto es el korason
de muestra kaza d' España.*

Shueño d' España...

*Onde stan las yaves
ke stavan al kashon
Mis nonos las trusheron
kon grande dolor,
las diyeron a las ñetas
por meterlas al kashon
de muestra kaza d' España.*

*Shueño d' España...
(Flori Jagoda)*

*Zemljo moja, Španijo
ja te nisam napustila
u srce sam tebe skrila.*

*Druga je zemlja ruke raširila,
u naručje svoje me je primila
i starost sam u njoj dočekala*

*Al' Španijo moja voljena i mila
tebe nisam nikad, nikad
ja zaboravila!*

*Gde su ključevi što
u škrinji našeg doma
u Španiji behu?
Dedovi ih moji s bolom donešoše,
kćerima svojim rekoše:
„Ovo je srce našeg doma
u Španiji.“*

Sanjam, sanjam o Španiji...

*Gde su ključevi što
u škrinji našeg doma
u Španiji behu?
Dedovi ih moji s bolom donešoše
Dadoše ih unukama
Da ih u škrinju,
našeg doma u Španiji, vrate.*

Sanjam, sanjam o Španiji.

4

Zaključak

Na kraju ovog prikaza sefardskog narodnog stvaralaštva i analize dosadašnjih istraživanja vezanih za očuvanje i aktuelno stanje usmene kulturne baštine Jevreja u Beogradu i u Srbiji, zaključujemo, na prvom mestu, da je sačuvan tek manji deo bogatog sefardskog kulturnog nasleđa ponesenog sa Iberijskog poluostrva koje se vekovima negovalo i prenosilo na ovim prostorima.

Sigurno je da se stvaralaštvo Sefarda nije završilo posle progona i da se očuvalo samo ono što je 1492. godine poneseno. Naprotiv, nasleđena baština je bila temelj na kome se dalje gradilo, primajući istovremeno uticaje kultura sredine u kojoj su Sefardi živeli. To stvaralaštvo pripadalo je porodičnoj tradiciji koja je prenošena usmenim putem mlađim generacijama. Takav način predaje, međutim, ima svojih slabosti od kojih je najveća ta što sa gašenjem porodice nestaje i duhovno blago koje je ona posedovala. Veliki danak uzeli su i neizbežni društveno-politički procesi i promene tokom vremena, kao što je, na primer, asimilacija. Osim toga, krajem XIX i početkom XX veka jevrejsko-španski jezik već je bio jezik koji se sve manje koristio u sefardskoj zajednici, pa je već onda smatrana prevashodno porodičnim jezikom. O tome govori u svojoj doktorskoj disertaciji, pisanoj 1933. godine, Salomon Romano, ističući da je jevrejsko-španski jezik „van upotrebe osim u sasvim uskom, porodičnom, krugu“²⁵¹.

Kada je reč o Srbiji i bivšoj Jugoslaviji posle Drugog svetskog rata, postojala je želja i ulagan je trud preživelih da se spasi što se spasti može, što potvrđuju rukopisi poslovica pisanih jevrejsko-španskim jezikom, izreka i priča poklonjenih Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu, radovi Žamile Kolonomos i naši.

²⁵¹Salomon Romano: *Dictionnaire judéo-espagnol parlé, français, allemand, avec une introduction sur la phonétique et sur la formation des mots dans le judéo-espagnol*, doktorska disertacija, mentor prof. dr Petar Skok, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb, 1933.

U toku našeg istraživanja, sa željom da saznamo kakav je stav članova beogradske jevrejske zajednice danas prema usmenoj tradiciji i baštini, razgovarali smo sa mnogim starim i mladim članovima zajednice. Nerado priznajemo da su ta saznanja poražavajuća. Oni, ni stari ni mladi više ne govore đudezmo (ni jidiš). Stariji članovi su zaboravili najveći broj pesama, a znaju tek poneku poslovicu. El đudezmo govori još samo Ermoza (Moza) Petrović (81 godina). Govorila ga je i Luci Petrović iz Beograda (unuka A. Kapona), koja je, na žalost, preminula u aprilu 2010. godine. Od mlađe generacije *el djudezmo* govori samo jedna osoba. Budućnost jevrejsko-španskog jezika u Srbiji ne dopušta optimizam.

Rukovodeći se željom da damo doprinos očuvanju i prenošenju usmene tradicije Sefarda, mi smo u ovom radu obuhvatili i predstavili materijal koji nam je bio dostupan, navodeći relevantne podatke i varijante sa ovih prostora do kojih smo mogli doći, bilo da se radi o proznoj ili poetskoj tradiciji Sefarda, s ciljem da prikažemo široj publici narodno stvaralaštvo na jevrejsko-španskom i očuvanost usmene baštine u dijaspori u toku petovekovnog života Sefarda u Srbiji, posebno u Beogradu, ali i kao omaž onima koji su za to zaslužni, a kojih više nema.

Kada je reč o budućnosti jevrejsko-španskog jezika i kulture, mi tračak nade ipak vidimo u interesovanju mlađih ljudi za istraživanje kulturne zaostavštine Sefarda jer se nadamo da neće dozvoliti da zaborav zauvek padne na kulturno blago Sefarda u Srbiji zato što znaju koliko je značajno sačuvati viševekovni trag predaka.

5

Bibliografija

5.1. Primarna literatura i izvori

- Albahari, Luna, *Poslovice*, rukopis (nema naznač. br.), kutija br. 3, JIM-Beograd.
- Crews, Cynthia Mary, *Textos judeo-espaoles de Salónica y Sarajevo*, con comentarios por Cynthia M. Crews. *Revista del Instituto "Arias Montano"*, Núm. 2, Madrid, 1979, 267 str.
- Danon, Danijel, „Poslovice”, *Jevrejski glas*, br. 24, str. 2-3, 1928; br. 27, str. 2-3, 1928; br. 28, str. 2-3, 1928; br. 29, str. 2-3, 1929; br. 19, str. 3, 1930; br. 20, str. 2-3, 1930; br. 21, str. 2-3, 1930.
- Davičo, Hajim, “Poslovice”. *Otdažbina*, god. 10. knj.32, sv 129, 1882, str. 654– 665.
- Eškenazi, Flora, *Narodne poslovice*, rukopis br. obr. 0-2; kutija br. 3, JIM-Beograd.
- Eškenazi, David, bez naslova, rukopis br. 155, kutija br. 3; JIM-Beograd.
- Kamhi, Regina, Papo, Jakov, *Sačuvano od zaborava, Usmena baština sarajevskih Sefarda*, Židovska općina Zagreb, 2000, str. 1-14.
- Kayserling, Mayer, „Quelques proverbes judéo-espagnols”, *Revue Hispanique* IV, 1987, 82 str.
- Koen Sarano, Matilda, *El kurtijo enkantado – kuentos i konsejas del mundo Djudeo-Espanyol*, Nur Afakot, Yerushalayim, Israel, 2002, 370 str.
- Koen Sarano, Matilda, *Lejendas i kuentos morales de la tradision djudeo-espanyola*, Yerushalayim, 1999, 307 str.
- Koen Sarano, Matilda, *Djohá ke dize? Kuentos populares djudeo-espanyoles*, Kana, Yerushalayim, 1991, 335 str.
- Koen Sarano, Matilda, *Vini, kantaremos. Koleksion de kantes djudeo-espanyoles*, Edision de la autora, Yerushalayim, 1993, 170 str.
- Koen Sarano, Matilda, *Kuentos del folklor de la famiya*, Edision de la autora, Yerushalayim, 1986, 210 str.
- Koen Sarano, Matilda, *Ritmo antico – Poezias i kantigas*, Edision de la autora, Yerushalaim, 2005, 295 str.

- Koen Sarano, Matilda (Halevy, M., para Ediciones Djudeo-español), *Kon bayles i kantes*, Yerushalaim, 2008, 276 str.
- Kolonomos, Žamila, *Poslovice i izreke sefardskih Jevreja Bosne i Hercegovine*, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd, 1976, 82 str.
- Kolonomos, Žamila, *Poslovice, izreke i priče sefardskih Jevreja Makedonije*, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd, 1978, 435 str.
- Колономос, Жамила, Поговорки од Битола – *Rifranis di Monastir – Сефардски од гласи*, Студии и сеќавања за Евреите од Македонија, Скопје, 1995, str. 264-268.
- Kolonomos, Žamila, *Sinteyas de los Sefardies de la Makedonia/ Iskri na makedonski-te sefardi*, 360 str. Sparks of the Macedonian Sephards-Евреиска заједница во Република Македонија, Скопје, 2005, str. 264-269.
- Konforti, Jakov, *Poslovice*, rukopis br. 140/1956, Jevrejski istorijski muzej, Beograd /JIM-Beograd/.
- Levi, Moric, „Romanse bosanskih Sefarda”, *Jevrejski život*, br. 18, 1919, str. 2.
- Menéndez Pidal, Ramón, *El romancero judío-español*, en el Archivo Menéndez Pidal I, II, III. Artes Gráficas Soler, 1978.
- „Para noće de Šabat”, *Jevrejski glas*, 1928-29. br. 1, str. 3. br. 2, str 5. br. 3, str. 3. br. 4, str. 4. br. 5, str. 3. br. 6. br. 7, str. 4.
- Papo-Bohoreta, Laura, *Poslovice*, rukopis, deo zaostavštine L. Papo-Bohorete koju je Gordana Kuić poklonila Driti Tutunović.
- Pfister-Mesavage, Vanessa, *Contes judéo-espagnols*. Choisis, traduits et adaptés par Vanessa Pfister-Mesavage, École des Loisirs, Paris, 2007, 123 str.
- Pinto, Samuel, „Španjolske izreke i poslovce bosanskih Sefarda”, *Jevrejski almanah 1957/58*, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd, str. 31-48.
- Romances de tradición oral*. Compañía literaria, Madrid, 2001, 210 str.
- „Romanse bosanskih Sefarda”, *Jevrejski glas*, Sarajevo 1939-41 (ed. parcial, Ju-deo-Spanish Ballads from Bosnia, str. 63-88).
- Samokovlija, Benjamin-Binjo, *Poslovice*, rukopis br. 3971/k. 331-1/2, JIM-Beograd.
- Saporta y Beja, Enrique, *Refranes de los Judíos Sefardíes y otras locuciones típicas de los Judíos Sefardíes de Salónica y otros sitios de Oriente*, Ameller, Barcelona, 1978, 203 str.
- Tutunović, Drita, *Ya spontó la luna/ Izgreva mesec* (Pesme, priče i poslovice), “Narodna knjiga”, Beograd, 1997, 168 str. [2. izdanje, Ambasada Španije, Beograd, 2003, 176 str.]
- Tutunović, Drita, *Kantigas del korason*, Ambasada Španije u Beogradu, Beograd, 2003, 145 str.
- Tutunović, Drita, *Dikcionario ladino-serbo/Ladino-Srpski rečnik*, “Nova”, Beograd, 1992, 165 str.

Weich-Shahak, Susana, *Repertorio tradicional infantil Sefardí. Retahílas, juegos, canciones y Romances de tradición oral*. Compañía literaria, Madrid, 2001, 210 str.

5.2. Sekundarna literatura

Antologija narodnih bajki, Priredila i predgovor napisala Snežana Samardžija, "Narodna knjiga", "Politika", Beograd, 2003, 217 str.

Armistead, Samuel G., *El romancero judeo-español en el Archivo Menéndez Pidal (Catálogo-índice de romances y canciones)*, con la colaboración de S. Margarethen, P. Montero, A. Valenciano, 3 t., Cátedra, Madrid, 1977, 358 str, 393 str, 387 str.

Armistead, Samuel G.; Silverman, Joseph H., *Sobre los romances y canciones judeo-españoles recogidos par Cynthia Mary Crews. Estudios sefardíes*, Revista del Instituto "Arias Montano", Madrid, 1979, 192 str.

Bajke naroda sveta. Izbor Cveta Kotevska, "Narodna knjiga", Beograd, 1977, 3 vols.

Kalmi Baruh, „O jeziku i knjizi Sefarada”, *Židovska svijest*, br. 247-250, VI god., 23.11.1923, 30.11.1923, 07.12.1923, 14.12.1923, str. 2-3, 5, 2, 2.

Kalmi Baruh, „Jezik sefardskih Jevreja”, u: *Spomenica "La Benevolencije"*, Beograd, 1924, str. 71-77.

Baruch, Kalmi, „El judeo-español de Bosnia”, *Revista de Filología Española*, br. 17, 1930, str. 113-154.

Baruh, Kalmi, „Španske romanse bosanskih Jevreja”, Godišnjak La Benevolencije i Potpore, Sarajevo, Beograd, 1933, str. 272-288.

Baruh, Kalmi, „Jevreji na Balkanu i njihov jezik”, u: *Knjiga o Balkanu*, t. I, "Balkanski institut", Beograd, 1936, str. 280-286.

Baruh, Kalmi, *Izabrana djela*, "Svjetlost", Sarajevo, 1972, 414 str.

Benbassa, Esther, Rodrigue, Aron, *Historia de los los Judíos Sefardíes: De Toledo a Salónica*, Abada Editores, Madrid, 2004, 380 str.

Biblijске priče, Izbor i prevod Eugen Verber, "Cankarjeva založba", Ljubljana, 1988, 160 str.

Crews, Cynthia Mary, *Recherches sur le judéo-espagnol dans le pays Balkaniques*, Société de publications romanes et françaises, Librairie E. Droz, Paris, 1935.

Čubrilović, Vasa (ur.), *Istorija Beograda. Stari, srednji i novi vek*, t. I, "Prosveta", Beograd, 1974.

Danon, Cadik, *Zbirka pojmoveva iz judaizma*, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd, 1996, 240 str.

Davičo, Hajim, *Priče sa Jalije*, Centar za stvaralaštvo mladih, Beograd, 2000, 132 str.

- Díaz-Mas, Paloma, *Los Sefardíes. Historia Lengua y Cultura*. Barcelona, 1986.
- Díaz-Mas, Paloma, *Poesía oral sefardí*. Edición de Paloma Díaz Mas, Esquio-Ferrol, 1994, 116 str.
- Díaz-Mas, Paloma, „Como hemos llegado a conocer el romancero sefardí”. *Acta poética 26 (1-2)*, Primavera – otoño, 2008, str. 239-256.
- Dubnov, Simon, *Kratka istorija jevrejskog naroda*, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd, 1986, 260 str.
- Đorđević, Tihomir R., „Džuha u predanju Španskih Jevreja u Beogradu”, *Preštampano iz Glasnika Etnografskog muzeja u Beogradu*, knj. XIV, Štampa Državne štamparije Kraljevine Jugoslavije, Beograd, 1939, str. 15-19. [Separat]
- Đurić, Vojislav, *Antologija epskih narodnih pesama*, “Srpska književna zadruga” (SKZ), Beograd, 1977a, 635 str.
- Đurić, Vojislav, *Antologija narodnih pripovedaka*, “Srpska književna zadruga” (SKZ), Beograd, 1977b, 550 str.
- Elazar, Samuel, *El romancero judeo-español*, “Svjetlost”, Sarajevo, 1987, t. I: 392 str.; t. II: 336 str.
- Estudios Sefardíes. Anejo de Sefarad*, Revista del Instituto “Arias Montano”, Madrid, 1979.
- Galanté, Abraham, „Le Juif dans le proverbe, le conte et la chanson orientaux”, Fratelli Haim, Istanbul, 1935, str. 135-137.
- Isaković, Alija, „Predgovor”, u: *Nasrudin hodža*, “Svjetlost”, Sarajevo, 1984, str. 5-21.
- Ivić, Milka, *Pravci u lingvistici*, 2 toma, 9. dopunjeno izdanje, “Biblioteka XX vek”, Beograd, 2004, 310 str., 292 str.
- Jezik, pismo i knjiga Jevreja u Jugoslaviji*, JIM, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd, 1979 / Eugen Verber, str. 7-23.
- Jevrejski almanah*, 1957/58, 1959/60, 1963/64, 1971/96, Beograd.
- Jevrejske narodne bajke*, izbor, prevod i pogovor Eugen Verber, “Narodna knjiga”, Beograd, 1978, 163 str.
- Kajon, A.: „O festivalu narodnih igara i pesama”, *Vesnik Jevrejske sefardske veroispovedne opštine*, br. 13, 1939, str. 11.
- Karadžić St., Vuk, *Srpske narodne pjesme I– V*, “Prosveta”, Beograd, 1958.
- Kayserling, Meyer, *Refranes o proverbios españoles de los judíos españoles*, Budapest, Imprenta de Sr. S. L. Posner e Hijo, 1889, 124 str.
- Kayserling, Meyer, *Biblioteca española-portugueza-judaica. Dictionnaire bibliographique des auteurs juifs, de leurs ouvrages espagnols et portugais et des œuvres sur et contre les juif et le judaïsme. Avec un aperçu sur la littérature des juifs espagnols et une collection des proverbes espagnols*, Charles J. Trübner, Strasbourg, 1890, 155 str.
- Knjiga o Balkanu*, t. I, “Balkanski institut”, Beograd, 1936, 448 str.

- Коен, Давид, Б., „Реката изтича пясът остава пословици и поговорки на сефардките Евреи”, Шалом, София, 1998, 203 str.
- Kosidovski, Zenon, *Biblijске legende*, “Srpska književna zadruga” (SKZ), Beograd, 1977, 512 str.
- Krnjević, Hatidža, *Antologija narodnih balada*, “Srpska književna zadruga” (SKZ), Beograd, 1978, 363 str.
- Krnjević, Hatidža, *Lirske istočnici / Iz istorije i poetike lirske narodne poezije*, “Srpska književna zadruga” (SKZ), Beograd, 1986, 305 str.
- Kršić, Jovan, „*Cantigas serpeskas Davida Kamhija*”, u: *Odabrani članci*, “Svjetlost”, Sarajevo, 1952, str. 237-242. Preštampano iz časopisa *Pregled*, br. 121, Sarajevo, 1934]
- Lebl, Ženi, *Jevrejske knjige štampane u Beogradu 1837-1905*, “Dečja knjiga”, Beograd, 1990.
- Lebl, Ženi, „Tragedija beogradskih Jevreja 1688. godine”, u: Samardžić, Radovan (ur.), *Zbornik 6. Studije, arhivska i memoarska građa o istoriji beogradskih Jevreja*, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Jevrejski istorijski muzej, Beograd, 1992, str. 183-200.
- Lebl, Ženi, *Do konačnog rešenja. Jevreji u Beogradu 1521-1942*, “Čigoja štampa”, Beograd, 2001, 404 str.
- Maestro, Jakov, „Dijete u folklori bosanskih Sefarada”, *Jevrejski glas*, br. 12-13, 4. april 1928, str. 7.
- Marrache, Abraham S., *La historia de la hermosa amante de Alfonso VIII*, Hebraica ediciones, Madrid, 2009, 170 str.
- Narodne poslovice*, predgovor napisala Anica Šaulić, “Rad”, Beograd, 1964, 68 str.
- Nasrudin hodža*, Priredio Alija Isaković, “Svjetlost”, Sarajevo, 1984, 225 str.
- Nezirović, Muhamed, „El Cancionero de los romances judeo-españoles de Sarajevo de Laura Papo-Bohoreta”, u: *Linguistica XXIV*, Ljubljana, 1986, str. 115-130.
- Nezirović, Muhamēd, *Jevrejsko španjolska književnost*, “Svjetlost”, Sarajevo, 1992, 653 str.
- Pantić, Miroslav, *Narodne pesme u zapisima XV-XVIII veka*, “Prosveta”, Beograd, 2002, 308 str.
- Papo, Isak, *Jevreji na Pirinejskom poluostrvu od iskona do izgona*, Jevrejski almanah, 1971-1996, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd, 2000, str. 94-104.
- Papo, Isak, Ovadija, Rikica, Camhy Gina, Nikoidski, Clarissa, *Cuentos sobre los Sefardíes de Sarajevo/ Priče o sarajevskim Sefardima*, “Logos”, Split, 1994, 186 str.
- Pavković, Vasa, „Predgovor. Pripovedač Hajim S. Davičo”, u: Davičo, Hajim, *Priče sa Jalije*, “Centar za stvaralaštvo mladih”, Beograd, 2000, str. 5-17.

- Pavlović-Samurović, Ljiljana, Soldatić, Dalibor, *Španska književnost 1, "Svetlost"*, Sarajevo, "Nolit", Beograd, 1985, 318 str.
- „Pismo iz Beograda (Nema više Jalije...)”. *Jevrejski glas*, br. 2 (15. juli 1928) str. 5.
- „Prilog židovskoj povijesti i kulturi”. *Novi Omanut*, br. 86, Zagreb, siječanj-veljača 2008. str. 1.
- Radojičić, Đorđe, *Staro srpsko pesništvo IX-XVIII vek*, "Bagdala", Kruševac, MC-MLXXXVIII, 180 str.
- Romano, Salomon, *Dictionnaire judéo-espagnol parlé, français, allemand, avec une introduction sur la phonétique et sur la formation des mots dans le judéo-espagnol*, doktorska disertacija, mentor prof. dr Petar Skok, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb, 1933.
- Samardžić, Radovan (ur.), *Zbornik 6. Studije, arhivska i memoarska građa o istoriji beogradskih Jevreja*, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Jevrejski istorijski muzej, Beograd, 1992.
- Samardžija, Snežana, *Uvod u usmenu književnost*, "Narodna knjiga", "Alfa", Beograd, 2007, 257 str.
- Saporta y Beja, Enrique, *En torno de la torre Blanca*, Editions "Vidas Largas", Paris, 1979, 335 str.
- Schmid, Beatrice, *Textos judeoespañoles de Salónica. Impresos entre 1896 y 1916*, Prefacio: Samuel G. Armistead – Romanisches Seminar der Universitaet Basel, 2003, 162 str.
- Sindik, Dušan (ur.), *Zborniik 9. Studije, arhivska i memoarska građa o Jevrejima Jugoslavije*, Savez jevrejskih opština Srbije, Jevrejski istorijski muzej, Beograd, 2009.
- Stojanović, Jasna, „Hajim Davičo, traductor y crítico de Cervantes en las letras serbias”, Separata de la revista *Anales Cervantinos*, br. XXXV, Madrid, 1999, str. 501-510.
- Stojanović, Jasna, „Dragocen doprinos Sefarda poznavanju Servantesa u Srbiji i Jugoslaviji”, u: Sindik, Dušan (ur.), *Zborniik 9. Studije, arhivska i memoarska građa o Jevrejima Jugoslavije*, Savez jevrejskih opština Srbije, Jevrejski istorijski muzej, Beograd, 2009, str. 381-402.
- Šlang, Ignat, *Jevreji u Beogradu*, Štamparija M. Karića, Beograd, 1926, 135 str.
- Španske bajke, Izbor i prevod Jugana Stojanović, "Narodna knjiga", Beograd, 1978, 165 str.
- Talmud*, tekstove izabrao i preveo sa hebrejskog i aramejskog, povest Talmuda i objašnjenja napisao Eugen Verber, 2. izdanje, "BIGZ", Beograd, 1990, 689 str.
- Torroba Bernaldo de Quirós, Felipe, *Los Judíos españoles*. Casa del libro, Barcelona, 1977.
- Verber, Eugen: „Pogovor”, u: *Jevrejske narodne bajke*, izbor, prevod i pogovor Eugen Verber, "Narodna knjiga", Beograd, 1978, str. 159-162.

- Verber, Eugen, *Bibijiske priče*, izbor i prevod, Cankarjeva založba, Ljubljana 1988. godine
- Verber, Eugen, „O jeziku, pismu i knjizi Jevreja”, u: *Jezik, pismo i knjiga Jevreja Jugoslavije*. Jevrejski istorijski muzej, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd, 1979, str. 7-21.
- Vidaković-Petrov, Krinka, *Sefardi u Jugoslaviji*, rukopis, s.a.
- Vidaković-Petrov, Krinka, *Kultura španskih Jevreja na jugoslovenskom tlu*, “Svetlost”, Sarajevo, 1986, 240 str.
- Vidaković-Petrov, Krinka, *Srbija i Španija/ književne veze*, Signature, Beograd, 2007, 191 str.
- Vidaković-Petrov, Krinka, „Identity and Memory in the Works of Haim S. Davicho”, u: Díaz-Mas, Paloma; María Sánchez Pérez (ur.), *Los sefardíes ante los retos del mundo contemporáneo. Identidad y mentalidades*, “Consejo Superior de Investigaciones Científicas” (CSIC), Madrid, 2010, str. 307-316.
- Ivana Vučina Simović, *Stavovi govornika prema jevrejsko-španskom jeziku: u prilog stvaranju tipologije održavanja/ zamene jezika*, neobjavljena doktorska disertacija, Filološki fakultet u Beogradu, Beograd, 2010, str. 95.
- Vučina Simović, Ivana, Filipović, Jelena, *Etnički identitet i zamena jezika u sefardskoj zajednici u Beogradu*, Zavod za udžbenike, Beograd, 2009, 220 str.
- Živković, Dragiša (ur.), *Rečnik književnih termina*, 2. dopunjeno izdanje, “Nolit”, Beograd, 1992.

6

Rezime/ Resumen

U ovom radu predstavili smo usmenu književnost beogradskih Sefarda (proznu i poetsku tradiciju), tačnije deo koji je do današnjeg dana sačuvan – nešto više od pet vekova – prenošenjem iz generacije u generaciju, što su činile naše majke, bake, tetke, ujaci... Mnogo smo vremena utrošili istražujući i tražeći materijale u Beogradu, ali, iz razloga koje smo već naveli, imali smo mnogo teškoća usled nedostajanja kazivača, kao i materijala koji su pripadali beogradskim sefardskim porodicama, kojih više nema. Ovaj rad je, na prvom mestu, namenjen budućim isdtraživačima, a takođe je trag koji su za sobom ostavili naši preci.

En este lavoro presentamos la literatura oral de los Sefardim (la prosa i la tradision poetika), mas djusto, una parte quadrada fino oy diya en este espasiyo, un poco mas de sinko siglos trasmetida de dor en dor, de la parte de muestras madres, nonas, tiyas, tiyos... Gastimos mucho tiempo investigando i bushkando materiyales en Belgrado, ma por las razones ya eksplikadas teniyamos mucha pena por ke ya se save ke por diysgrasia mos mankan informantes i tambiyen los materiyales ke hueron la propiedad de las famiyas de los Sefardim de Belgrado ke ya no stan mas. Este lavoro es dedikado a los bushkadoris del futuro, en el primer lugar, i tambiyen es una tracha detras de nuestros antepasados.

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

821.134.28.09:398(497.11)

ТУТУНОВИЋ, Дрита

Tragovi u snegu : sefardska narodna književnost: tradicija
prenošenja i očuvanja kulturnoг nasleđa španskih Jevreja u Srbiji,
Beogradu / Drita Tutunović. - Beograd : Savez jevrejskih opština
Srbije, 2015 (Beograd : Lion). - 136 str. : ilustr. ; 24 cm

Tekst na srp. i ladino jeziku. - Tiraž 250. - Str. 7-9: Predgovor /
Jasna Stojanović. - Napomene i bibliografske referenice uz tekst. -
Bibliografija: str. 129-135. - Resumen.

ISBN 978-86-915145-3-2

а) Ладино народна књижевност - Србија

COBISS.SR-ID 213589516

